

HISTORISK TIDSKRIFT

för Finland

RUMSLIGHET UNDER MEDELTIDEN

2016:1

Historisk Tidskrift för Finland

utgiven av Historiska föreningen r.f., Helsingfors

REDAKTIONEN

Ansvarig redaktör: Docent Lars-Folke Landgrén

Redaktionssekreterare: Fil.mag. Jens Grandell • Fil.dr Jennica Thylin-Klaus

Ekonom: Fil.mag. Michaela Bränn

REDAKTIONSRÅD

John Strömberg (ordförande) • Anders Ahlbäck • Annette Forsén

Johanna Ilmakunnas • Henrik Knif • Lars-Folke Landgrén

Jani Marjanen • Henrik Meinander • Eljas Orrman • Henrika Tandefelt

Johanna Wassholm • Holger Weiss • Charlotta Wolff

HISTORISKA

FÖRENINGEN

Grundad 1914

Utger sedan 1916
*Historisk Tidskrift för
Finland*

www.historisktidskrift.fi

TILL VÅRA LÄSARE

Meddelanden om prenumerationer och adressförändringar skall riktas till vår adress:

HTF / Michaela Bränn
Historisk Tidskrift för Finland
c/o Vetenskapernas hus
Kyrkogatan 6
00170 Helsingfors

Telefon 040-563 1492
E-post: michaela.brann@kolumbus.fi

Redaktionens kontaktuppgifter:
lars-folke.landgren@helsinki.fi
jens.grandell@sls.fi
jennica.thylin-klaus@sls.fi

Telefon +358 9 191 22997 (Lars-Folke Landgrén)

Historisk Tidskrift för Finland
trycks med bidrag av
Vetenskapliga samfundens delegation och
Svenska litteratursällskapet i Finland

SIRPA AALTO & OLIVER BLOMQUIST

Rumslighet under medeltiden

Rumslighet har varit ett populärt tema inom historievetenskapen under de senaste åren.¹ Syftet med forskningen kring rumslighet har varit att konstruera (eller rekonstruera) människors uppfattningar av sin omvärld i det förflutna. Begreppet *rumslighet* är ett brett koncept som inte bara innefattar den konkreta, handgripliga omgivningen utan också den abstrakta rumsligheten, människors föreställningar om omvärlden och om icke-verkliga rum som dödsriket. I många fall kan det vara svårt att skilja mellan det konkreta och det abstrakta, eftersom nivåerna är sammanflätade med varandra. Detta blir särskilt tydligt när man granskar religiösa byggnader eller platser som samtidigt speglar det profana och det sakrala. Vare sig det handlar om kyrkor eller om hedniska offerplatser utgör dessa platser ett slags förbindelse mellan två dimensioner.

Rumsligheten har en väldigt konkret betydelse i människors vardag. I en medeltida och tidigmodern kontext är det viktigt att ta i beaktande hur fysiska platser och rum påverkade livet i samhället. Till exempel avvek stadsmiljön i många avseenden från landsbygden: den var rent konkret avgränsad från landsbygden, ibland rentav med murar. Stadsmiljön utgjordes av byggnader och gator, och var därmed helt annorlunda än landsbygden.² Olika lagar gällde i städerna och på landsbygden. Till skillnad från stadsmiljöns organiska enhet mellan byggnader och gatunätverk var det på landsbygden den enskilda gården som bildade ett slags slutet mikrokosmos, i alla fall i en nordisk

-
1. Dick Harrison, *Skapelsens geografi* (Stockholm 1998); Barbara Hanawalt & Michal Kobialka (eds), *Medieval Practices of Space* (Minneapolis 2000); Caroline Goodson, Anne E. Lester & Carol Syme, *Cities, Texts, and Social Networks, 400–1500. Experiences and Perceptions of Medieval Urban Space* (Farnham 2010); Helen Gittos, *Liturgy, Architecture, and Sacred Places in Anglo-Saxon England* (Oxford 2013).
 2. Marko Lamberg, 'Identifying places in late medieval Stockholm', *Revue d'histoire nordique* 16 (Toulouse 2013).

kontext.³ När en domare skulle utfärda en dom var det viktigt att veta var dådet hade ägt rum eftersom det hade en inverkan på straffets art. I sådana rättsfall var skillnaden mellan det privata och det offentliga rummet inte alltid klar.⁴

Begreppet rumslighet har alltså olika innebörder, beroende på forskarens synvinkel. I detta temanummer vill vi belysa några av rumslighetens många aspekter i den aktuella medeltidsforskningen om Nordeuropa.

Fil.dr Sirpa Aalto (Uleåborgs universitet) skriver i sin uppsats ”Minnets möbler’. Toponymer som representationer av kollektivt och kulturellt minne inom sagaforskningen” om minnesstudier (*memory studies*) och deras tillämpning inom sagaforskningen. Isländska sagor som narrativa källor har varit problematiska inom historieforskningen. Man har frågat sig om och i vilken utsträckning de isländska sagorna representerar historia, minne eller t.o.m. myt. Eftersom sagorna består av ett heterogent material är det omöjligt att bedöma en sagas historicitet utan att kontextualisera den och problematisera det kollektiva minnets roll.

I fil.mag. Oliver Blomqvists (Uppsala universitet) uppsats ”Skriven finska före Agricola? Finska ortnamn i finländska medeltidsdiplom” belyses ortnamnens betydelse som de första beläggen på skriven finska under medeltiden. Även i det övriga medeltida Europa tenderar just rumsliga förhållanden, t.ex. ortnamn, rågångar eller juridiska ärenden som har med ägande eller nyttjanderätt av landsegndomar att göra, att återges i folkspråklig dräkt i dokument som annars är författade på ett annat, mer prestigefyllt administrationsspråk, i de flesta fall latin. Den skatt av finska ortnamn som finns bevarad i medeltidsurkunderna säger inte bara något om de dåtida finländarnas begrepp om sin livsmiljö, utan de skriftliga beläggen vittnar i sig om de medeltida skrivarernas svåra balansgång mellan det lagliga kravet på en svensk skriftlig utformning av sigillbrev och en omgivning där majoriteten talade ett annat, på den tiden icke-litterärt språk.

Fil.dr Kirsi Kanervas (Åbo universitet) uppsats ”Ljós och eldr i liminala rum. Eldens och ljusets betydelser i *Grettis saga* på 1300-talets

3. Kirsten Hastrup, *Culture and History in Medieval Iceland* (Oxford 1985).

4. Riitta Laitinen, ’Rajoja ja avoimuutta 1600-luvun kodeissa’, *Historiallinen Aikakauskirja* 2014:1, s. 20–31.

Island” behandlar övernaturliga företeelser i en isländsk saga, särskilt hur ljuset och elden i sagan får en betydelse som ett råmärke mellan liv och död och mellan det verkliga och det fantastiska. Hon tillämpar en bred definition av rumslighet: rumsligheten innefattar både fysiska, verkliga omgivningar och tillstånd i liminala rum, t.ex. mellan de dödas och de levandes världar. Under medeltiden var ljuset som kontrast till mörkret en konventionell symbol för kristendomen, men enligt Kanerva är det inte denna aspekt hos ljuset och elden som är i fokus i *Grettis saga*. Ljuset och elden markerar i stället gränsen mellan den här världen och andra sidan, och har både en förgörande och en renande kraft.

Fil.dr Kati Parppel (Östra Finlands universitet) utgår i sin uppsats ”Slagfältet i Kulikovo som ’mytiskt landskap’” från att rumsligheten är en viktig aspekt i konstruerandet av det nationella förflutna. Hon argumenterar för att det *mytiska landskapet* (*mythscape*), där fältslag och andra historiska händelser äger rum och som senare lyfts fram som viktiga för nationens historia, alltid utformas retrospektivt och anakronistiskt. Parppel diskuterar i sin uppsats hur just slagfältet i Kulikovo genom olika processer har blivit ett mytiskt landskap i Rysslands historia. Det visar sig t.ex. att Kulikovo först blev en del av det ryska kollektiva minnet genom framväxten av populariserad historieskrivning och läroböcker som skrevs för det ryska skolväsendet på 1800-talet.

Uppsatserna visar sammantaget på de olika teoretiska perspektiv som forskare kan anlägga på rumslighet inom historieforskningen. Även om samtliga bidrag behandlar medeltiden är det vår förhoppning att även forskare som ägnar sig åt andra perioder ska vara intresserade av det övergripande temat, den rumsliga dimensionen och dess många uttryck inom historieforskningen.

”Minnets möbler”

Toponymer som representationer av kollektivt och kulturellt minne inom sagaforskningen

De isländska sagorna har varit problematiska inom historieforskningen, eftersom det inte alltid har varit möjligt att avgöra hur pålitliga de är – deras källvärde har varit tvivelaktigt. Under de senaste tjugo åren har man inom sagaforskningen diskuterat bl.a. hur sagorna förhåller sig till kollektivt minne (*collective memory*) och kulturellt minne (*cultural memory*). Diskursen är förknippad med hur man tolkar att sagorna fungerade i den norsk-isländska kulturen: var de traditionsbärande, d.v.s. en del av det kollektiva minnet? Kan man uppfatta sagan som kollektivt minne fastän en stor del av innehållet är skapat av den som nedtecknade sagan? På vilket sätt ska kollektivt och kulturellt minne tillämpas i sagaforskningen, och vilket slags information kan sagorna bidra med? Dessa frågor kan också belysa sagornas källvärde.

Syftet med den här uppsatsen är att diskutera vilka metodologiska möjligheter ”minnesstudier” kan erbjuda sagaforskningen – och eventuellt också annan forskning som utnyttjar narrativa källor – ur historieforskningens perspektiv. Minnesstudier (*memory studies*) har beskrivits som ett tvärvetenskapligt försök att kombinera humanistiska och samhällseliga vetenskaper, och har sina rötter i 1980-talets humanistiska forskning. Trots att vetenskapsgrenen är relativt ny har man redan talat om att minnestudierna befinner sig i kris p.g.a. att de inte har utvecklats tillräckligt.¹ Eftersom minnesstudier används som utgångspunkt i flera vetenskapsgrenar har det varit ett problem att ”minne” betyder olika saker inom olika discipliner. Till exempel i historieforskningen

1. Pieter Vermeulen *et al.*, 'Dispersal and redemption. The future dynamics of memory studies – A roundtable', *Memory Studies* 2012:5, s. 223–239, här s. 223–226.

har man gärna associerat kollektivt minne till muntlig tradition.² Det är dock inte självklart att sagorna kan betraktas som rent muntlig tradition, utan en saga kan ha påverkats av författaren (eller kopian) eller av annan skriftlig tradition.

För att belysa dessa frågor har jag valt *Jómsvíkinga saga* för att analysera hur en saga kan representera kulturellt och/eller kollektivt minne, och hur den borde tolkas ur historieforskningens perspektiv. *Jómsvíkinga saga* är visserligen inte representativ för alla sagor, men en analys av den kan fungera som ett exempel som kan tillämpas även på andra fall. För att få klarhet i *Jómsvíkinga sagas* förhållande till kollektivt och kulturellt minne har jag valt att studera toponymer som en del av minnet. Toponymerna i sagan är väldigt konkreta och har oftast en förankring i verkligheten. Frances Yates har talat om platser som ”minnets möbler” (*furniture of a mind*).³ Hon menar att vi kan föreställa oss platser som möbler i ett rum, som alltså är vårt minne. Man kan tillämpa hennes tanke i konkreta fall genom att betrakta fysiska orter, både enstaka toponymer och platsbeskrivningar, som hjälpmedel för minnet. Yates betonar alltså minnets materiella sida som kan beskrivas med rumslighet. Jürg Glauser, som har skrivit om tankarnas rumsliga dimension (*spatial modes of thought*) i isländska sagor, har påpekat att gravarna i isländska sagor är exempel på den rumsliga dimensionen, eftersom minnen av döda kungar och hövdingar konkretiseras i dem.⁴

Syftet med den här uppsatsen är att visa vilken roll toponymerna som traditionsbärare har för det kollektiva minnet. Toponymerna i *Jómsvíkinga saga* skapar den fysiska omgivningen i berättelsen. Ibland är de exakta och beskriver landskapet så noggrant att det är möjligt att hitta de omnämnda platserna t.o.m. i dag. Som exempel kan man nämna familjesagorna⁵, som huvudsakligen utspelar sig på Island och

-
2. Jeffrey K. Olick, ”Collective memory”. A memoir and prospect’, *Memory Studies* 2008:1, s. 23–29.
 3. Frances Yates, *The Art of Memory* (Chicago 1966), s. 72.
 4. Jürg Glauser, ’The speaking bodies of saga texts’, Judy Quinn, Kate Heslop & Tarrin Wills (eds), *Learning and Understanding in the Old Norse World. Essays in Honour of Margaret Clunies Ross*. Medieval Texts and Cultures in Northern Europe (Turnhout 2007), s. 13–26, här: s. 19–20.
 5. Familjesagorna är en sagagenre som handlar om islänningar fr.o.m. landnamspérioden (870–930) fram till mitten av 1000-talet. Vésteinn Ólason, ’Íslendingasögur’, Phillip Pulsiano (ed.), *Medieval Scandinavia. An Encyclopedia* (New York & London 1993), s. 333–336.

är kända för sina sanningsenliga omgivningsbeskrivningar. Detta är en orsak till att de framstår som pålitliga källor. Ändå är dessa sagor vanligtvis nedskrivna 200–300 år efter de beskrivna händelserna. Kan toponymerna eller den geografiska beskrivningen överhuvudtaget fungera som ett kollektivt minne till vilket man anknyter berättelser? Kan vi i så fall betrakta dem som fästpunkter till verkligheten?

I sagalitteraturen utgör toponymerna en viktig del av berättelsens intrig. För att använda Yates begrepp ”minnets möbler”, kan man säga att det behövs vissa möbler i berättelserummet. På det sättet kan åhöraren knyta intrigen till geografien eller snarare till världsbilden – berättelsens toponymer kan ju ligga långt ifrån åhöraren eller t.o.m. i en fantasivärld.

Kollektivt och kulturellt minne

Cultural memory is complex, pluralistic, and labyrinthine; it encompasses a quantity of bonding memories and group identities that differ in time and place and draws its dynamism from these tensions and contradictions.⁶

Maurice Halbwachs är en av de forskare som har utvecklat begreppet kollektivt minne (*La mémoire collective*, 1950). Med kollektivt minne avses minnen och information som medlemmar i en grupp delar med varandra. Halbwachs ansåg att varje generation blir medveten om sig själv – d.v.s. skapar sin identitet – genom att jämföra sin identitet med det konstruerade förflutna. Kollektiven hålls ihop tack vare händelser i det förflutna. Dessa händelser bevaras i minnet genom t.ex. ceremonier, vilka i sin tur förstärker kollektivens identitet. Kollektivt historiskt minne omfattar både kontinuitet och nya sätt att tolka det förflutna. Varje generation skriver sin historia på nytt, vilket innebär att det kollektiva minnet är en social konstruktion.

Begreppet *kulturellt minne* är kopplat till *kollektivt minne*. Det kulturella minnet kan beskrivas som en minnesbank som delas av två eller flera medlemmar i en grupp. Om kulturellt minne också betyder att man delar minnen, hur skiljer sig kulturellt minne från kollektivt minne? Jan Assmann hävdar att den stora skillnaden är att kulturellt minne också inbegriper det radikala, det förödande och det kätterska. Kulturellt minne har definierats som ett ”samspel mellan nuet och det

6. Jan Assmann, *Religion and Cultural Memory*, transl. by R. Livingstone [Religion und kulturelle Gedächtnis, 2000] (Stanford 2006), s. 29.

förflutna i socio-kulturella kontexter”. Kulturellt och kollektivt minne utesluter alltså inte varandra utan är olika sidor av ett och samma fenomen: kollektivt minne är minnen hos en social grupp, och kulturellt minne kan avse generellt alla former av minnen som finns utanför individen.⁷

Representerar de isländska sagorna antingen kulturellt eller kollektivt minne? I *Scandinavian Studies* 2013:3 fokuserade skribenterna på hur minnesstudier har påverkat forskningen om sagalitteratur. Kulturellt minne betraktades som en teoretisk ram som kan öppna nya perspektiv på Nordens medeltid. Jag anser att de isländska sagorna närmast är uttryck för kollektivt minne, eftersom de handlar om kollektivets minnen. De innehåller inte alla former av minnen. De sagor som har bevarats till våra dagar representerar bara en del av den isländska tradition som nedtecknats, eftersom manuskript har försvunnit eller förstörts. Dessutom kan vi inte vara säkra på hur mycket av den muntliga traditionen som tecknades ned.

Pernille Hermann har problematiserat det kulturella minnet och dess koppling till sagalitteraturen. Hon hävdar att sagorna skapade kulturella realiteter. Man kan förstå sagornas värde som medeltida källor då man är medveten om på vilket sätt sagorna skapar minnen och om att gränsen mellan text och verklighet inte är entydig. Sagorna, oavsett vilken kategori av minnen de representerar för oss, fungerade som identitetsskapare, först och främst för islänningarna, men i viss mån kanske även för den norska överklassen. Det är möjligt att sagorna exporterades till Norge och att den norska överklassen beställde sagor.⁸

Enligt Jan Assmann är det omöjligt att skilja åt politiskt och kollektivt minne. Sagorna, precis som myter i allmänhet, är representationer av det samhälle som gett upphov till dem. Deras värde ligger inte i hur de förhåller sig till verkligheten utan i deras funktion. Minnen är viktiga för den kollektiva identiteten. Assmann använder begreppet ”diachronic identity”, vilket avser hur våra minnen hjälper oss att orientera oss i tiden. Det förflutna fungerar som en del av skapandet av den kollektiva identiteten, och man kan hävda att sagorna som

7. Assmann, *Religion and Cultural Memory*, s. 27–29.

8. Pernille Hermann, 'Saga literature, cultural memory, and storage', *Scandinavian Studies* 85 (2013:3), s. 332–354; Alison Finlay, *Fagrskinna, a Catalogue of the Kings of Norway* (Leiden, Boston 2004), s. 2.

representanter för det isländska kollektiva minnet bidrog till gruppens identitetsskapande.⁹

Diskussionen kring sagornas historicitet har fått ge vika för nya synvinklar som lyfter fram hur det förflutna konstrueras och återskapas. Det är sant att dikotomin fiktion och historia i dessa sammanhang är ofruktsam och otillräcklig. Men historikerna vill gärna tilldela en text något slags källvärde. Kopplingen mellan historia, minne och myt är en grundläggande fråga inom historievetenskapen. Ross Poole hävdar att det finns en likhet mellan kollektivt minne och myter eftersom det kollektiva minnet ger medlemmarna av en grupp en historia och ett sammanhang som de kan identifiera sig med. Skillnaden mellan myt och historia är i detta sammanhang härfin: om en grupp eller ett samhälle inte tillåter att dess minnen utsätts för historisk kritik blir dessa minnen snarare myter än historia. Det handlar inte så mycket om skillnaden mellan minne och historia, utan om ur vilket perspektiv man blickar tillbaka mot det förflutna. Kollektivt minne är en del av skapandet av den kollektiva identiteten, och på det sättet står det närmare myt än historia. Poole anser att minnen alltid har en berättare i första person (jag eller vi), medan historia skrivs i tredje person.¹⁰ Gemensamt för myt, minne och historia är att de är förklaringar till händelser och ett sätt att gestalta det förflutna.

För en historiker är det alltså relevant att fråga sig i vilken mån de isländska sagorna är historia eller minne (eller myt). Kan man överhuvudtaget göra skillnad mellan dessa med tanke på att en del av sagalitteraturen måste ha varit muntlig tradition innan den skrevs ned? Sagalitteraturen består av ett heterogent material, och det är säkert att olika typer av sagor, som vi i dag kallar genrer, uppkom av olika skäl. Det betyder att man inte kan bedöma sagornas historicitet som om

9. Jan Assmann, 'Memory, narration, identity. Exodus as a political myth', Hanna Liss & Manfred Oeming, *Literary Construction of Identity in the Ancient World. Proceedings of the Conference Literary Fiction and the Construction of Identity in Ancient Literatures: Options and Limits of Modern Literary Approaches in the Exegesis of Ancient Texts* (Heidelberg 2006), s. 3–18; Preben Meulengracht Sørensen, 'Social institutions and belief systems of medieval Iceland (c. 870–1400) and their relation to literary production', Margaret Clunies Ross (ed.), *Old Icelandic Literature and Society* (Cambridge 2009 [2000]), s. 8–29.

10. Ross Poole, 'Memory, history and the claims of the past', *Memory Studies* 2008:1, s. 149–162.

sagorna utgjorde en enhet. Kungasagorna¹¹ hör utan tvivel till norrön historieskrivning, även om man fortfarande diskuterar i vilken mån de är alster av norrön kultur respektive påverkade av utländska förebilder.

Om man tar berättaren som utgångspunkt liknar sagorna mer historia: de är vanligen skrivna i tredje person, och det är typiskt för sagastilen att berättaren står i bakgrunden. Sagorna förklarar dock inte det förflutna, utan de nöjer sig med att berätta. Författarna presenterar sina åsikter diskret med hjälp av sådana uttryck som ”det sägs” eller ”folk säger”.¹² Det blir åhörarens uppgift att dra slutsatser. Preben Meulengracht Sørensen hävdar att det isländska samhället behövde en historia för att kunna skapa sig en kollektiv identitet. Historien *nedtecknades* alltså inte när sagan *nedtecknades*, utan den *skapades*.¹³

Exemplet *Jómsvíkinga saga* är fortfarande en omstridd källa p.g.a. sin historicitet.¹⁴ Sagan berättar om en grupp vikingar som kallades jómsvíkingar och levde i slutet av 900-talet. Sagan torde ha nedtecknats i början av 1200-talet, vilket betyder att den troligen representerar en fas då man aktivt började skriva ned sagor. Nedskrivandet av sagor, som först fanns som muntlig tradition, var en ny företeelse som uppstod på 1100-talet. En saga kunde existera i många versioner, vilket betydde att man skrev ned bara en version av sagan.¹⁵ Att *Jómsvíkinga saga* hör till de första nedskrivna sagorna avspeglas i sagans stil, som uppvisar drag från både kungasagor (t.ex. historiska personer) och fornaldarsagor¹⁶ (t.ex. övernaturliga händelser, hjältar).¹⁷ Det har varit

-
11. Kungasagorna är historier om norska kungar. De första kungasagorna skrevs ned i slutet av 1200-talet och den sista kungasagan anses vara *Hákonar saga Hákonarson*, som skrevs ca 1265. James E. Knirk, ’Konungasögur’, Phillip Pulsiano (ed.), *Medieval Scandinavia. An Encyclopedia* (New York & London 1993), s. 362–366.
 12. Lars Lönnroth, ’Rhetorical persuasion in the sagas’, John Tucker (ed.), *Sagas of the Icelanders. A Book of Essays* (New York & London 1989), s. 71–98, här s. 74–76.
 13. Sørensen, ’Social institutions’, s. 11.
 14. Om *Jómsvíkinga sagas* historicitet och roll i norrön historieskrivning, se Sirpa Aalto, ’*Jómsvíkinga saga* as a part of Old Norse historiography’, *Scripta Islandica* 65 (2014), s. 33–58.
 15. De populäraste sagorna skrevs ned av olika personer under en lång tidsperiod, vilket betyder att det finns bevis på att det fanns olika sagaversioner av en och samma saga och att de t.o.m. kunde avvika från varandra.
 16. Stephen Mitchell, ’Fornaldarsögur’, Phillip Pulsiano (ed.), *Medieval Scandinavia. An Encyclopedia* (New York & London 1993), s. 206–208.
 17. Peter Foote, ’Færeyinga saga’, Phillip Pulsiano (ed.), *Medieval Scandinavia. An Encyclopedia* (New York & London 1993), s.222; Torfi Tulinius, *The Matter of the North* (Odense 2002).

oklart om man bör betrakta *Jómsvíkinga saga* i samband med kungasagorna, eller om man borde uppfatta den som en fornaldarsaga utan anknytning till historiska händelser.¹⁸ Den kan inte heller kopplas till familjesagorna: dessa anknyter direkt till isländsk historia och identitetsskapande. *Jómsvíkinga saga* saknar en innehållsmässig anknytning till Island. Om man jämför *Jómsvíkinga saga* med *riddarasögur*¹⁹, som ofta beskriver händelser i fantasiländer, är skillnaden tydlig. Redan den fantastiska omgivningen i dem var en signal till åhöraren om att det gällde en *lygisaga*.²⁰ Det är uppenbart att *Jómsvíkinga saga* måste ha haft en relevans i sin samtid eftersom den skrevs ned. Det finns olika hypoteser om orsakerna till att sagan nedtecknades, men det är klart att den betraktades som historia, inte myt.²¹

Sagor som källor från 1600-talet till 2000-talet

För att belysa sagaforskningens problematik är det först nödvändigt att ge en överblick över forskningshistorien. De isländska sagorna, varav största delen skrevs ned mellan 1200- och 1400-talen, har av forskarna klassificerats på olika sätt i syfte att skilja mellan historiskt ”pålitliga” och opålitliga sagor. Denna synvinkel har gett upphov till föreställningen om att alla sagor inte kan användas som källor, vilket dock har förändrats de senaste årtiondena. Man anser numera att sagorna kan ge indirekt information om samhället, dess värderingar m.m. under den tid när sagorna nedtecknades, även om själva händelsernas historicitet kan ifrågasättas. Isländska sagor kan vara svåra att använda som källor om man bara studerar dem med hjälp av den kvalitativa ”textkritiska metoden”, eftersom de som sagt utgör ett så heterogent källmaterial.

18. Även om fornaldarsagor för det mesta tycks ha fungerat som underhållande historier, kan man inte utesluta möjligheten att vissa av dem med historiska karaktärer kan ha ansetts basera sig på verkliga historiska händelser. Se Ralph O'Connor, 'History or fiction? Truth-claims and defensive narrators in Icelandic romance-sagas', *Medieval Scandinavia* 2005:15, s. 101–169.

19. Marianne Kalinke, 'Riddarasögur', Phillip Pulsiano (ed.), *Medieval Scandinavia. An Encyclopedia* (New York & London 1993), s. 528–531.

20. Om *lygisögur* eller *skröksögur*, se Terje Spurkland, 'Lygisögur, skröksögur and stjúpmoeðrasögur', Ármann Jakobsson, Annette Lassen & Agneta Ney (eds), *The Legendary Sagas. Origins and Development* (Reykjavík 2012), s. 173–184.

21. Aalto, 'Jómsvíkinga saga'.

Sagaforskningen har sitt ursprung i 1600-talets allmänna intresse för antikviteter. Insamlingen av manuskript ledde också till utforskandet av isländska sagor. Den mest betydande samlaren var islänningen Árni Magnússon (1663–1730). Han avvek från många av sina samtida p.g.a. att han inte trodde att sagorna representerade en oförändrad, muntlig tradition. Hans idéer levde kvar på 1700-talet då ett antal tyska forskare hävdade att sagorna inte kunde betraktas som pålitliga källor. Med andra ord ifrågasatte de sagornas historicitet.²² Under 1800-talets nationalromantik präglades sagaforskningen av att man inte problematiserade sagorna som källor. Man använde dem praktiskt taget utan källkritik för att främja nationellt historieskapande i de nordiska länderna.²³

Efter 1860-talet minskade nationalromantikens inflytande på sagastudierna. Samtidigt blev islänningarna emellertid medvetna om sitt litterära arv, vilket förstas drev diskussionen om sagornas ”nationalitet” vidare. Sagornas historicitet utgjorde alltså bakgrunden till en debatt som i första hand handlade om vem som hade rätt att tala om sagorna som sitt kulturarv. Sagorna var en del av den nationalistiska historieskrivningen, vilket förstärkte bilden av att folken i Norden, i egenskap av vikingaättlingar, hade haft ett lysande förflutet.²⁴ Leopold von Rankes tankar om källkritik kom emellertid också att påverka forskningen kring sagor.

Kännetecknande för diskursen vid sekelskiftet var att två motsatta teorier, friprosateorin och bokprosateorin, delade forskarna. Enligt friprosateorin representerade sagorna den sista fasen i en muntlig tradition. Anhängarna av denna teori påpekade att sagaförfattarna ofta är anonyma, att händelserna i sagorna verkar realistiska och att samma personer förekommer i många sagor. Förespråkarna av bokprosateorin ansåg i sin tur att sagorna närmast kunde liknas vid romaner: de innehåller litterära motiv, och handlingen följer ett visst mönster. Dessutom har författarna ofta levt långt efter de händelser som de beskriver i sagorna.²⁵

22. Friedrich Rühls, *Die Edda* (Berlin 1812).

23. Else Mundal, *Sagadebatt* (Oslo 1977), s. 17–50.

24. Thomas Hylland Eriksen, *Historia, myt och identitet* (Värnamo 1996), s. 49.

25. Jónas Kristjánsson, *Eddas and Sagas* (Reykjavík 1988), s. 204; Carol Clover, ’Icelandic family sagas’, Carol Clover & John Lindow (eds), *Old Norse-Icelandic Literature. A Critical Guide*, *Islandica XLV* (Ithaca & London 1985), s. 239–240; Mundal, *Sagadebatt*, s. 141–142; Peter Hallberg, *Den isländska sagan* (Stockholm 1969).

Både fri- och bokprosateorin hade sina anhängare på 1910- och 1920-talen. Den sistnämnda teorin var något starkare representerad på 1930-talet, men efter andra världskriget förändrades forskningsläget så småningom. Efter 1940-talet har sagaforskningen påverkats av utvecklingen inom litteraturvetenskap, folkloristik och historia. Forskningen har utgått från att man måste kunna kontextualisera en saga för att kunna avgöra huruvida den kan användas som källa. Därför är det viktigt att vara medveten om att sagorna utgör ett mycket ojämnt och heterogent material. Denna kontextualisering av sagorna har lett till att man har börjat betrakta dem som representanter för kollektivt minne.

Överföringen från muntlig till skriftlig tradition

När man studerar sagor som representanter för kollektivt minne bör man fästa uppmärksamhet vid sagornas bakgrund, som omfattar både det muntliga och det skriftliga mediet. Ordet *saga* betyder på nyisländska både 'historia' och 'berättelse', vilket visar på ordets flertydighet. I fornisländskan kunde en *saga* betyda både en verklig och en påhittad historia. Kopplingen till den muntliga traditionen är självklar eftersom ordet *saga* är besläktat med ordet *segja*, 'att säga'. Sagorna i den isländska traditionen uppkom för att uppfylla olika behov, och ett av de viktigaste av dem var att skapa historia. På så sätt ingick nedtecknandet av sagor i uppkomsten av den isländska gruppidentiteten. Andra behov kunde vara att enskilda islänningar utifrån upplysningar i sagor kunde hävda att de hade rätt till en viss jordegendom. Att berätta eller läsa sagor var visserligen också en form av underhållning.²⁶ En orsak till att sagorna skrevs ned kan ha varit att den som beställde manuskriptet var intresserad av en särskild saga. Till exempel hade säkert de islänningar vars förfäder omnämndes i sagorna ett intresse av att bevara dem. Sannolikt påverkade beställarens maktposition och förmögenhet i så fall det som han (eller hon) beställde.

En omdiskuterad fråga inom sagaforskningen är på vilket sätt nedtecknandet av sagorna påverkade deras innehåll. I egenskap av muntlig tradition innehåller en saga oundvikligen variation, d.v.s. olika versioner, men handlingen i varje version måste i stora drag vara densamma

26. Matthew Driscoll, 'Late Prose Fiction (*lygisögur*)', Rory McTurk (ed.), *A Companion to Old Norse-Icelandic Literature and Culture* (Oxford 2005), s. 190–204.

för att sagan ska bibehålla sina särdrag.²⁷ Nedtecknandet av en saga innebar att en av många muntliga varianter gavs fast form. Om sagan lästes högt bibehöll den kanske en del av det muntliga särdraget. I vilket fall som helst är det sannolikt att sagan också påverkades av annan skriftlig kultur när den skrevs ned. Man har påpekat att sagorna i sin skriftliga form knappast uppstod i ett vakuum. De som skrev ned sagorna – oavsett om de var munkar, präster eller utbildade lek-män – kände till annan litteratur, ofta på latin.²⁸ Det är dock svårt att finna europeiska förebilder för de sekulära isländska sagorna, och när det gäller familjesagorna saknas kontinentala motsvarigheter.²⁹ Därför bör sagorna också studeras mot bakgrund av andra samtida texter.

Det har ofta framhållits att övergången från muntlighet till skriftlighet innebar stora förändringar i samhället. Den största förändringen gällde religionen, alltså kristendomen, eftersom man nu kunde skriva ner det som betraktades som heligt. Jan Assmann har konstaterat att det egentligen inte var själva skiftet från det muntliga till det skriftliga som var omvälvande utan anammandet av principen att texterna skulle *kanoniser*as. Kanoniseringen kunde på ett avgörande sätt påverka den kulturella kontinuiteten.³⁰ De första norröna texterna – bortsett från runinskrifter – var översättningar av religiösa texter. På samma sätt som vissa religiösa texter blev kanoniserade, är det sannolikt att bara vissa sagor överfördes i skrift. Man kan säga att det handlar om kanonisering när en text – i det här fallet en saga – blir nedtecknad. Samtidigt som islänningarna började teckna ned sagor, inleddes också nedtecknandet av lagar, vilket förändrade den isländska kulturen: det blev viktigt för lagsagomännen och överklassen att behärska den

-
27. Variation betyder också att sagorna ibland kunde presentera karaktärer och händelser från olika perspektiv. Se t.ex. Gisli Sigurðsson, 'The Immanent Saga of Guðmundr ríki', Judy Quinn, Kate Heslop & Tarrin Wills (eds), *Learning and Understanding in the Old Norse World. Essays in Honour of Margaret Clunies Ross* (Turnhout 2007), s. 201–218.
28. Det är oklart hur mycket latin islänningarna kunde. Att man översatte latinska texter till isländska har setts som ett tecken på att det inte fanns särskilt många islänningar som kunde latin. De isländska präster som studerade utomlands måste åtminstone ha behärskat latin. Jónas Kristjánsson, *Eddas and Sagas* (Reykjavík 2007 [1988]), s. 115–116.
29. Preben Meulengracht Sørensen, 'Social institutions and belief systems of medieval Iceland (c. 870–1400) and their relation to literary production', Margaret Clunies Ross (ed.), *Old Icelandic Literature and Society* (Cambridge 2009 [2000]), s. 8–29.
30. Assmann, 'Invisible religion and cultural memory', s. 39.

litterära sfären av kulturen.³¹ Kanonisering betyder i detta fall att vissa sagor ansågs vara så viktiga eller intressanta att de var värda att skrivas ned. Således kanoniserades en del av samhällets kollektiva minne, vilket innebar att de som kunde skriva och läsa också påverkade det som skrevs ned.³²

”Kanoniseringen” av sagor var förstås inte någon medveten process där det fanns en aktör eller auktoritet som presenterade kriterier för nedskrivningen av sagorna. De bevarade sagorna representerar endast en liten del av det kulturella minnet, och vi kan anta att de som skrevs ned ansågs vara särskilt viktiga att bevara. De sagor som traderats till vår tid måste ha haft en betydelse i sin tid, men det är förstås möjligt och t.o.m. sannolikt att sagor som ansågs viktiga av samtiden har gått förlorade. Det är omöjligt att veta hur många texter som har försvunnit. I vissa fall har vi enbart ett textvittne som berör en saga, men det finns även sagor som har bevarats i tiotals kopior som avviker mer eller mindre från varandra, vilket visar att det fanns variation.

Jómsvíkinga saga: *bakgrund*

Jómsvíkinga saga inleds med en berättelse om mytiska danska kungar och kulminerar i kung Harald Gormssons och hans son kung Sven Tveskäggs regeringstid i slutet av 900-talet. Sagan består av två delar: den första handlar om danska kungar och den andra om jómsvikingar. Enligt sagan uppfostrade en dansk högättad man, Pálnatóki, Sven och dödade sedan kung Harald. När kung Sven fick reda på att hans fosterfar hade dödat hans far, hade Pálnatóki ingen annan möjlighet än att fly. Han började härja med sina män och de bosatte sig på ön Jóm³³,

-
31. Gisli Sigurdsson, *The Medieval Icelandic saga and Oral Tradition. A Discourse on Method* (Cambridge, Massachusetts & London 2004), s. 90–91.
 32. Gisli Sigurdsson framkastar att några isländska medlemmar av överklassen (t.ex. Sturlunga-familjen), som kunde skriva på 1200- och 1300-talen, framhävde sina förfäder i sagor, medan hövdingar till andra familjer närmast föll i glömska. Gisli Sigurdsson, *The Medieval Icelandic Saga and Oral Tradition*, s. 65–66.
 33. Ön Wolin ligger i dag i Polen vid den tyska gränsen, vid Oders mynning. Arkeologiska utgrävningar har gjorts på 1950-talet och igen på 2000-talet. Fynden visar att det funnits skandinavisk påverkan på ön i slutet av 900-talet och i början 1000-talet. Det skandinaviska materialet försvinner från ön plötsligt efter 1030–1040-talen. Arkeologiska utgrävningar och fynd stöder uppfattningen att ön Wolin kunde vara ön Jóm i *Jómsvíkinga saga*, trots att man inte har hittat någon likadan fästning som den som beskrivs i sagan. Błażej Stanisławski, 'The Mammen style from West Pomerania (Wolin and Kamień Pomorski)', *Viking Heritage Magazine* 2003:3, s. 3–5.

som låg på vundernas (ett västslaviskt folk) område och som de hade fått av den vendiske fursten Burislav i utbyte mot att de skulle försvara hans rike mot andra sjörövare.

Pálnatóki och hans män kallades jómsvingingar efter ön Jóm, där de hade en egen fästning, och Pálnatóki stiftade lagar för dem. Jómsvikingarna blev berömda för sin tapperhet. De kidnappade kung Sven Tveskägg och förde honom till prins Burislav, som ville förhandla med kungen. Kung Sven var naturligtvis missnöjd efter förhandlingarna, eftersom han var tvungen att ge vunderna skattefrihet, gifta sig med Burislavs dotter och gifta bort sin egen syster med prins Burislav. Han ville hämnas på jómsvingingarna genom en listig intrig: han bjöd in dem till en fest där de blev berusade. Kungen fick jómsvingingarna att lova att de skulle anfalla norrmännen. Dagen efter festen förstod jómsvingingarna att deras skryt hade försatt dem i en knipa. De kunde emellertid inte återta sitt löfte till kungen utan att förlora sin heder.

En flotta bestående av både jómsvingingar och danskar seglade iväg genast efter festen. Den mötte norrmännen någonstans på den norska västkusten. Det stora och berömda slaget mellan danskar och norrmän utspelade sig i Hjörungavåg, och norrmännen segrade under ledning av jarl Hákon.³⁴ Jómsvikingarnas rykte spred sig efter slaget eftersom några av dem blev tillfångtagna, och de som avrättades mötte döden modigt. Sagan avslutas med slaget och jómsvingingarnas nederlag.

Det är troligt att *Jómsvíkinga saga* nedtecknades för första gången omkring år 1200. Den har bevarats både som en del av några kungasagor (*Fagrskinna*, *Heimskringla*), i sagasamlingen *Flateyjarbók* och som självständiga sagor varav den äldsta (AM 291 4to) härstammar från 1200-talets sista decennier.³⁵ Med självständiga sagor avses de versioner av *Jómsvíkinga saga* som inte har blivit inkorporerade i kungasagorna *Fagrskinna* och *Heimskringla*³⁶, och som kan förekomma i

34. Slaget ägde rum ca 987.

35. *Jómsvíkinga saga* finns i följande manuskript: AM 291 4to (härefter AM 291), Stockholm Pergament No. 7 4to (härefter Stock. Perg. no. 7) och AM 510 4to (härefter AM 510), som har utgivits i följande redaktioner: *Jómsvíkingasaga efter skinnboken 7, 4to på Kungl. Biblioteket i Stockholm*, red. Carl Cederschiöld (Lund 1875); *Jómsvíkingasaga* [AM 510 4to], red. Carl af Petersens (Lund 1879); *Jómsvíkinga saga efter arnamagnænska handskriften N:o 291 4:to*, red. Carl af Petersens (Lund 1882).

36. *Fagrskinna – Nöregs konunga tal*, red. Bjarni Einarsson (Reykjavík 1985); *Heimskringla I*, red. Bjarni Aðalbjarnarson (Reykjavík 1979). Härefter *Fagrskinna* (Fsk.) och *Heimskringla* (Hkr.) i hänvisningar.

manuskript antingen ensamma eller tillsammans med andra sagor, men som inte utgör en helhet, alltså en sagasamling. De versioner av sagan som är inkorporerade med kungasagor kallas för B-stammen av sagan, medan de självständiga versionerna av sagan samt versionen i *Flateyjarbók* representerar den s.k. A-stammen.³⁷ Därtill finns det en dikt, *Jómsvíkinga drápa*, som troligen är diktad ca 1180 av biskop Bjarni av Orkneyöarna och vars förhållande till sagorna är omdebatterat.³⁸

Inom historieforskningen har man diskuterat på vilket sätt man ska förhålla sig till *Jómsvíkinga saga* som källa. Det problematiska är att sagan dels berättar om historiska personer och händelser, dels innehåller övernaturliga drag, såsom gudinnorna Thorgerd Hölgabrud och hennes syster Irpa som jarl Håkon kallar till sin sida för att besegra jómsvíkingarna och danskarna. Det är dock typiskt för sagorna att de övernaturliga händelserna äger rum i det förflutna och ofta utanför Island. Dessutom förändras sagans stil i slutet så att avrättningsscenen närmast liknar en fars – man har t.o.m. föreslagit att det handlar om en parodi på vikingahjältarna.

Trots allt anser jag att *Jómsvíkinga saga* bör betraktas som en del av den norröna historiografien. Då *Jómsvíkinga saga* skrevs ned ansågs den vara historia. Därför var den också inlemmad i kungasagorna *Fagrskinna* och *Heimskringla*, nedskrivna ca 1220 respektive 1235. Dessutom inlemdes sagan i kung Olaf Tryggvasons saga i samlingshandskriften *Flateyjarbók*. Att sagan blandar stilistiska drag åtminstone från kungasagor och fornaldarsagor utesluter inte att den kan uppfattas som historia. Det var typiskt för sagorna att de kombinerade olika stilistiska drag på ett sätt som inte skulle passa modern historieskrivning. Eftersom tron på det övernaturliga var utbredd bland

37. *Flateyjarbók I. En samling af norske konge-sagaer*, red. C. R. Unger & Guðbrandur Vigfusson (Christiania 1860). Härefter Flb. I i hänvisningar. *Flateyjarbók* nedtecknades år 1387–1390. Kolbrún Haraldsdóttir, 'Flateyjarbók', Phillip Pulsiano (ed.), *Medieval Scandinavia. An Encyclopedia* (New York & London 1993), s. 197–198; Ólafur Halldórsson, 'Jómsvíkinga saga', Phillip Pulsiano (ed.), *Medieval Scandinavia. An Encyclopedia* (New York & London 1993), s. 343–344.

38. John Mearns, 'Studier i Jómsvíkinga sagas stemma. Jómsvíkinga sagas fem redaksjoner sammenlignet med versjonene i Fagrskinna, Jómsvíkingadrápa, Heimskringla og Saxo', *Arkiv för nordisk filologi* 2000:115, s. 125–182.

medeltidens människor var det inte ovanligt att drag av detta fanns med i historieskrivningen.³⁹

Analys av toponymer

I det följande analyserar jag toponymer som anknyts till Norge och Danmark i *Jómsvíkinga saga* samt toponymerna Jóm och Jómsborg som betecknar jómsvíkingarnas bas eller fästning. I vissa versioner av *Jómsvíkinga saga* omnämns även toponymer utanför Norge och Danmark, men dessa omnämningen är sporadiska. Genom att betrakta sagans toponymer i Norge och Danmark kan man skapa en bättre förståelse för det kollektiva minnets roll. Norge och Danmark hörde till det s.k. *Norðrlönd*, som i den medeltida kontexten avsåg de skandinaviska kungarikena samt områden där det fanns skandinavisk bebyggelse. Det verkar som att islänningarna upplevde en gemenskap med andra skandinaver långt in på medeltiden.⁴⁰

Jag har analyserat toponymerna genom att extrahera danska och norska toponymer ur källorna. Därefter har jag sorterat toponymerna enligt förekomst: om de förekommer i alla källor, i en del av källorna eller bara i en enda källa. Grupperingen av toponymerna ger för det första en möjlighet att se vilka av dem som var gemensamma för alla versioner av *Jómsvíkinga saga*. Min hypotes är att de gemensamma toponymerna representerar sagans kärna – de är alltså ”minnets möbler”, hjälpmedel för att komma ihåg sagan och centrala händelser i den. Utan dem skulle *Jómsvíkinga saga* förlora en väsentlig del av sitt innehåll. De toponymer som förekommer endast i en version av *Jómsvíkinga saga*

39. Ármann Jakobsson, *A Sense of Belonging. Morkinskinna and Icelandic identity*, c. 1220 (Viborg 2014), s. 161; John Lindow, 'Þorsteinn þátrr skelks and the verisimilitude of supernatural experience in saga literature', John Lindow, Lars Lönnroth & Gerd Wolfgang Weber (eds), *Structure and Meaning in Old Norse Literature. New Approaches to Textual Analysis and Literary Criticism* (Odense 1986), s. 264–280. Gällande sagornas modaliteter, se Theodore Andersson, *Growth of the Medieval Icelandic Sagas (1180–1280)* (Ithaca, N.Y. 2006); Vésteinn Ólason, 'The Icelandic saga as a kind of literature with special reference to its representation of reality', Judy Quinn, Kate Heslop & Tarrin Wills (eds), *Learning and Understanding in the Old Norse World. Essays in Honour of Margaret Clunies Ross* (Turnhout 2007), s. 27–47; Margaret Clunies Ross, *The Cambridge Introduction to The Old Norse-Icelandic Saga* (Cambridge 2010).

40. Se t.ex. Sirpa Aalto, *Categorizing Otherness in the Kings' Sagas* (Joensuu 2010), s. 87–88; Magnús Fjalldall, *Anglo-Saxon England in Icelandic Medieval Texts* (Toronto, Buffalo & London 2005).

tolkar jag antingen som variation i sagatraditionen eller som tillskott av författaren. Man borde forska vidare i dessa enstaka toponymers bakgrund och härkomst för att kunna bekräfta deras ursprung.

Genom att studera toponymerna i *Jómsvíkinga saga* kan man å ena sidan undersöka vilka toponymer som förekommer i samtliga versioner av sagan, och som därför kan anses vara viktiga för själva berättelsen. Å andra sidan kan man se vilka toponymer som är avvikelser, och på det sättet påvisa variation mellan olika versioner. Det väsentliga är att identifiera de toponymer som förekommer i samtliga versioner och att problematisera deras betydelse för det kollektiva minnet. Hur viktiga var toponymerna som bevis för sagans historicitet?

Danska toponymer

Jag inleder analysen med Jóm/Jómsborg, som varken hör till de norska eller de danska toponymerna, men som är central i *Jómsvíkinga saga*. Jómsborg omnämns både i sagans självständiga versioner (AM 291 4to, Stock. perg. no 7 4to och AM 510 4to) och i kungasagorna *Heimskringla* och *Fagrskinna* samt i sagasamlingen *Flateyjarbók*. Om man jämför de självständiga sagaversionerna med *Fagrskinna* och *Heimskringla* är de mer detaljerade när det gäller beskrivningen av själva fästningen på Jóm, medan *Heimskringla* och *Fagrskinna* inte ger någon information om Jómsborg utöver själva namnet. Däremot beskrivs fästningen Jómsborg mycket närmare i *Flateyjarbók*, som i det avseendet liknar de självständiga versionerna av *Jómsvíkinga saga*.⁴¹

Det är intressant att toponymen Jóm levde vidare i sagorna trots att själva orten hade förändrats i och med att den skandinaviska handelsplatsen på ön Wolin, som anses vara den mest sannolika platsen för Jóm/Jómsborg, troligen försvann redan på 1040-talet. Vikingafärderna hade upphört och kontakterna till västslavernas område minskade. Det var främst danskar som fortfarande var aktiva i området, i samband med korståg på 1100-talet. Skandinaverna var inte bekanta med det slaviska namnet på ön, Wolin, och således blev Jóm/Jómsborg en relik i isländsk-norsk tradition.⁴²

41. AM 291, s. 62; Stock. Perg. 7, s. 64–69; AM 510, s. 28; Fsk., s. 121; Hkr. I, s. 272; Flb. I, s. 166.

42. Alexandra Petrulevich, 'On the etymology of *at Jómi*, *Jumne* and *Jómsborg*', *Namn och Bygd* 97 (2009), s. 65–97.

I Wolin ordnas årligen en vikingafestival som hyllar arvet efter jómsvikingarna. Foto: Mikko Aalto.

Det danska kungariket har en central ställning i *Jómsvíkinga saga* eftersom jómsvíkingarnas första ledare Pálnatóki var motståndare till de danska kungarna. Danska toponymer förekommer i alla versioner av *Jómsvíkinga saga*. Jylland intar inte någon central roll, utan handlingarna äger i första hand rum på de danska öarna: t.ex. Själland och Bornholm omnämns i alla versioner.⁴³ Ön Fyn omnämns i alla sagaversioner förutom i *Heimskringla*.⁴⁴ Några andra danska öar, såsom Langeland och Mön, omnämns t.ex. i AM 510 4to.⁴⁵ Dessa uppgifter stämmer väl överens med det som vi vet om det vikingatida Danmark kring år 1000: att rikets centrum låg på Själland. Bornholm var avlägset från Själlands synpunkt, och dess förbindelse till det danska väldet är oklar. *Jómsvíkinga saga* upplyser att två jómsvíkingar, Búi digri och hans bror Sigurðr, kom från Bornholm. Även de delar av riket som i dag hör till Sverige, såsom Halland och Skåne, förekommer i sagan.⁴⁶

43. Själland och Bornholm: Hkr. I, s. 272; Fsk., s. 122–123; AM291, s. 38, 52; Stock.perg. No 7, s. 61–62; AM 510, s. 13, 18; Flb. I, s. 160–161.

44. Fsk., s. 123, AM 291, s. 36; Stock.perg. No7, s. 72; AM 510, s. 3; Flb. I, s. 153.

45. AM 510, s. 13.

46. Skåne: Hkr. I, s. 272; Fsk., s. 124. Halland: Stock.Perg. No 7, s. 61; Flb. I, s. 98.

Jylland omnämns, som sagt, sporadiskt. Den centrala tingsplatsen i Jylland, Viborg, omnämns dock när kung Sven Tveskägg utropas till kung.⁴⁷ I AM 510 4to anges i detta sammanhang bara en tingsplats, men i verkligheten måste den nya kungen erkännas av tre ting: först i Jylland, sedan i Ringsted och sist i Skåne. Trots att de två andra tingsplatserna saknas i sagan, kan man tänka sig att den här sagaversionen (AM 510 4to) återspeglar verkliga händelser. De andra versionerna omnämner Iseyrarting (eller någon variant av den) som den plats där Sven Tveskägg erkänns av danskarna.⁴⁸ Det går kanske inte att lokalisera Iseyrarting, men sagan torde följa sedvanan att en kung måste erkännas på ting. I det avseendet framstår berättelsen som historiskt pålitlig.

Alla olika versioner av *Jómsvíkinga saga* innehåller inte samma toponymer. AM 291 4to uppvisar sådana toponymer som Slesdyr, Slesmynni och Ægisdyr, som ligger i södra delen av Jylland, i nuvarande Tyskland.⁴⁹ *Fagrskinna* omnämner Hörd i Jylland, och det berättas att kung Hörd-Knut fick sitt namn efter Hörd där han var född.⁵⁰ Dessa belägg visar att islänningarna var insatta i Danmarks geografi, trots det långa avståndet. Även det nuvarande södra Sverige hörde till Danmark på vikingatiden och tidig medeltid: Halland omnämns i *Jómsvíkinga saga*, men det som är överraskande är att Skåne saknas i de självständiga versionerna av sagan. Skåne omnämns däremot i förbigående i *Heimskringla*, *Fagrskinna* och *Flateyjarbók* som ett jarldöme som hade hört till Strút-Harald, far till jómsvíkingarnas andra ledare Sigvaldi.⁵¹

Norska toponymer

De toponymer som är viktiga för intrigen i *Jómsvíkinga saga* framträder när man jämför sagamaterialet med *Jómsvíkinga drápa*, som skrevs av biskop Bjarni Kolbeinsson. Dikten innehåller tre toponymer: (at) *Jómi*, (at) *Jaðri* och *Hjörungavági*.⁵² I alla versioner av sagan ingår *Jóm*

47. AM 510, s. 13, 21.

48. AM 291, s. 72; Stock.perg. No 7, s. 65; AM 510, s. 36–37; Flb. I, s. 170. Hkr. I omnämner 'Isafjord' (s. 272).

49. AM 291, s. 24–27.

50. Fsk., s. 124.

51. Hkr. I, s. 272; Fsk., s. 124; Flb. I, s. 98.

52. 'Jómsvíkinga drápa', Carl af Petersens, *Jómsvíkinga saga efter cod. AM 510 4:to samt Jómsvíkinga drápa* (Lund 1879), s. 105–119.

(förutom *Heimskringla* som bara nämner Jómsborg) och Hjörungavåg, vilket tyder på att de befinner sig i sagans kärna. Däremot återfinns *Jaðri* endast i två versioner, vilket visar att orten inte är avgörande eller viktig för helhetsbilden.⁵³

Hjörungavåg är central i *Jómsvíkinga saga* eftersom jómsvíkingarna där led nederlag mot norrmanen. Hjörungavåg omnämns i varje version av sagan. Det sägs i slutet av *Jómsvíkinga saga* i AM510 4to att den isländske skalden Vigfúss Viga-Glumsson berättade sagan då han kom till Island. Beskrivningen av de isländska män som deltog i slaget i Hjörungavåg bekräftar att islänningarna hade ett intresse av att bevara sagan. Eftersom Hjörungavågs läge beskrivs relativt noggrant i sagan, var det förmodligen en konkret plats för islänningarna, vilket kan ha ökat sagans trovärdighet, i synnerhet i de versioner av sagan som betonar islänningarnas roll i slaget.

Eftersom åhörarna inte hade en klar uppfattning om var sagans händelser ägde rum blev vissa ortnamn viktiga för sagans struktur och innehåll. Detta skapar en intressant bakgrund till forskningen: för att en berättelse inte skulle förlora sin trovärdighet måste den innehålla toponymer som var meningsfulla för lyssnarna.

Jag anser att både Jómsborg och Hjörungavåg på sätt och vis fungerar som minnesplatser, alltså abstrakta *lieux de mémoires* i sagalitteraturen. Pierre Nora har skrivit om *lieux de mémoires*, konkreta minnesplatser, som ofta är medvetet skapade, t.ex. för att upprätthålla minnen som stöd för nationalism och nationell identitet.⁵⁴ Noras idéer kan också tillämpas i vidare bemärkelse: minnesplatser finns även inom historia och litteratur. Det var ganska vanligt att de verkliga platser där berömda slag utspelade sig föll i glömska. Vi kan t.ex. inte ortfästa Svöld, där kampen mellan kung Olaf Tryggvason och hans fiender ägde rum år 999 eller 1000, eller Brávellir där de mytiska kungarna Sigurd Ring och Harald Hildetand kämpade i forntiden. Dessa platser upprepas gång på gång i sagalitteraturen, och har därigenom blivit abstrakta och mytiska *lieux de mémoires*.

Det är inte ovanligt att dylika minnesplatser i norrön litteratur är just platser för strider och sammandrabbningar, eftersom den skandi-

53. AM 510, s. 61; Fsk., s. 126.

54. Pierre Nora, 'Between memory and history: les lieux de mémoire', *Representations* 1989:26, s. 7–8.

naviska förkristna kulturen var centrerad kring krigarkulturen. I krigarkulturen uppskattades stridskunskaper och ära, som var mått på en mans värde. Strider och platser för strider upprepades i den muntliga traditionen, i sagor och i dikter. I *Jómsvíkinga saga* upprätthålls Jóm och Hjörungavåg som abstrakta minnesplatser som hyllar krigarkulturen. *Jómsvíkinga sagas* Jóm och Hjörungavåg kan sättas i samband med de ovannämnda berömda platserna i sagalitteraturen.

Vad gäller det kollektiva minnet är de toponymer som omnämns när jómsvikingarna och danskarna anfaller Norge och slutligen möter normmännen i slaget vid Hjörungavåg speciellt intressanta. De avspeglar betydelsen av det avslutande slaget. Beskrivningen av Norge avviker i A- och B-versionerna, d.v.s. i kungasagorna och de självständiga versionerna av sagan i olika handskrifter. De självständiga versionerna är mer explicita om omgivningen kring Hjörungavåg, vilket måste bero på att kungasagorna inte betonar slaget, medan slaget i de självständiga versionerna utgör en kulmen för hela sagan.⁵⁵

Ortnamnet Hjörungavåg existerar fortfarande i Norge, och det kan hända att man fortfarande kände till det på 1200-talets Island, inte minst genom *Jómsvíkinga saga*. Den noggranna beskrivningen av Norges västkust överlag stärker antagandet att författaren till *Jómsvíkinga saga* var en islänning som var bekant med norsk geografi. De norska toponymerna, som säkert var åtminstone relativt bekanta för islänningarna, torde ha ökat sagans trovärdighet bland åhörarna.

Kvantitativt sett finns det inga stora avvikelser mellan toponymerna i olika sagaversioner: det handlar om några toponymer som inte finns i alla versioner av sagan.⁵⁶ Det finns sex norska toponymer som är gemensamma för alla editioner: Gimsar, Hereyjar, Hjörungavágr (Hjörungavåg), Naumudal, Stað(ir) och Viken. De förekommer i följande sammanhang:

Hereyjar omnämns i beskrivningen av danskarnas och jómsvikingarnas rutt till Hjörungavåg.⁵⁷ En av jarl Håkons män, Styrkarr, är från

55. Hkr. I, s. 279; Fsk., s. 129; AM 291, s. 105; Stock.perg. No 7, s. 72; Am 510, s. 66; Flb. I, s. 186.

56. Hkr. I 'Raumaríki', s. 275, 'Uppland', s. 275, 279, 286, 'Agdir', s. 277; Fsk. 'Elptrum', s. 128; AM 291 'Solundir', s. 35, 'Sogn', s. 35, 'Lidandisnes', s. 35; AM 510 'Eyryjar', s. 71, 'Mannhaugr', s. 71; Flb. I 'Fialafylke', s. 185, 'Fliodum', s. 188.

57. Hkr. I, s. 279; Fsk., s. 127; AM 291, s. 106–107; Stock. Perg. no 7, s. 71–72; AM 510, s. 67–68; Flb. I, s. 186.

Gimsar.⁵⁸ Naumudal omnämns då jarl Hákon skickar sin son Eiríkr till olika delar av Norge för att samla ihop män för att kriga mot danskarna.⁵⁹ Staðir är en av de platser som omnämns när danskarna och jómsvikingarna anlände till Norge och när deras här var norr om Stað i Hereyjar.⁶⁰ Viken, d.v.s. området kring den nutida Oslofjorden, var viktig eftersom Þorkell Leira, som var fiende till jómsvikingarnas hjälte Vagn Ákason, kom därifrån.⁶¹

De ovannämnda toponymerna är till synes sporadiska, men de kan delas in i två kategorier: 1) toponymer som beskriver den norska geografin (närmast ruten till Hjørungavåg), och 2) toponymer som beskriver huvudpersonernas härkomst. Beskrivningarna av den norska topografin kan ha fungerat som bevis för att sagan baserar sig på historiska händelser. Eftersom islänningarna hade kontakter med Norge kan dessa toponymer, eller åtminstone en del av dem, ha varit bekanta. Toponymer som är knutna till personer är typiska för isländska sagor. I fråga om *Jómsvíkinga saga* kan man se att jarl Hákon samlade män till sin här från olika delar av Norge. Att ange en persons härkomst var också ett sätt att identifiera personen och kan jämföras med att använda tillnamn.

I alla versioner av *Jómsvíkinga saga* finns enstaka toponymer som inte förekommer i de andra versionerna. Det visar att det fanns variation mellan olika versioner. De olika toponymerna kan antingen betraktas som variation i muntlig tradition eller som ett tillägg av en individuell kopian/författare. Jag anser att de gemensamma dragen i toponymförrådet visar att toponymerna är viktiga för handlingen i sagan och att vissa toponymer såsom Jóm/Jómsborg eller Hjørungavåg inte kan strykas utan att det påverkar intrigen.

Sammanfattningsvis kan konstateras att toponymerna i sagorna troligtvis hade två funktioner. Å ena sidan var de hjälpmedel för att göra berättelsen lättare att komma ihåg, å andra sidan fungerade åt-

58. Hkr. I, s. 278; Fsk., s. 131; AM 291, s. 109; Stock. Perg. no 7, s. 72; AM 510, s. 71; Flb. I, s. 188.

59. Hkr. I, s. 276; Fsk., s. 131; AM 291, s. 104; Stock. Perg. no 7, s. 71; AM 510, s. 65; Flb. I, s. 185.

60. Hkr. I, s. 278; Fsk., s. 127, 131; AM 291, s. 105–106; Stock. Perg. no 7, s. 71; AM 510, s. 66, 71; Flb. I, s. 186.

61. Hkr. I, s. 279; Fsk., s. 127, 131; AM 291, s. 34; Stock. Perg. no 7, s. 71, 77; AM 510, s. 60; Flb. I, s. 181.

minstone de platser som finns i verkligheten som bevis på att händelserna verkligen ägt rum. Till exempel i familjesagorna fungerar beskrivningarna av landskapet som garanti för trovärdighet.⁶² Dessa sagor var knutna till den isländska topografin, vilket betyder att de hade en konkret koppling till islänningarnas verklighet. Landskapet bevarade sagor åtminstone allegoriskt. När det gäller fornaldarsagor eller riddarsagor var det inte nödvändigt för nedtecknaren att med hjälp av toponymer bevisa att händelserna hade ägt rum på en verklig plats. Däremot kunde toponymerna fungera som hjälpmedel för att komma ihåg handlingen i sagan.

Sammanfattning

Genom att tillämpa begreppen kulturellt och kollektivt minne på sagaforskningen kan man skapa en ny synvinkel på sagor som källor. Begreppen betonar sagornas värde som manifestationer av minnet: de sagor som skrevs ned var värda att minnas. Därigenom kan man utveckla frågeställningen vidare till varför det var viktigt att minnas vissa saker och vem som påverkade det skriftliga minnet.

Toponymerna i *Jómsvíkinga saga* eller överhuvudtaget i sagalitteraturen bör inte bara ses som exempel på författarens kunskaper. I den förmoderna världen hade människorna ett speciellt förhållande till sin omgivning. I den muntliga traditionen fungerade fysiska platser som minnesställen: de var platser som man associerade till minnen. Det blev lättare att komma ihåg historien då man hade någonting konkret att koppla den till. Utifrån Frances Yates tankar om platser som möbler för minnet vill jag hävda att sådana abstrakta *lieux de mémoires* i sagalitteraturen som påminner om viktiga händelser kan fungera på olika nivåer. Å ena sidan skapar de den fysiska platsen där berättelsen äger rum och ökar sagans trovärdighet, å andra sidan är de hjälpmedel för att förankra berättelsen i minnet. Sådana platser som var bekanta för berättaren (och åhörarna) förstärkte sagans trovärdighet. *Jómsvíkinga*

62. Jürg Glauser, 'The speaking bodies', s. 20; Jón Viðar Sigurðsson, 'Historical writing and the political situation in Iceland 1100–1400', Anne Eriksen & Jón Viðar Sigurðsson, *Negotiating Pasts in the Nordic Countries. Interdisciplinary Studies in History and Memory* (Lund 2009), s. 59–78; Karina Lukin har skrivit om fysiska platser och landskap som hjälpmedel för minnet i den nentsiska kulturen. Karina Lukin, *Elämän ja entisyden maiseimat. Kolgujev nenetsien arjessa, muisteluissa ja kerronnassa* (Helsinki 2011), s. 15.

saga innehöll några toponymer, såsom Jóm, som antagligen glömdes bort av islänningarna på medeltiden, medan andra toponymer – speciellt de norska – definitivt var igenkännbara.

Jómsvíkinga saga visar att även om det under århundradena har uppstått olika variationer av en saga finns det vissa grundläggande element som inte kan bytas ut. Till dem hör de viktigaste toponymerna i sagan. Om "sagarummet" skulle inredas med helt andra möbler, i detta fall toponymer, skulle det inte längre vara detsamma, utan sagan skulle bli en helt annan historia. Det kollektiva minnet bär i detta fall med sig toponymer, t.o.m. sådana som för länge sedan har fallit i glömska.

OLIVER BLOMQVIST

Skriben finska före Agricola?

Finska ortnamn i finländska medeltidsdiplom

Det är allmänt känt att den medeltida finskan, d.v.s. finskan under tidsperioden innan Mikael Agricola och andra systematiskt började producera finskspråkiga texter, endast är fragmentariskt belagd i skriftliga källor på fornsvenska, latin och medellågtyska, främst i form av ort- och personnamn som ibland är böjda i finska genitiv- eller lokalkasusformer. Några exempel på finska substantiv finns också belagda i *Åbo domkyrkas svartbok*¹, och ännu flera i bevarade originaldiplom ifall man därtill räknar finska lånord i svenskan², generiska led i ortnamn (*järvi, joki*³) eller yrkestitlar (*Seppä, Kyntäjä*⁴) i personbeteckningar. I den här uppsatsen granskar jag förekomsten av finska ortnamn och Ortsangivelser i finländska medeltidsdiplom för att studera 1) användningen av finska i skrift under språkets förlitterära period 2) kunskaperna i finska hos den medeltida finländska skrivarkåren.

Genom att närläsa belägg på finska ortnamn i de svenskspråkiga diplomerna, samt genom att jämföra beläggen med andra källor, kan man spåra en nedskrivningsprocess som ägt rum i flera olika skeden, vilket har gett upphov till avslöjande felskrivningar. De finska namn som uppträder i texterna är därutöver inte statiska till utformningen, utan präglas av stor variation. En viss ort kan t.ex. åsyftas med en rad olika namnvarianter, som bl.a. kännetecknas av en växlande grad av

-
1. Kauko Pirinen, 'Diplomspråk. Finland', *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid (KLNLM)* 3 (Malmö 1958).
 2. Exempel på under medeltiden inlånade finska ord i svenskan är *pörte* (fi. *pirtti*), *katsa* (fi. *katiska*), *pojke* (fi. *poika*). Kari Tarkiainen, *Finnarnas historia i Sverige I* (Helsingfors 1990), s. 129–132.
 3. 'insjö'; 'ä, älv'.
 4. 'smed'; 'plöjare'.

försvenskning. Ibland kan ortnamnsvariation inom ett och samma skriftdokument förse oss med direkta antydningar om att skrivaren varit finskkunnig. Dessa två punkter, *namnvariation* och *skrivarmiss-tag*, utgör studieobjekten för denna uppsats.

De exempel jag lyfter fram i denna framställning är handplockade ur ett material som är avgränsat på följande sätt: 1) diplomerna är bevarade i original, med andra ord har inte kopieböcker eller övriga avskrifter, varken medeltida eller senare, anlitats; 2) diplomerna är skrivna på (forn) svenska; 3) diplomerna är utfärdade i den östra riksdelen.⁵ En sökning i *Svenska diplomatiets huvudkartotek* (hädanefter SDHK),⁶ som omfattar ”uppgifter om svenska brev eller brev rörande Sverige fram till 1540” enligt kriterierna *originalkälla, skriven på svenska och tryckt i Finlands medeltidsurkunder*⁷ ger 682 träffar. SDHK ger inte möjlighet till att geografiskt avgränsa sökresultaten till diplom som utfärdats i Finland, varför FMU har använts som sökkriterium i stället. Träffarna har vidare sällats för hand så att brev som inte innehåller finskt språk i någon form och som inte är utfärdade i Finland har utelämnats. De diplom som återstår (ca 150 stycken) har jag excerperat på finska segment. Resultaten av närläsningen av några ortnamnsbelägg tyder på att finska segment användes i skrift på ett medvetet, pragmatiskt ändamålsenligt sätt i de finländska medeltidsdiplomerna. Dessutom finns det starka indicier, i form av språkblandning, på svensk-finsk tvåspråkighet hos de medeltida finländska skrivarna, vilket utgör motexempel till den vanliga uppfattningen om den finländska språksituationen i äldre tider, jfr följande: ”Fram till 1800-talet var språket i de officiella dokumenten svenska, landets officiella språk. De tjänstemän som utformade dokumenten var även de svenskspråkiga, varför också skriftdräkten hos de finska ortnamn som förekommer i dokumenten ibland kan te sig rätt märklig.”⁸ Även om en sådan beskrivning förmodligen på det stora hela är korrekt, är det viktigt att se om bilden av diplom-

-
5. Om termerna *Sveriges Österland* och *Finland* under medeltiden, se t.ex. Tuomas Heikkilä (toim.), *Kirjallinen kulttuuri keskiajan Suomessa* (Helsinki 2010), s. 18–20.
 6. <http://sok.riksarkivet.se/sdhk?AvanceradSok=True>.
 7. Reinhold Hausen (red.), *Finlands medeltidsurkunder*. Band I–VIII (Helsingfors 1910–1935). Härefter FMU.
 8. ”1800-luvun puoliväliin saakka asiakirjojen kieli oli maan virallinen kieli ruotsi. Myös asiakirjoja laatineet virkamiehet olivat ruotsinkielisiä, mistä syystä asiakirjoissa olevien suomenkielisten paikannimien kirjoitusasut näyttäivät joskus varsin oudoilta”, Terhi Ainala et al., *Nimistöntutkimuksen perusteet*, Tietolipas 221 (Tampere 2008), s. 53.

skrivarnas språkkunskaper för medeltidens del kan nyanseras genom en granskning av faktiskt språkbruk.

Bakgrund

De fragmentariska spåren av finska i finländska medeltidsdiplom har i den tidigare forskningen bl.a. använts som källor för namnforskningen, där man bl.a. har rekonstruerat drag av ett förkristet finskt namnskick och spårat det finska namnskicket utveckling under kristendomen och den svenska kronan.⁹ Namnbeståndet (person- och ortnamn) har också använts för bosättningshistoriska och socialhistoriska undersökningar. Seppo Suvanto har med utgångspunkt i person- och gårdsnamn hos bondeståndet i Satakunta under medeltiden studerat social stratifiering och egendomsförhållanden.¹⁰ Eric Anthoni har i flera uppsatser diskuterat och tillämpat personnamnsbeståndet i de finländska medeltidsdiplomerna för att belysa frågor kring namnbärarnas nationalitet, härkomst och socialstånd.¹¹ När det gäller att rekonstruera det medeltida finska ordförrådet har forskarna i regel utgått från postreformatoriska källor, eftersom de medeltida fragmentariska beläggen ansetts vara för bristfälliga.¹² Martti Rapola¹³ och Heikki Ojansuu¹⁴ har använt sig av fragmentariska belägg på finska ur bl.a. *Kalliala församlings räkenskaper*,¹⁵ FMU och *Åbo domkyrkas svartbok* för att belysa det finska språkets ljud- och formhistoria.

Däremot har de ovannämnda undersökningarna av finska språkfragment sällan behandlat förekomsterna i sina språkliga sammanhang. Man har ofta utgått ifrån det enskilda skrivna ordet och dess *representamen* (oftast en person eller en ort) i isolation, för att t.ex. granska

-
9. För en forskningsöversikt, se Kustaa Vilkuna, 'Personnavn. Finland', i KLMN 13 (Malmö 1968).
 10. Seppo Suvanto, *Knaapista populiin. Tutkimuksia erilaistumisesta Satakunnan talonpojistossa vuosina 1390–1571* (Helsinki 1987).
 11. Eric Anthoni, 'Personnamnens vittnesbörd om medeltidens nationalitetsförhållanden', *Historisk Tidskrift för Finland* (HTF) 29 (1944:1–2), s. 1–39; 'Personnamnens vittnesbörd om medeltidens nationalitetsförhållanden II', HTF 29 (1944:3–4), s. 75–129; 'Det finländska frälsets upphov och sammansättning', HTF 36 (1951:1), s. 49–66.
 12. Kaisa Häkkinen, 'Millaista oli keskiajan suomi?', *Congressus nonus internationalis Fenno-Ugristarum, Tartu 7.–13.8.2000. Pars 4. Dissertationes sectionum. Linguistica 1* (Tartu 2000), s. 320–327.
 13. Martti Rapola, *Suomen äännehistorian luennot* (Helsinki 1966).
 14. Heikki Ojansuu, 'Lisiä keskiajan tuntemukseen', *Satakuntasarja VI* (Porvoo 1926).
 15. Reinhold Hausen (red.), *Bidrag till Finlands historia I* (Helsingfors 1881).

medeltida namnskick, men inte problematiserat och diskuterat själva förekomsten av finska språkfragment i en för övrigt svenskspråkig text. Därför är det viktigt att studera förekomsten av finska ortnamn i diplommaterialet ur ett flerspråkighetsperspektiv. I detta sammanhang drar jag paralleller till övrig europeisk forskning i fragmentariskt språk, blandspråkiga texter och *vernakularisering* (framväxten av folkspråken som skriftliga uttrycksmedel). Det är ett återkommande drag i vernakulariseringsprocessen hos europeiska folkspråk att just rumsliga förhållanden (ortnamn, platsbeskrivningar) först tenderar att återges i folkspråklig dräkt i en för övrigt latinsk textuell omgivning (för några fallstudier, se nedan). För det finska språkets del är det som känt först latinet och sedan (forn)svenskan – och i viss mån medellågtyskan – som tjänar som den överordnade textuella ram inom vilken enskilda finska fragment träder fram.

Fragmentariskt språk

Förekomsten av språkliga artefakter som inte är hela texter eller som förekommer i samband med text på annat språk kan kallas *fragmentariskt språk*. Denna benämning har en viss koppling till den mera vardagliga användningen av termen *fragmentarisk sats*, som syftar på en sats som saknar väsentliga beståndsdelar såsom subjekt eller verb. Inom historisk lingvistik kan termen också syfta på språk som är bristfälligt belagda.¹⁶ I denna uppsats används begreppet med tanke på det språkliga forskningsmaterialets art: språkdata som består av ofullständiga texter eller inskjutna segment i texter på ett annat språk. Vanliga exempel på fragmentariskt språk i denna bemärkelse är s.k. glosseringar och marginalia, d.v.s. ordförklaringar och andra anmärkningar på folkspråk som är antecknade i marginalen av latinska handskrifter.¹⁷ Flera av de historiska språk vi känner till är endast belagda på ett motsvarande sätt, och för många av de moderna europeiska

16. Så sammanfattas de endast bristfälligt belagda, numera utdöda indoeuropeiska språken i kapitel 20 ("Fragmentary Languages") av Benjamin Fortson, *Indo-European Language and Culture. An Introduction* (Oxford 2004).

17. Flera studier av dessa föreligger för fornhögtyskans del, se t.ex. Elvira Glaser, 'Typen und Funktionen althochdeutscher Eintragungen im lateinischen Kontext', Mary Garrison et al. (eds), *Spoken and Written Language. Relations between Latin and the vernacular languages in the earlier Middle Ages*, *Utrecht studies in medieval literacy* 24 (Utrecht 2013).

språken utgör fragmentariskt språk de första beläggen på deras existens. De första beläggen på nordgermanska som är nedtecknade med latinska bokstäver är också olika typer av språkfragment som är inbäddade i latinska texter.¹⁸ Nedan presenterar jag två fallstudier i medeltida språkblandning: förekomsten av fragmentariskt språk som är inbäddat i en latinsk text. Dessa utgör endast en skrapning på ytan – man kan nämligen finna denna typ av blandspråkig textutformning varsomhelst i Europa under medeltiden, och rikliga exempel finns bl.a. från Spanien, Tjeckien, Schweiz och Skandinavien.¹⁹

Två fallstudier: occitanska och anglosaxiska

Hélène Carles²⁰ har gjort en omfattande studie av fragmentarisk occitanska i latinska diplom från Auvergne från tiden före de första kända texterna på det occitanska folkspråket. I det medeltida Occitanien, liksom i resten av det romanska språkrummet, var latinet det förhärskande skriftspråket en lång tid efter att de talade språken som härstammade ur latinet hade utvecklats till självständiga språk som skiljde sig avsevärt från moderspråket. Följden blev att det officiella skriftspråket inte längre kunde förstås av allmogen. Det rådde alltså en diglossisk situation, med ett romanskt folkspråk som informellt lågstatusspråk och latinet som officiellt högstatusspråk. Carles studerar framväxten av skriven occitanska, ett av latinets dotterspråk som närmast talas i södra Frankrike och är närbesläktat med katalanskan. De första hela texterna som är bevarade på occitanska är från mitten av 1000-talet, men förekomsten av occitanska språkfragment i för övrigt latinsk text kan spåras 200 år längre bakåt i tiden. Fragmenten består främst av occitanska ortnamn som förekommer i mer eller mindre latiniserad skriftdräkt i skriftliga handlingar från 800 till 1000-talet. Som exem-

-
18. För danskans och svenskans del kan t.ex. följande studier anföras: Jonathan Adams, 'IN DANICO DICITUR. Glossing in Danish manuscripts', *Scandinavian Studies* 82 (2010), s. 117–158; Stig Olsson Nordberg, *Fornsvenskan i våra latinska originaldiplom före 1300 1–2* (Uppsala 1926–1932); Jan-Eskil Löfkvist, *Svenskan i latinska originaldiplom 1300–1325. En studie i medeltida skrivvanor* (Linköping 1976).
 19. Herbert Schendl, 'English historical code-switching in a European perspective', Jens Norman Jørgensen (ed.), *Languaging and Language Practices, Københavnerstudier i tosprogethed* 36 (København 2004), s. 188–202.
 20. Hélène Carles, *L'émergence de l'occitan pré-textuel. Analyse linguistique d'un corpus auvergnat (IXe–XIe siècles)*, Bibliothèque de Linguistique Romane 7 (Strasbourg 2011).

pel kan anföras följande segment: ”in loco ubi dicitur ad illos pontos” (’på den ort som kallas *ad illos pontos*’) där det occitanska ortnamnet **a los ponts* återgivits i latiniserad språkdräkt där den occitanska prepositionen *a* motsvaras av latinets *ad*, den occitanska artikeln *los* av det latinska demonstrativa pronomenet *illos*, samt det plurala substantivet *ponts* (*pont*, ’bro’) av den latinska formen *pontos*.²¹ Även om alla orden i ortnamnsbelägget är i latinsk form är själva uppbyggnaden av ortnamnet, med preposition och artikel, av occitansk art. Detta styrker uppfattningen att ett skriftspråk inte föds ur tomma intet, utan alltid är ett resultat av en lång utveckling, där de första faserna kan verka så blygsamma att forskare ofta har förbisett dem.

I tidigare studier över framväxten av de romanska skriftspråken har dessa tidiga spår negligerats, vilket har lett till en uppfattning om att nya skriftspråk alltid föds plötsligt och revolutionsartat.²² I det följande återger jag några av Carles slutsatser om ortnamn som en särskild språklig kategori, som verkar vara speciellt mottaglig för återges i folkspråklig dräkt inom texter som för övrigt är utformade på ett annat språk.

Carles ställer sig två forskningsfrågor, som även är relevanta i detta sammanhang: 1) varför tränger occitanskan fram i skrift och varför i en fragmentarisk form, samt 2) varför dyker den fragmentariska occitanskan i synnerhet upp i form av ortnamn? Förklaringen till den skriftliga, fragmentariska utformningen är att de juridiska breven kunde sammanställas i flera olika skeden, och att de olika skedena i denna process markerades av olika grader av kommunikativ närhet respektive avstånd gentemot den juridiska handlingens intressenter. I donationsbrev eller egendomstransaktioner antecknade skrivarna i den första fasen t.ex. namnen på personen som avstod från en egendom och den som mottog den, namnet på egendomen och vad som låg inom den. I ett senare skede användes dessa uppgifter för att formulera ett juridiskt giltigt, till sin utformning mera formelpräglat brev. Detta skulle författas på latin och enligt vissa bestämda standardformler. Enligt Carles är den första interaktionen och nedskrivningen av den kommunikativt omedelbara typen och den information som den innehåller av typiskt muntlig art. De upplysningar som härstammade

21. Carles, *L'émergence*, s. 208.

22. Carles, *L'émergence*, s. XVII–XIX.

ur denna interaktion var språksegment som måste genomgå en transformation från tal till skrift. Samtidigt måste den skriftliga formen tillåta att den motsatta transformationen från skrift till uppläsning var möjlig, eftersom brevet skulle framföras muntligt för personer som saknade läskunskap. Informationen som fanns i dessa språksegment var också av hög pragmatisk innebörd, eftersom den beskrev de personer, orter och egendomar som var centrala i en transaktion. Att dessa uppgifter skulle antecknas troget och kunna återges muntligt och förstås av åhörarna var ytterst viktigt. Samtidigt var det juridiska språket ändå latinet, och ifall skrivaren uttryckte sig i alltför folkspråklig form, skulle textens latinskspråkliga koherens äventyras. Skrivaren måste alltså finna en balansgång mellan en korrekt (latinsk) språklig utformning, och en mottagarhänsyn gentemot den icke-latinkunniga allmogen för vars ändamål breven producerades. Folkspråket dyker alltså upp i latinska diplom p.g.a. kommunikativ nödvändighet. Detta gäller särskilt nyckelinformation såsom namn på orter och egendomar. Orsaken till att folkspråk enbart dyker upp i fragmentarisk form förklarar Carles däremot med en önskan hos skrivarna att bevara en latinsk textuell koherens i breven de utfärdade.²³

I andra delar av Europa kan vi hitta en liknande arbetsfördelning mellan latinet och folkspråket. I engelska latinska kungliga diplom från 600-talet börjar språkliga segment på anglosaxiska dyka upp, särskilt ortnamn och beskrivningar av jordegendomar.²⁴ Så småningom började latinet på de brittiska öarna allt mera förpassas till formelfasta delar av diplomerna, och anglosaxiskan kom att användas för diplomets dispositiva del, där det aktuella rättsfallets detaljer skildras. Till slut finner vi helt enspråkiga engelska diplom fr.o.m. början av 800-talet, även om latinet också fortfarande användes i detta tidsrum.²⁵ I analysen av en specifik texttyp, s.k. ”leases”, d.v.s. förläningsbrev, som utfärdats av biskopen Oswald i Worcester mellan 962 och 991, konstaterar Herbert Schendl följande om återgivningen av engelska ortnamn: ”Place names referring to the location of the leased property or otherwise directly related to the lease regularly appear in their vernacular form, both in

23. Carles, *L'émergence*, s. 524–525.

24. Herbert Schendl, ”Hec sunt prata to wassingwellan”. Aspects of code-switching in Old English charters’, *VIEWS* 13, nr. 2 (2004), s. 52–68.

25. Schendl, ”Hec sunt prata to wassingwellan”, s. 61.

a vernacular and a Latin context.”²⁶ Dessutom är det vanligt att beskrivningen av landegendomarnas rågångar (”boundary clause”) inom diplomets dispositiva del helt och hållet skrivs på folkspråket även om resten av brevet är skrivet på latin.²⁷ Vi ser alltså i de engelska breven samma generella mönster som i de occitanska i fördelningen mellan latinet och folkspråket: nyckelinformation av hög pragmatisk innebörd återges på folkspråk medan formelfasta delar skrivs på latin.

Fragmentarisk finska i svenska diplom

Den medeltida finskan föreligger endast i fragmentarisk form i de traderade källor vi förfogar över. Flera forskare har ändå ansett det för troligt att man redan under medeltiden skrev ner finska texter.²⁸ Bevisföringen för en förmodad finsk skriftverksamhet stödjer sig bl.a. på ortografiska lösningar i 1500-talets skriftliga finska²⁹ samt bestämmelserna efter biskopsmötet i Söderköping år 1441 om att evangelieläsningar och centrala böner som *Ave Maria*, *Credo*, *Pater noster* och syndabekännelsen skulle översättas och läsas upp på folkspråket i kyrkan.³⁰ Övriga bevis för en medeltida skriftverksamhet på finska är t.ex. en viss enhetlighet i den översatta finska terminologin i de tidigaste skrivna finska texterna hos Agricola, samt i det anonyma Uppsalafragmentet och i Wesths fragment.³¹ Det finns alltså flera faktorer som talar för att finskan användes i skrift redan under medeltiden, men inga sådana texter har bevarats till vår tid och vi känner inte heller till några namngivna finska texter som skulle ha gått förlorade. Detta faktum gör att vi endast har brottstycken som är inbäddade i texter på andra språk än finska.

26. Herbert Schendl, 'Beyond boundaries. Code-switching in the leases of Oswald of Worcester', Herbert Schendl & Laura Wright (eds), *Code-switching in Early English* (Berlin 2011), s. 47–94.

27. Schendl, 'Beyond boundaries', s. 60.

28. Häkkinen, 'Keskiajan suomi', s. 322.

29. Esko Koivusalo, 'Mikael Agricola ja suomalainen lakikieli', *Sananjalka* 26 (1984), s. 31–44.

30. Aurélien Sauvageot, *L'élaboration de la langue finnoise*, Collection linguistique publiée par la société de linguistique de Paris 67 (Paris 1973), s. 96; Aarno Maliniemi, 'Kansankieli Suomen keskiajan kirkossa', *Suomen kirkohistoriallisen seuran toimituksia* 56 (Helsinki 1955), s. 82–111.

31. Uppsalafragmentet (24 sidor, nedskrivna mellan 1541 och 1544) innehåller översatta avsnitt ur evangelierna och apostlabreven och Wesths fragment från början av 1540-talet är ett manuskript på 144 sidor, som innehåller finsk mässtext.

Bild ur en Graduale från Åbo stift från sent 1300-tal eller tidigt 1400-tal med interlinjära översättningar av Kyrie eleison till finska (Herra armahda meiden pällem, 'Herre förbarma dig över oss') från 1500-talet (Nationalbiblioteket, pergamentfragment F.m.II.44). Dylika översättningar av liturgiska texter har antagligen gjorts redan under medeltiden, men inga spår har bevarats till vår tid.

Från och med Magnus Erikssons landslag ca 1350 skulle alla juridiska brev i det svenska riket skrivas på svenska. För stora delar av Sverige var detta ett sätt att underlätta kommunikationen mellan överhet och undersåtar, men också ett nödvändigt steg för att bemöta det kraftigt växande behovet av skriftlig förvaltning.³² Eftersom latinkunskap var få förunnad, ledde användningen av folkspråket i juridiska ärenden till att det blev lättare att förvärva sig läs- och skrivkunskap. I Finland fortbestod dock i stora delar av landet en situation där det skriftliga språket var ett annat än det som användes i muntliga förfaranden, alltså en situation jämförbar med tiden då latinet var administrationspråk. Av denna anledning måste brevskrivarna anpassa sig till uppdraget, där de, för vilkas räkning breven utformades, varken kunde läsa, eller nödvändigtvis förstod språket som breven *de jure* skulle författas på. I denna situation är det förståeligt att skrivarna valde att nedteckna nyckelinformationen i breven (juridiska personer, namn på egendomar och gränsmärken) i en form som kunde bli uppläst och förstådd av en finskspråkig mottagargrupp. Denna pragmatiska dimension

32. Heikkilä (toim.), *Kirjallinen kulttuuri*, s. 212–213.

hos användandet av finskan nämns dock sällan i diskussionen om fragmentarisk finska i medeltidsdiplomen. Martti Rapola³³ tolkar den fragmentariska finskan i domböcker och diplom som bevis för att ”den finska allmogen brukade sitt eget språk på tings- och syneplatser och i samtal med prästerskapet” samt att man kan dra slutsatsen ”att det offentliga muntliga bruket av finska nödvändigtvis beledsagades av något slags, låt vara minimalt bruk i skrift, ehuru inga texter av något slag har bevarats”. Dessa två punkter är obestridliga, men därutöver anser Rapola att ”[d]en hjälplöshet, som återspeglas i det sätt att återge finskspråkiga namn, vilken förekommer hos tingsskrivare och andra dokument på främmande språk, ger säkert en alldeles för oförmånlig bild av hur man var i stånd att skriva finska under medeltiden och i synnerhet vid dess slut”.³⁴ Att avfärda de manifesta inslagen på skriven finska i diplom som ”hjälplösa” eller rentav missvisande för användningen av finska under medeltiden, framstår som oberättigat med tanke på att skrivarna inte hade annat än sin svenska skrivupplärning att stöda sig på när de skrev ned finska segment. Att enstaka namn och även längre segment i riklig mån förekommer i finsk språkdräkt i de bevarade medeltidsurkunderna borde tvärtom tolkas som att skrivarna försökt åstadkomma språkformer som tjänade kommunikationen på bästa möjliga sätt.

Hur ser de bevarade finska segmenten ut? I medeltidsdiplomen förekommer rikligt med ursprungligen finska ortnamn som lånats in i svenskan, och som bär prägeln av anpassning till svenskan, t.ex. *Nousis* (fi. *Nousiainen*), *Lempois* (fi. *Lempainen*)³⁵. Så finns det finska ortnamn som förekommer i former som inte bär prägeln av försvenskning i form av avledningsändelser, t.ex. *Tammela*, *Nokia*, *Järvensuu*. Utöver det finns det finska substantiv som fungerar som kategoriserande efterled i ortnamn, t.ex. *-lampi* (’damn’), *-järvi* (’insjö’), *-joki* (’å, älv’), *-mäki* (’backe’). Det finns också ortnamn som är böjda i finska kasusformer, t.ex. <laycost>³⁶ (ortnamnet *Laikko* böjt i elativ singularis,

33. Martti Rapola, ’Finska språket’, KLN 4, s. 289–297.

34. Rapola, ’Finska språket’, s. 295–296.

35. Om förhållandet mellan det nuvarande svenskan namnet *Lembois* för fi. *Lempäälä*, se Sirkka Paikkala *et al.* (toim.), *Suomalainen paikannimikirja*, Forskningscentralen för de inhemska språken (Helsingfors 2007), ”Lempäälä”; Ortnamnsregistret vid Institutet för språk och folkminnen (härefter SOFI), samlingen ”Finland”.

36. SDHK 28964; FMU 3389.

med innebörden 'från Laikko'), <mwstaoyan>³⁷ (ortnamnet *Mustaoja* ('Svartbäck') böjt i genitiv singularis). Att inlånade finska ortnamn eller övriga lånord förekommer i svensk text är i sig inget häpnadsväckande, eftersom de betecknar unika, kulturspecifika företeelser som inte lätt låter sig översättas. Men förekomsten av finska ord som *damm*, *insjö*, *å* eller *backe* med tydliga motsvarigheter i svenskan, eller av grammatiska markörer, d.v.s. kasusändelser, som i en svensk text skulle motsvaras av svenska kasusändelser eller prepositioner, kan inte motiveras med att de skulle fylla någon betydelselucka i det svenska språket eller vara svåra att översätta. Därför är segment av detta slag särskilt intressanta för den som studerar finskans roll och användning i skrift under medeltiden. Segmenten har tidigare tolkats som spår av muntligt språk, vilka nedtecknats bristfälligt av skrivare som inte förstätt deras innebörd. Språkblandningen förekommer dock i liknande dokument (juridiska handlingar som berör egendom) som den språkblandning som presenterats i de occitanska och engelska fallstudierna ovan. Ur detta perspektiv kan också de finska segmenten i analogi med de occitanska och engelska fallen uppfattas som ett resultat av konflikten mellan mottagarhänsyn gentemot den finska allmogen å ena sidan och det lagliga kravet på en svensk textuell utformning å den andra.

Spår av nedskrivningsprocessen – felskrivningar

I detta avsnitt granskar jag felskrivningar av ortnamn som spår av den flerledade nedskrivningsprocess som föregick utformningen av de slutliga sigillbrev. Särskilda typer av felskrivningar kan endast förklaras genom existensen av en tidigare skriftlig källa, som skrivaren kopierat ur. När fel av denna typ förekommer i diplom betyder det att de (åtminstone delvis) bygger på tidigare, numera försvunna anteckningar.

Några notationskonventioner bör klarläggas innan jag presenterar belägg. I det följande använder jag vinkelparenteser när jag anger ortnamnsbelägg eller språkliga segment som är transkriberade direkt ur en primärkälla (ett diplom) och vanliga citattecken då jag citerar ur tryckta utgåvor. En asterisk före ett ortnamn betyder antingen att namnet inte är belagt utan hypotetiskt och rekonstruerat, eller att belägget är felaktigt. Inom transkriberade belägg används kursiv för att

37. SDHK 26944; FMU 3024.

markera att transkribören har löst upp en abbreviatur i den ursprungliga texten, t.ex. <fornempda> som i diplomtexten förkortats <for^{da}>.

I den textkritiska filologin är begreppet *fel* centralt. Genom att hitta avskrivningsfel i handskrifter kan man sluta sig till tidigare led i nedskrivningen, och genom gemensamma fel i en grupp handskrifter, kan man dra slutsatsen att de har kopierats ur samma källa. I diplomforskningen är inte denna typ av forskarverksamhet lika central, eftersom diplomerna i regel studeras i original, eller som vidimationer, där det endast finns ett känt led av kopiering bakom. Men även i originaldiplom kan man hitta spår av avskrivning, vilket betyder att en del av diplomerna måste härstamma ur en tidigare skriftlig källa. Dessa kan vara tidigare brev, domböcker eller tillfälliga anteckningar av olika slag. Nedan återger jag några exempel på felskrivningar av finska ortnamn i svenska diplom, och på olika slutsatser man kan dra av förekomsterna.

En särskilt intressant brevtyp för närvarande ändamål i det finländska materialet är råbrev, där gränser (råar) mellan ägor fastställdes, eftersom dessa brev i regel innehåller mycket ortnamn, i synnerhet *mikrotoponymer*, d.v.s. namn på mindre områden som endast var bekanta inom lokalsamhället. En rågång är en beskrivning av en gräns, och skildras i regel som en konkret ”gång” mellan olika råmärken. Vanligen tillsattes lokala synemän för att granska gränserna och bekräfta gränspunkterna, varpå ärendet fördes till tinget där gränsdragningen befästes av en domare och en nämnd med tolv edsvurna män.³⁸ Rätt många råbrev finns bevarade från Finland, både som original och som senare avskrifter i domböcker. Dessa brev hade en giltighet som sträckte sig långt framåt i tiden, varför man också var angelägen om att spara och kopiera dem.

I breven listar man upp olika råmärken som anger gränserna mellan två landegendomar. Dessa råmärken är svårbeskrivna genom en propriell-appellativ tudelning, och det förekommer både råmärken med tydlig namnkaraktär och till synes rena terrängbeskrivningar, jfr följande exempel:

”thenne for:de roor wore rå reth emellan Suidie oc Gossekulla, som ær første roen wiid grinden och så rå rett genom store mossan och så en stenn rå wider Labbabeck oc ro ret tæden j sokne roen”³⁹

38. Sten Körner, 'Rågång', KLNLM.

39. Rågång mellan Svedja och Gårdskulla i Sjundeå socken, 16 januari 1494; FMU 4531.

”fförste raan j Reffuebække, thedan til aane j birkestubben, theden alt waten ferdene wp j kwern dammen, ok mit j kwern dammen jn j forsen”⁴⁰

Råmärkena i beskrivningen ovan varierar från rena ortnamn (”Reffuebække”) till terrängbeskrivningar som innehåller ortnamn (”en stenn rå wider Labbabeck”) till rena terrängbeskrivningar (”store mossan”, ”grinden”, ”kwern dammen”, ”birkestubben”, ”forsen”). Det är dock ovisst i vilken mån de enskilda råmärkena ska tolkas som namn eller som appellativiska beskrivningar. Ett ord som *birkestubben* eller *store mossen* kunde lika bra vara ett etablerat namn för lokalbefolkningen. I läsningen ovan har utgivaren Reinhold Hausen valt att skilja mellan terrängbeskrivningar och ortnamn genom att förse ortnamn med stor bokstav (”Suidie”, ”Gossekulla”) och terrängbeskrivningar med liten (”store mossan”, ”birkestubben”, ”kwern dammen”) men det bör påpekas att diplomskrivarna oftast inte själva gör denna grafiska distinktion. Skicket att systematiskt markera egennamn med stor bokstav ser ut att ha etablerats först under 1500-talet.

Råbrevet kännetecknas av att de juridiska omständigheterna är av *lokal art* och att tvisterna oftast utspelar sig mellan småbönder inom en socken eller t.o.m. inom en by, även om de tidigaste breven av denna typ handlade om tvister mellan kloster och bönder.⁴¹ Dessa ärenden är också av perifer art ur den ekonomiska centralmaktens synvinkel, i motsats till exempelvis gåvobrev till Nådendals kloster eller egendoms- transaktioner som berörde stormän. För denna typ av texter med lokal giltighet var det särskilt viktigt att de beträffade personerna själva förstod nyckelinnehållet i brevet när det lästes upp för dem. Det är osannolikt att personerna själva kunde läsa eller skriva, eller att de förstod uppläst svenska, när det gäller personer som bodde i finskspråkiga områden. I detta avseende är det inte överraskande att man just i dessa brev hittar många belegg på icke-försvenskade finska ortnamn, ibland t.o.m. försedda med finska lokalkasusändelser. Detta kan bero på att lokala synmän nedtecknat rågången på finska i form av en anteckning som sedan använts för utformandet av själva sigillbrevet. Ett tecken på att

40. Rågång mellan Ingarskila och Rådkila i Ingå socken, 5 juni 1450; FMU 2840.

41. Inger Larsson, *Pragmatic Literacy and the Medieval Use of the Vernacular. The Swedish Example* (Utrecht 2009), s. 131–132.

detta kan ha varit fallet är de talrika rågångsskildringarna i domboken för sydöstra Tavastland 1443–1502⁴², i vilka språkdräkten stundom är fullkomligt finsk.⁴³ Nedan följer ett exempel ur en dom utfärdad vid lagmanstinget i Hollola socken, 29 november 1460.⁴⁴

”Dömdes Perneniemi boar theres Jordh frij, som innan these efterne Räär ligger, Först Sääskijärwen silda, Tietä möde Lähdesuon päähän, Lächdenoia möten, Tairo Jokehen, wasta wirta joen perän [...]”

’Först Sääskijärvensilta [sääski, ’mygga; fiskgjuse’, järvi, ’insjö; silta, ’bro’], längs vägen till ändan av Lähdesuo [lähde, ’källa’, suo, ’myr, träsk’], utmed Lähteenoja [-oja, ’å, bäck’] till Tairojoki [joki, ’å, älv flod’], motströms till ändan av ån’

Att ord förekommer i finsk form är inte entydigt med att skrivaren av urkunden själv är den ursprunglige upphovsmannen till denna språkliga utformning. En närgranskning av några råbrev visar att skrivaren tvärtom måste ha kopierat dessa mer eller mindre mekaniskt ur andra skriftliga källor, i vissa fall ur namngivna tidigare brev och i andra fall ur i brevet onämnda anteckningar. Att brevformuleringen således skett i flera faser av skriftlig utformning är tydligt p.g.a. vissa typer av felskrivningar, som endast går att förklara genom att skrivaren utgått från en tidigare skriven källa. Nedan några exempel:

<tesse raar ærw rette raar j mellan karinemy by ok keyko by Swa som ær første raan leykoxen oyansw oc swa wt met vatneth jn til leykoxten oyan siltha thædan til kymasoon lampi Ok swa tædhan til rynnande fors som kallas jalon oya>⁴⁵

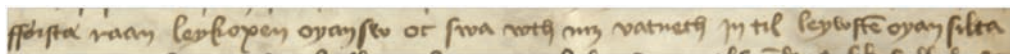
42. Reinhold Hausen (red.), *Bidrag till Finlands historia I* (Helsingfors 1881), s. 1–124.

43. Det bör påpekas att denna urkund på många sätt är en problematisk källa för studier i medeltida språkbruk. För det första är den ingen dombok i egentlig mening, utan ser ut att ha sammanställts i senare tid ur en mängd olika källor. Dessutom är den en kopia som är bevarad först från 1600-talet och det är oklart hur många kopieringsled som ligger mellan den och ursprungskällorna, som kan ha varit både diplom och olika domböcker (Kauko Pirinen, ’Suomen keskiaikaiset arkistot’, *Historiallinen arkisto* 52, s. 80).

44. Hausen, *Bidrag I*, s. 69–70.

45. FMU 4167; SDHK 32007.

'Dessa råar är de rätta råarna mellan Karhiniemi by och Keikyä by, så som är: den första rån, Leikoksen ojansuu, [oja, 'bäck, vattendrag, dike', suu, 'mynning, mun'] och så ut längs med vattnet in till *Leikoksten ojan silta (silta, 'bro'), därifrån till Kiimasuon lampi [kiima, 'brunst'; suo, 'myr, träsk'; lampi, 'damm'] och så därifrån till en rinnande fors, som kallas Jalonoja.'

En rågång som återges i två olika diplom. Ovan SDHK 32007, utfärdad i Sampu i Vittis den 12 februari 1488; nedan SDHK 31868, utfärdad på samma ort den 26 januari 1487.

Ovanstående rågång är enligt upplysningar i själva diplommet bekräftad både enligt herr Henrik Claussons dombok och ett tidigare brev utfärdad av Tomas Olofsson. Det tidigare brevet är också bevarat i original,⁴⁶ och jämför man rågången som beskrivs i det med den senare återgivningen finner man en avvikelse: <leywsten oyan silta> (SDHK 31868) versus <leykoxten oyan siltha> (SDHK 32007). Denna namnavvikelse mellan de två breven låter sig förklaras med att skrivaren av SDHK 32007 uppmärksam upprepat förleden *Leikoks-* ur det tidigare namnet <leykoxen oyansw> när han skulle nedteckna det snarlika *Lejusten ojan silta* så att resultatet blivit blandformen <leykoxten oyan siltha>. Louis Havet⁴⁷ kallar denna typ av skriarfel för "suggestion régressive de lettres et syllabes", där alltså tidigare bokstäver eller stavelser felupprepas senare i texten.

I ett annat råbrev utfärdad i Kangasala 1474⁴⁸ förekommer råmärket <kangaierffwilæcde> (**Kankaanjärvilähde*, till synes sammansatt av orden *kangas*, 'skogsområde', *järvi*, 'insjö' och *lähde*, 'källa'). I närheten av området som omtalas i diplommet har det endast funnits en insjö med namnet *Kaukajärvi* samt ett hemman med samma namn. I medeltidshandskrifter är just felskrivningar där *n* och *u* sammanblandas väldigt vanliga, eftersom de två bokstäverna i medeltida paleografi

46. FMU 4117; SDHK 31868.

47. Louis Havet, *Manuel de critique verbale appliquée aux textes latins* (Paris 1911), §483.

48. FMU 3576; SDHK 44136.

ofta skrevs identiskt, med två s.k. minimer, d.v.s. två korta stavar.⁴⁹ I detta fall måste skrivaren ha kopierat råmärket ur en tidigare skriftlig källa och ersatt ett *u* med ett nasalstreck (streck ovanpå vokaltecken som kan utläsas som *m* eller *n*) och omgjort ett tidigare hypotetiskt skriftbelägg **kaukaierffwilæcde* till <*kangaierffwilæcde*>. Som ytterligare bevis på att belägget är en felskrivning har vi en senare avskrift av brevet i Övre Satakunta härads dombok för år 1735⁵⁰, där domboksskrivaren har korrigerat namnet på råmärket till ”Kaukajärfwen”.

De ovan exemplifierade skrivarmisstagen pekar på två viktiga sakförhållanden. För det första är det tydligt att nedskrivningen av ett diplom kunde föregås av flera tidigare nedskrivningsfaser, ibland explicit nämnda (domböcker, tidigare dombrev), ibland implicita (tillfälliga anteckningar), d.v.s. endast rekonstruerbara på basis av skrivarfel. För det andra verkar det som att skrivarna var måna om att nedteckna ortnamnen ordagrant enligt de uppgifter de fått av synemän eller i form av tidigare brev. Det kan tyckas paradoxalt att just avvikelser och skrivarmisstag används som bevis för att skrivare skulle ha ansett det vara viktigt att inte språkligt ingripa i den form av ortnamnet de fått ur en tidigare källa. Men misstag av denna typ kännetecknar mekanisk kopiering med ringa inslag av aktiv språklig processering, och då är de förändringar som sker mellan förlaga och kopia ofta oavsiktliga. Det tyder på att skrivaren förmodligen inte har tänkt på det han skrev utan endast på en grafisk överföring av bokstavstecken. Man kunde även hävda att bokstavssekvenserna kunde ha varit mer eller mindre till sin form och betydelse intransparenta för skrivarna som begick felet, alltså att skrivarna bakom exemplen ovan inte behärskade finska. Det bör emellertid påpekas att skrivarmisstag av detta slag är högst närvarande i alla typer av medeltidshandskrifter, också i sådana fall där det inte kan råda tvivel om att skrivaren har behärskat det språk som han har kopierat.

Vi ser alltså tecken på att de geografiska upplysningar som finns i diplomerna (ortnamn och rågångar) inte bara skrevs ner utifrån muntligt diktat utan också kunde kopieras ur skriftliga anteckningar. Av beläggen att döma skrevs de ofta ner på finska, särskilt när det gällde

49. Odd Einar Haugen, 'Paleografi', Odd Einar Haugen (red.), *Handbok i norrøn filologi* (EU 2004), s. 176, 185.

50. FMU 6631.

mikrotoponymer, och återgavs också i oförsvenskad språkdräkt i det officiella sigillbrevet.

Namnvariation

Namnvariation innebär att ett ortnamn i källorna förekommer i flera olika utformningar. Det kan handla om variation i sättet att stava ortnamnet, om variation mellan svenska och finska former eller om tillägg eller utelämnande av namnelement. Variationen kan därutöver förekomma inom ett dokument, eller så kan olika former förekomma i olika dokument.

Innan jag presenterar exempel på namnvariation i de finländska medeltidsurkunderna är det viktigt att klargöra några grundbegrepp inom namnforskningen. En grundläggande distinktion för att karaktärisera namnens uppbyggnad är den mellan *förled* och *efterled*. Man talar också ofta om *beskrivande led* (förleden) och *kategoriserande led* (efterleden), där den senare ofta är ett substantiv som beskriver t.ex. terräng- eller bebyggelsestyp (t.ex. *-berg* eller *-by*). En efterled kan också bestå av en avledningsändelse, på finska t.ex. *-la/lä*, *-(i)nen* el. dyl. Dessutom kan den utelämnas helt i vilket fall efterleden sägs vara *elliptisk*.

Variation är sällan betydelselös, så även om flera språkliga varianter används för att syfta på samma fysiska referent, innehar alltid varianterna sina egna konnotationer och affektiva betydelser. Variation i ortnamn innebär att en och samma ort benämns med flera olika stilistiskt differentierade uttryck⁵¹, som t.ex. Finlands huvudstad *Helsingfors* – *Hesa* – *Sta'n*. Detta synsätt har dock något statistiskt över sig, en tanke om att namnbrukare väljer varianter ur ett färdigt förråd. Den kreativa och nyskapande aspekten vid språklig utformning kräver att man erkänner de enskilda beläggen som i viss mån tillfälligt uppkomna och inte enbart som fasta uttryck ur en given repertoar. Jag ska illustrera detta med några exempel.

Byn *Vaistenkylä* i S:t Marie omnämns ett flertal gånger i det finländska diplommaterialiet. Enligt Ralf Saxén⁵² skulle namnet gå tillbaka på en finsk personnamnsform **Vaiva*, som i sin tur vore ett gammalt

51. Staffan Fridell, *Ortnamn i stilistisk variation* (Uppsala 2006).

52. Ralf Saxén, 'Onomatologiska bidrag till belysande af den svenska befolkningens äldre utbredning i Egentliga Finland', *Nordiska studier tillagnade Adolf Noreen på hans 50-års dag den 13 mars 1904* (Uppsala 1904), s. 41.

skandinaviskt lånenamn med roten **Wā*-. Namnet förekommer dock även i former som ser ut att bygga på det finska adjektivet *vaivainen* ('fattig, utarmad; sjuklig, ynkelig, vanför'), vilket Saxén tolkar som en senare uppkommen finsk folketymologi. Heikki Ojansuu föreslår en ljudövergång från *m*>*v* i namnets andra stavelse vilket skulle medföra att namnet kunde hänga samman med appellativet *vaimo* 'hustru' och andra ortnamn som *Vaimala* och *Vaimaroinen* i Egentliga Finland.⁵³ Det relevanta i vårt sammanhang är emellertid inte vad etymologin till ortnamnet är, utan den samtida variation som namnet uppvisar i medeltidsurkunderna. I ett diplom utfärdat i Pitkämäki i S:t Marie socken år 1468⁵⁴ förekommer ortnamnet fem gånger i följande former:

heyne j wayuastekyle
laurens niclissou i wayuastekyle
wayuasstekyle
wayuassteby
wayuasstekyle

Om man bortser från rent ortografisk variation är det värt att notera att efterleden *kylä* i ett av beläggen står i den svenska formen *by*. Skrivaren har alltså i den kategoriska leden växlat mellan det finska appellativet *kylä* och det svenska *by*. Vad kan denna variation säga oss?

Den föränderliga faktorn i namnformerna ovan är just graden av anpassning till svenskan som namnbeläggen kännetecknas av. Att just den appellativa efterleden *-kylä/-by* utsätts för språkväxling beror säkert på det faktum att efterleden i namn har en kategoriserande funktion, beskriver ortens beskaffenhet, medan förleden endast är en identifierande beståndsdel av namnet, vars främsta funktion är att särskilja orten från andra orter. Skrivaren av brevet måste ha förstått innebörden av det finska ordet *kylä* och i ett av beläggen i stället använt en svensk översättningsmotsvarighet, *by*. Hade inte skrivaren förstått denna innebörd, hade han förmodligen för att specificera ortens beskaffenhet nedtecknat namnet i formen *Vaivastekylä by*. Detta kunde han även ha gjort ifall han ansett det vara nödvändigt med tanke på brevets mottagare. I detta fall ser det inte ut som att det är av hänsyn till brevmottagarna som skrivaren valt att förse ett av beläggen med

53. Heikki Ojansuu, *Suomalaista paikannimitutkimusta* (Helsinki 1920), s. 234.

54. FMU 3358; SDHK 28827.

svensk efterled. Snarare verkar det vara en enkel lapsus. Inomtextuell variation av denna typ kan alltså ge indicier om de medeltida finländska skrivarnas språkkunskaper.

I ytterligare belägg på ortnamnet i andra diplom har slutvokalen i förleden apokoperats (<vaywastkylæ>⁵⁵), medan andra belägg (<vaywastenkylæ>⁵⁶; <waywastenkyla>⁵⁷) har en oförkortad finsk genitivändelse *-ten*. I ett annat belägg har slutleden *-kylä/-by* utelämnats helt: <wayuesthe>.⁵⁸ På ortografisk nivå kan vi därutöver lägga märke till att vokaltecknen som används för den finska slutvokalen *-ä* varierar mellan <a>, <e> och <æ>. Denna variation behöver inte bero på att skrivaren har haft svårigheter med att uppfatta den finska vokalkvaliteten, utan på det ur modern synvinkel oprecisa samband mellan språkljud och skriftbild som är allmänt rådande i medeltidssvenskan. Vacklan mellan valet av bokstavstecken för *ä* i finska ord i medeltidsurkunder har också noterats av Heikki Ojansuu, som för övrigt påpekar att samma variation finns i den tidiga skriftfinskan hos Mikael Agricola.⁵⁹ Återgivningen av genitivändelsen *-ten* i förleden *Vaivasten* växlar mellan *-ten*, *-te* och *-t*. I medeltidsurkunderna är de finska bynamnen med en förled i genitiv pluralis talrikt belagda, och rätt ofta förekommer de i skrift i en form där endast stammorfemet *-s-*, men inte genitiv pluralisändelsen *-ten* är återgiven. Avkapandet av elementet *-en* i den finska genitivändelsen tycks ha skett i flera svenska ortnamnsinlån ur finskan, t.ex. nämner Lars Huldén⁶⁰ exemplet *Vatnkast - Vatkaisten kylä* i Korpo. Aino Naert⁶¹ påpekar dock med utgångspunkt i Heikki Ojansuus studie av sydvästhinska dialekter (1901) att denna typ av stavelsebortfall också förekommer i de sydvästhinska dialekterna (”sydvästhinsk synkope och apokope”). Därmed behöver inte stavelsebortfallet i <vaywastkylæ> bero på svensk påverkan, utan det kan härröra ur en dialektal finsk form. Viljo Nissilä nämner ytterligare belägg på bynamnet, varav de äldsta har en tydligt försvenskad form: ”Wayuas”

55. FMU 3167; SDHK 27926.

56. FMU 3013; SDHK 26901.

57. FMU 3183; SDHK 28001.

58. FMU 3167; SDHK 27926.

59. Heikki Ojansuu, 'Kallialan seurakunnan keskiaikaiset kirkontilit (vv. 1469–1524).

Kielellisiä y.m. huomioita ja nimiluettelo', *Satakunta Kotiseutututkimuksia* 3 (Vammala 1928), s. 5.

60. Huldén, *Bebyggelsenamn*, s. 104.

61. Aino Naert, *Ortnamn i språkkontakt* (Uppsala 1995), s. 112–113.

1359, ”Vaijuas” 1363, ”Wayasbj” 1393.⁶² Denna typ av svensk-finska ortnamnspar, t.ex. *Parainen - Pargas*, där ett finskt namn på *-(i)nen* motsvaras av ett svenskt namn med ändelsen *-s* är välbekant och har noterats i ortnamns litteraturen.⁶³ Beläggen på ortnamnet *Vaistenkylä* visar hur ett och samma ortnamn kan nedskrivnas på talrika sätt och hur variationen mellan beläggen kan beskrivas från många olika synvinklar: ortografisk, dialektal, och språklig (svensk/finsk) variation. I detta fall är det väsentligt att notera hur efterleden kan variera mellan svensk och finsk form, och hur detta kan ge oss ledtrådar om diplomskrivarens språkkunskaper.

Variationen mellan svensk och finsk efterled kan jämföras med en annan språklig företeelse i samband med ortnamn med finsk efterled. Skrivare kan ange ortnamnet på finska för att senare i texten syfta på det med ett svenskt substantiv som anger ortstypen:

<Ialanyoki och swa wth met aan nedh til rawthaiærfuj>⁶⁴

I exemplet ovan använder skrivaren det fornsvenska substantivet *å* för att syfta tillbaka på det finska ortnamnet *Jaalanjoki*. Med andra ord förväntas mottagaren förstå att efterleden *-joki* betyder ’å’. Samma företeelse möter oss i ett annat diplom:

<Tho kom fore rættha tord machaynen ok hans skiptis brødhder j bircala by ok kærde til henric tawasth om sotkanlothu ok the fiske vathn ther om liggie>

<oc niles pehon poyca ok larens viraynen the age sin del fvlelica som te hanom fongit haffua in vpa øen>⁶⁵

I detta brev nämns först en *ö* (*Sotkanluoto*) med ett finskt namn med finsk efterled. Anmärkningsvärt är att orttypen (*ö*) inte anges på svenska, vilket oftast är fallet hos namn som förekommer i dispositionsdelen i denna brevtyp, utan endast det finska namnet. I namnet ingår dock efterleden *-luoto*, som betyder ’ö’. Denna finska efterled finns för övrigt

62. Viljo Nissilä, *Suomalaista nimistöntutkimusta*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 272 (Helsingfors 1962), s. 33. Nissilä citerar beläggen ur Reinhold Hausens utgåva av *Åbo domkyrkas svartbok*.

63. Lars Huldén, *Finlandssvenska bebyggelsenamn*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 635 (Helsingfors 2001), s. 377.

64. SDHK 34646; FMU 4978.

65. SDHK 28517; FMU 3286.

bevarad i formen *-lot* i några finlandssvenska önamn, som t.ex. *Replot*.⁶⁶ Senare i brevet åsyftas orten med frasen <vpa øen>.

I de flesta av de medeltida finländska breven beskrivs antingen orttypen på svenska genast då orten nämns i text, eller så används en svensk efterled istället för en finsk:

<een aa som perinkkæ joche hætir>⁶⁷

<otawa øø>⁶⁸

Det som inte förekommer i mitt material är dubbla finsk-svenska efterled som **-suoträsk* eller **-kyläby*. Detta kan i sig tyda på att skrivarna förstod innehållet i de finska ortnamnens kategoriserande led och inte upplevde behovet att tillfoga en preciserande slutled till ortnamnet. Ifall detta stämmer skulle man vänta sig att det motsatta sker ifall skrivaren inte förstår innebörden av ett finskt ortnamn. Mycket riktigt kan vi i *Stockholm stads tänkebok* hitta ett dylikt exempel: ”i Kywla sochn j Findland i Litzlekyle by” (14.11.1496).⁶⁹ Det är föga troligt att de stockholmska stadsskrivarna i slutet av 1400-talet behärskade finska och de har alltså tillfogat ett epexegetiskt *by* till det finska *-kylä*. En sökning på ortnamn med efterleden *-kylä* (söksträngarna ”%kylä”, ”%kyle”, ”%kyla”, ”%køl%”, ”%köl%”) i SOFI ger endast ett medeltida belägg på en dylik dubbel efterled i ett diplom utfärdat i Finland: ”Kantokylaby”. Belägget härstammar dock från en vidimation från år 1519⁷⁰ av ett diplom utfärdat 1462. Vilken grad av förtydligande eller svensk översättning som skrivaren använder sig av vid återgivandet av finska ortnamn varierar från brev till brev. Variationen kan tolkas som resultat av skrivarens egna språkkunskaper, förväntningar på mottagarens språkkunskaper, eller av hur pass känd orten förväntas vara för mottagarna. Om t.ex. ön *Sotkanluoto* är bekant för dem som brevet angår, finns det inget behov för skrivaren att tillfoga en ytterligare svensk efterled (”Sotkanluoto ö”) eller en s.k. *dictus*-konstruktion (”en ö som heter/kallas Sotkanluoto”).

66. Huldén, *Finlandssvenska bebyggelsenamn*, s. 39.

67. SDHK 12578; FMU 919. <joche> = fi. *joki*, ’å, älv’. *Perinkäänjoki*. SOFI: ”Perinkejoki”.

68. SDHK 32630; FMU 4364.

69. SOFI: ”*Litzlekyle”.

70. SDHK 28032; FMU 3186. Källan är ett dombrev utfärdat av lagmannen av Österbotten och Satagunda Knut Eriksson, se P. Wieselgren, *DelaGardiska archivet eller handlingar ur Grefl. DelaGardiska biblioteket på Löberöd*, vol. 16 (Lund 1842), s. 227.

Ett annat exempel på namnvariation finns i belägg på ortnamnet *Niemenpää*. Enligt *Svenskt biografiskt lexikon*⁷¹ ägde en viss Jakob Kurke godset *Niemenpää* år 1383, vilket senare ägdes av en Henrik Svärd år 1418. I de originaldiplom ur vilka dessa upplysningar härstammar kan vi se två olika utformningar som ortnamnet *Niemenpää* antar. I diplommet från den 26 januari 1383⁷², utfärdat i Tavastehus, behandlas en gränstvist mellan den ovannämnde Jakob Kurke (<jaoper kurke>) och en viss <nicles aff memala> där den förstnämnde kärar till den sistnämnde om överträdelser in på hans område i <nemispæ>. I det senare diplommet från den 13 juni 1418⁷³, utfärdat på västra sidan om Finska viken, i Nynäs, benämns samma gods i den finska formen <nemenpæ>. I åtföljande belägg påträffas också den finska formen <nemenpæ>, t.ex. i ett diplom från den 22 mars 1481.⁷⁴ Ortnamnet är av allt att döma ursprungligen en finsk ortnamnsbildning i formen *Niemenpää* med förleden *niemi* 'näs, udde' och efterleden *-pää* 'ända'. Det intressanta med de olika skrivsätten av detta namn är att skrivaren i SDHK 12348 har anpassat den finska genitivböjda förleden till svenska, men lämnat den kategoriserande efterleden oöversatt. Man kunde med namnforskare kalla denna form för ett *hybridnamn*⁷⁵ där förleden anpassats till det inlånade språket men efterleden förblivit i ursprunglig form. Man kunde även ur skrivarens perspektiv tala om det som Kurt Zilliacus kallar "halv översättning", även om han ställer sig skeptiskt till fenomenet och inte säger sig känna till några konkreta fall.⁷⁶ I vilket fall som helst har skrivaren i fallet <nemispæ> uppenbarligen spontant bytt ut en finsk genitivändelse *-en* mot det svenska *-s* som tillfogats till den finska nominativformen *niemi*-. Det förefaller klart på basis av de senare talrika beläggen på formen *Niemenpää* att denna form inte bygger på

71. "Kurck, släkter", *Svenskt biografiskt lexikon*, <http://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/11871> (hämtad 4.2.2015).

72. SDHK 12348; FMU 913.

73. SDHK 19101.

74. SDHK 30889; FMU 3860.

75. Hans Walther, 'Zur Problematik, Typologie und Terminologie der sogenannten "Mischnamen" (onymischen Hybride)', Thorsten Andersson m.fl. (red.) *Ortnamn och Språkkontakt*, Norna-rapporter 18 (Uppsala 1980), s. 146–147.

76. Kurt Zilliacus, *Forska i namn*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 640 (Helsingfors 2002), s. 202. Zilliacus diskuterar visserligen här ortnamn där det är efterleden som översatts och som har en bevarad finsk förled. Samma tanke om halv översättning kan dock tillämpas på fall som *Niemispää*, där efterleden är oöversatt.

en finsk ursprungsform med förleden *niemis-*, även om ortnamn med denna förled förekommer i Finland.⁷⁷ Den svenska förledsformen visar alltså på ett flerspråkigt tänkande, där skrivaren etablerat en betydelsekoppling mellan finsk och svensk genitiv.

För att styrka detta antagande kan vi ta en kort exkurs till personnamnens domän för att se på liknande företeelser i finska binamn i finländska diplom. I ett brev över ett jordaskifte i *Huittula by* i *Sääksmäki* utfärdat den 22 september 1416⁷⁸ förekommer namnformerna ”anderss uillisson kijckelaijnen” och nedan ”anderss kijckenlajjsses dotter”. I den senare formen har skrivaren fogat en svensk genitivändelse *-s*, inte till den finska nominativformen **kiikke(n)lainen*⁷⁹, utan till genitivets böjningsstam **kiikke(n)laise-*. Som vi ser förekommer även nominativformen i diplom, alltså har skrivaren böjt namnet (delvis) enligt finska mönster när ordet står som subjekt respektive genitivattribut. Man kunde även här tala om halv översättning då formen består av en finsk böjningsstam och ett svenskt genitivmorfem. Ett annat fall av denna typ meddelar Heikki Ojansuu i det medeltida namnbelägget ”Niclīs Kauwoisispoyca”. Binamnet är bildat med en svensk genitivböjd förled, bildad av det finska binamnet eller ortsnamnet *Kauvoinen*, samt den finska efterleden *-poika*.⁸⁰ Dessa belägg utgör tydliga paralleller till det partiellt översatta *Niemispää* ovan.

De två ortnamnen, *Vaistenkylä* och *Niemenpää* och det sätt på vilket de betecknas i skrift, visar alltså att skrivare i samma tidsrum, i samma typ av dokument använde sig av varierande former av ortnamn. Den variation som är intressant för oss är den mellan svensk och finsk språklig utformning. Vi har sett att både svenska och finska förleds- och efterledsformer förekommer i återgivning av ortnamn, ibland t.o.m. hos en och samma skrivare inom ett brev.

77. Exempelvis *Niemiskoski*, *Niemisjärvi* eller *Niemiskylä*, eller *Niemispää* i Laitila, se Kartplatsen.

78. Adolf Ivar Arwidsson, *Handlingar till upplysning af Finlands häfder, Nionde delen* (Stockholm 1857), s. 2; FMU 1486.

79. Möjligen hänger detta namn samman med bynamnet *Kikkerlä* och binamnet *Kikkerä* som förekommer inom bondeståndet i medeltidens Satakunta (Suvanto, *Knaapista populiin*, s. 70, 124, 134, 139, 252). Den hypotetiska formen **kiikkelainen* ovan är endast avsedd som hjälp för framställningen för att förtydliga resonemanget kring anpassningen av ordet till svenskan.

80. Ojansuu, *Paikannimitutkimusta*, s. XVII.

Det bör påpekas att faktiskt belagda parallella finsk-svenska namnformer som dessa och den företeelse som vi numera kallar *namnpar*, d.v.s. namn av typen *Tapiola-Hagalund* eller *Korsholm-Mustasaari*, inte är särskilt vanliga i medeltidsurkunderna. Detta beror nog främst på det faktum att traderingen av skriftliga urkunder från Finland är så pass knapp och fragmentarisk och att de diplom som vi har till handa endast representerar en särskild texttyp och inte kan göra rättvisa åt den fulla variation som skriftspråket måste ha uppvisat under medeltiden. I många fall har vi endast några få belägg på ett givet ortnamn, och de fall där ett ortnamn är rikligt belagt under medeltiden (t.ex. *Åbo* och *Masku*) uppvisar formerna inte någon variation av den typen som behandlas här. Detta beror på att makrotoponymer och namn på centrala och viktiga orter var så pass etablerade att formerna också hade förenhetligats i skrift. Som jag påpekat ovan är det i synnerhet hos mikrotoponymer, namn på små och perifera områden (byar, gårdar, råmärken) som man hittar variation. Dessutom finns det också svenska, ur finskan delvis eller helt översatta ortnamn av typen <litlaby>⁸¹ pro fi. *Vähäkylä* eller <litlahalstalaxby>⁸² pro fi. *Vähä Halslahti*⁸³ belagda i medeltidsurkunderna, men i dessa fall har vi endast de svenska varianterna och inga belägg på de finska folkliga formerna förrän i nyare tid.

Sammanfattning

I framställningen ovan har jag gett exempel på några finska ortnamnsbelägg i svenskspråkiga medeltidsurkunder utfärdade i Finland och reflekterat kring vad en närläsning av beläggen kan säga oss om 1) användningen av finska i skrift under medeltiden 2) om skrivarnas kunskaper i finska. Bilden som framträder pekar mot vissa tydliga förhållanden, samtidigt som den också är motsägelsefull. De observerade skrivarfelen har sannolikt åstadkommit av skrivare som inte var bekanta med ortnamnen de skrev ned, och inte hade tillräckliga kunskaper i finska för att förstå vad ortnamnens beståndsdelar betydde. Namnvariationen i fallet *Vaivaste(n)kylä-Vaivasteby*, särskilt då den förekommer i ett och

81. Jag önskar tacka en av de anonyma granskarna för detta exempel.

82. SDHK 16445; FMU 1213. Om formerna *Halslax* och fi. *Halslahde* se Ojansuu, *Paikannimitutkimusta*, s. 56–57.

83. Kartplatsen, *Vähä Halslahti*, Sagu.

samma brev, tyder däremot på en flerspråkig skrivare som (åtminstone i viss mån) behärskat både finska och svenska. Det är alltså klart att den medeltida finländska skrivarkåren både har haft uppenbart finsk-kunniga representanter och sådana som förmodligen inte har behärskat finska. Det som dock verkar vara rätt enhetligt för diplomaterialet är tendensen att i återgivandet av nyckelinformation såsom ortnamn använda sig av en sådan språkdräkt, finsk eller svensk, som bäst tjänade kommunikationen med tanke på brevets intressenter.

Felskrivningar av ortnamn i råbrev utgör spår av tidigare skrivna källor som vi annars inte har några upplysningar om, och är därför dyrbara för rekonstruktionen av nedskrivningsförloppet bakom det färdiga sigillbrevet och den skriftliga dokumentation som de officiella breven byggde på. Av namnbeläggen att döma är dessa anteckningar ibland skrivna på finska, såsom Martti Rapola också förmodat. I nedskrivningen av råmärken har dessa i regel kopierats ur anteckningar så troget som möjligt av diplomskrivaren, utan att han aktivt ingripit i språkformen genom försvenskning eller översättande omskrivning, vilket har resulterat i felkopieringar. Detta pekar mot ortnamnens särskilda status som språkliga segment med hög pragmatisk innebörd, något som tycks vara allmänt i fragmentariska förekomster av folkspråk i skrift i medeltida Europa.

Att andra ortnamn skrivits ner inkonsekvent, d.v.s. i flera olika former, antingen i olika brev eller inom ett brev, är ett uttryck för det varierande och levande namnbruk som rådde under medeltiden. Inom ramen för denna studie är det intressant att se hur variationen tar sig uttryck i en växling mellan svenska och finska former. Detta vittnar om en utbredd tvåspråkighet hos delar av befolkningen, eftersom en överföring av betydelser från ett språk till ett annat inte är möjlig utan ett mått av kunskap i bägge. I fallet *Niemispää-Niemenpää* ser vi att former med både finsk och svensk genitivförled har använts av olika skrivare under samma tid. I fallet *Vaivastekylä-Vaivasteby* har en finsk och en svensk efterledsvariant t.o.m. använts samtidigt av en och samma skrivare. Dessa detaljer kan tolkas så att det fanns skrivare som var funktionellt tvåspråkiga och således kan ha använt sig av finska segment i svensk text på ett övervägt och avsiktligt sätt.

Resultaten ovan styrker uppfattningen att den fragmentariska finskan i de svenskspråkiga medeltidsdiplomen bör ses som ett pragmatiskt och avsiktligt bruk av flerspråkiga resurser i skrift, ett slags kommunikativt

motiverat blandspråk. Att detta blandspråk inte förekom p.g.a. slarvighet eller dåliga språkkunskaper kan man se i strävan hos skrivarna att nedteckna muntliga eller skriftliga finska upplysningar ordagrant, även när det resulterar i felskrivningar. Dessutom ger jämförelsen med de occitanska fragmenten i latinsk text samt fornengelska i medeltida brittiska diplom på latin vid hand att en dylik pragmatisk blandspråkighet var utbredd i hela Europa under medeltiden. De fragmentariska spår som bevarats till våra dagar i diplom och domböcker representerar visserligen endast en viss bruksdomän som den skrivna finskan hade under medeltiden, medan andra tillämpningar, t.ex. inom kyrkan för nedskrivning av psalmer och böner m.m., inte har bevarats för eftervärlden. Men de ger ändå en inblick i verkligheten bortom diplomtexten: den finska allmogen talade sitt eget språk vid tinget och i kyrkan. Dessutom är beläggen konkreta exempel på flerspråkig skriftlig praxis i det medeltida Finland. Som sådana utgör de finska segmenten ett förstadium till finskans slutliga förskriftligande under reformationstiden.

Ljós och *eldr* i liminala rum

Eldens och ljusets betydelser i *Grettis saga* på 1300-talets Island

Grettir sade att hans sinnelag inte förbättrats, att han tvärtom hade mycket svårare att lägga band på sig nu och var snabbare att ta åt sig en förolämpning än förr. En tydlig skillnad var också att han blivit så mörkrädd att han inte längre vågade ge sig ut ensam efter mörkrets inbrott.¹

Så här berättas om den fredlöse islänningen Grettir i en saga som suppkallats efter honom, *Grettis saga Ásmundarsonar*. Orsaken till att Grettir hamnat i den här situationen var att han mött en vålnad, den beryktade Glámr, som han till slut förgör genom att hugga av dess huvud. *Grettis saga* är en av de mest kända isländska sagorna (*Íslendingasögur*), som grundar sig på muntlig tradition och berättar om de släkter som bosatte sig på Island och om deras efterkommande åren 870–1030. Sagorna nedtecknades flera hundra år efter de händelser som skildras i dem. *Grettis saga* är nedskrivnen någon gång mellan åren 1320 och 1330, men de viktigaste handskrifterna som har bevarats härstammar från 1400-talet.²

Den här studien ingår i projektet The Mind and the Other som har finansierats av Finlands Akademis forskningsprogram Human Mind, 266573. Jag vill tacka de anonyma granskarna för deras kommentarer.

1. *Grettir kvað ekki batnat hafa um lyndisbragðit ok sagðisk nú miklu verr stilltr en áðr, ok allar mótgörðir verri þykkja. Á því fann hann mikla muni, at hann var orðinn maðr svá myrkfælinn, at hann þorði hvergi at fara einn saman, þegar myrkva tók. Grettis saga, Guðni Jónsson (red.), Grettis saga Ásmundarsonar (Reykjavík 1936), s. 122–123. Övers. till svenska: Kristjan Hallberg i Kristinn Jóhannesson et al. (red.), *Íslänningasagorna: samtliga släktsagor och fjrtionio tatar*, 2 (Reykjavík 2014), s. 111.*
2. Den standardversion (A-versionen) av sagan som utkommit i serien Íslenzk fornrit baserar sig på handskriften AM 551 A 4to, som delvis är ofullständig, samt AM 556 A 4to, som också innehåller en saga om två andra fredlösa personer, *Gísla saga Súrssonar* och *Harðar saga*. Om denna och andra versioner av sagan, se Guðni Jónsson, 'Formáli', Guðni Jónsson (red.), *Grettis saga Ásmundarsonar* (Reykjavík 1936), s. lxxviii–lxxvii.

I sagan präglas Grettirs liv och verksamhet av en ödesartad olycka, *ógæfa*.³ Trots sin olycka utför Grettir flera hjältedåd. Han förgör vålnader och troll som har stört freden och tagit livet av människor, han räddar både andra människor och sig själv från en säker död genom att simma övermänskligt långa sträckor för att hämta eld, och han ser till att benen från de män som dräpts av ett troll kommer i vigd jord. Gemensamt för dessa handlingar är liminaliteten: Grettir och de odjur han möter befinner sig på gränsen och mittemellan (*betwixt and between*), ”på tröskeln”. De platser där Grettir rör sig under sina hjältedåd finns ”på andra sidan”, såsom en gravhög och en grotta bakom ett vattenfall. De är skilda från men samtidigt knutna till den mänskliga världen, och man kan ta sig till dem genom vissa gångar och leder såsom en grav, ett vattenfall, över havet eller längs andra vattenleder. Grettir utför sina hjältedåd i stunder när mörkret begränsar möjligheten att se den verklighet som normalt syns i dagsljus, men avslöjar det som finns utanför denna verklighet. Grettirs handlingar är också knutna till ögonblick när hjälten själv befinner sig i ett tillstånd av övergång och rör sig på gränsen mellan liv och död, i ett mellanstadium, eftersom hans eget liv är hotat. Dessutom har Grettir själv blivit en liminal *persona*, genom att han p.g.a. fredlösheten har marginaliserats och hamnat utanför samhället. Det liminala tillståndet är alltså inte enbart knutet till upplevda fysisk-psykiska tillstånd, utan också till platser i den här världen och på andra sidan, och till platser som befinner sig ”på gränsen” och ”på tröskeln”.⁴

-
3. Om begreppet olycka, se även Kirsi Kanerva, 'Ógæfa (misfortune) as an Emotion in Thirteenth-Century Iceland', *Scandinavian Studies* 84:1 (2012), s. 1–26.
 4. Allmänt om definitionen av liminalitet, se Victor W. Turner, 'Betwixt and between. The Liminal Period in *Rites de Passage*', Arthur C. Lehmann & James E. Myers (eds), *Magic, Witchcraft, and Religion. An Anthropological Study of the Supernatural* (Palo Alto (CA) 1985), s. 46–55. Särskilt om begreppet *otherworld* (andra sidan) se Eldar Heide, 'Contradictory cosmology in Old Norse myth and religion – but still a system?', *Maal og Minne* 1 (2014), s. 117, 119–121, 129–131, 133. Om mörkret som ett tillstånd då man möter odjur i sagorna, se John Lindow, 'Þorsteins þátrr skelks and the verisimilitude of supernatural experience in saga literature', John Lindow, Lars Lönnroth & Gerd Wolfgang Weber (eds), *Structure and Meaning in Old Norse Literature: New Approaches to Textual Analysis and Literary Criticism* (Odense 1986), s. 264–280; Daniel Sävborg, 'Avstånd, gräns och förundran. Möten med de övernaturliga i islänningasagan', Margrét Eggertsdóttir (red.), *Greppaminni. Rit til heiðurs Vésteini Ólasyni sjötugum* (Reykjavík 2009), s. 323–349.

I *Grettis saga* har dessa liminala platser också en koppling till ljus; *ljós* eller *eldr*, av vilka det första allmänt syftar på ljus eller på eld som ett upplysande element⁵ och det senare allmänt på eld, som gav värme men också skapade lågor och sken.⁶ Jag studerar utifrån *Grettis saga* vilka betydelser detta ljus och dess källa, elden, (*eldr*, *ljós*) tillskrevs på det medeltida Island. På vilket sätt tolkade samtiden det ljus och den eld som var knutna till liminala rum?

Frågan är motiverad eftersom *ljós* och *eldr* många gånger verkar spela en viktig roll i Grettirs liv, inte bara därför att – som citatet i början visade – Grettir utsattes för en förbannelse när han mötte spöket Glámr och började frukta mörkret.⁷ Redan i tidigare forskning har man visat att det ljus som syns i liminala rum *lockar* Grettir.⁸ Detta gäller särskilt Grettirs första möte med ljuset, när han som ung man hamnar i Norge efter att först ha blivit fredlös på Island. Efter ett skeppsbrott hamnar han på en ö, där han senare upptäcker eld (*eldr*) vid en gravhög. Lockad av elden bryter Grettir sig in i graven och tar med sig den

-
5. Se *ljós* i verket Richard Cleasby & Gudbrand Vigfusson, *An Icelandic-English Dictionary* (Oxford 1957) (CGV), s. 395. På ett ställe i *Grettis saga* nämns också mänsken (*tunglskin*), men i det här sammanhanget har jag av utrymmesskäl avgränsat min studie så att den inte omfattar ljus från solen och andra himlakroppar. Jag har emellertid tagit med det s.k. himmelska ljuset eftersom man i tidigare forskning har betonat den kristna världsbilden (se t.ex. not 17).
 6. I handskriften *Reykjahólabók* som skrevs på Island just före reformationen (Stockholm Perg. fol 3, ca 1530–1540) förklaras sambandet mellan eld och ljus så här: ”Eld (*elldr*) kallas i första hand den värme, som kommer av elden, och även de lågor och det sken som elden ger upphov till. Även om alla dessa skulle förenas, är de ändå en och samma eld.” *Elldren nefnizt fyrst og hithe er elldren giefvur af sier. og samaleidis loginn edr birtenn sem synezt af elldenvm. þo þetta se allt thil saman þaa er þetta þo ecki nema einn elldr.* Eldens ”treenighet” används i texten för att förklara den heliga treenigheten. Agnete Loth (red.), *Reykjahólabók. Islandske helgenlegender*, 2 (Köpenhamn 1970), s. 366. *Reykjahólabók* är en samling med översättningar av helgonlegender, som baserar sig på ett lågtyskt verk som har försvunnit. Om handskriften se t.ex. Jonas Wellendorf, ’Scriptorial scruples. The writing and rewriting of hagiographical narrative’, Slavica Rankovic *et al.* (eds), *Modes of Authorship in the Middle Ages* (Toronto 2011), s. 289–308.
 7. I den medeltida kristna kulturen konstruerades det kristna bildspråket överlag på motsättningen mellan ljus och mörker. Natt, mörker och ondska kopplades ofta samman, vilket också gjorde det motiverat att frukta natten – och mörkret. Se t.ex. Jean Delumeau, *La peur en Occident, XIVe–XVIIIe siècles. Une cité assiégée* (Paris 1978), s. 87–88; Deborah Youngs & Simon Harris, ’Demonizing the night in medieval Europe. A temporal monstrosity?’, Bettina Bildhauer & Robert Mills (eds), *The Monstrous Middle Ages* (Toronto & Buffalo 2003), s. 135–142.
 8. Andy Orchard, *Pride and Prodigies. Studies in the Monsters of the Beowulf-Manuscript* (Cambridge, Rochester (NY) 1995), s. 158–162.

skatt som finns där, efter att först ha brottats med invånaren i gravhögen och huggit huvudet av honom.⁹ Ljus och eld är ofta också *livsviktiga för Grettirs välbefinnande*: de är avgörande för om han själv ska förflytta sig över gränsen mellan liv och död. Senare på samma ö dräper Grettir tolv beryktade bärsärkar. Efter att ha förföljt bärsärkarna och dödat dem är Grettir sårad och utmattad, men lyckas återvända till sitt läger, eftersom husmor har tänt ljus (*ljós*) i fönstret för att leda honom rätt.¹⁰ Också Grettirs andra resa till Norge slutar med ett skeppsbrott. Grettirs och hans reskamraters liv hamnar då i fara, eftersom de inte har eld (*eldr*). Grettir hämtar eld genom att simma till andra sidan av ett sund, där det har synts ljus (*eldr*).¹¹ Eldens betydelse för välbefinnandet blir tydlig också på Grettirs sista tillflyktsort, ön Drangey, som ligger utom räckhåll för hans fiender. På grund av att han är rädd för mörkret vågar Grettir inte bo ensam på ön. Glaumr, som ingår i hans följe, lämnar elden obevakad vilket leder till att den slocknar. Elden (*eldr*) är livsviktig för dem som vistas på ön, och Grettir blir tvungen att simma över till fastlandet för att hämta eld.¹²

Ljuset (*ljós, eldr*) lyser också upp de platser där Grettir möter invånare från andra sidan. När han möter spöket Glámr i Forsæludal¹³ och senare ett människoätande troll i Bárðardal¹⁴ har han först väntat på båda inne i en stuga, där det har brunnit en eld (*ljós*). Efter att ha dräpt trollet tar sig Grettir ner till den grotta bakom ett vattenfall där trollet bor. Inne i grottan brinner en eld (*eldr*), och i skenet av den lägger Grettir märke till den jätte som bor där och dräper honom. Elden (*ljós*) gör också att Grettir finner benen från de män som trollet tidigare har tagit livet av. Han för dem till en präst så att denne ska kunna ge dem en kristen begravning.¹⁵

9. *Grettis saga*, s. 57–58.

10. *Grettis saga*, s. 69.

11. *Grettis saga*, s. 129–131.

12. *Grettis saga*, s. 238–239. Grettirs slutliga undergång hade också att göra med upprätthållandet av elden: Glaumr tar från stranden med sig en stock som bränsle, och när Grettir hugger den till ved hugger han sig med yxan i benet och får ett stort sår. Han blir sjuk och svag och kan inte försvara sig när hans banemän kommer till ön. *Grettis saga*, s. 249–255, 258–261.

13. *Grettis saga*, s. 119.

14. *Grettis saga*, s. 211.

15. *Grettis saga*, s. 214–218.

Ljusets viktiga roll i *Grettis saga* har noterats redan i tidigare forskning,¹⁶ och man har i viss mån studerat vilka betydelser ljuset har. Man har tolkat ljuset som en symbol för det goda och kristna, medan mörkret står för den hedniska ondskan.¹⁷ Denna tolkning är emellertid förenklande och tar inte tillräcklig hänsyn t.ex. till den olika karaktären hos olika typer av ljus – elden som ett både upplysande (*ljós*) och brännande, förtärande och värmande (*eldr*) element.

Mitt syfte med den här uppsatsen är att vidga den tidigare forskningens perspektiv på de medeltida islänningarna och de historiskt och kulturellt konstruerade betydelserna i uppkomstkontexten kring *Grettis saga*, d.v.s. Island i början av 1300-talet. Jag analyserar ljusets betydelser i *Grettis saga* intertextuellt, i förhållande till annan samtida litteratur,¹⁸ som – med vissa reservationer – kan återspegla den sociala verkligheten vid det ögonblick när sagan skrevs ned men som också har påverkat och påverkats av denna verklighet.¹⁹ Jag studerar de diskurser i anslutning till ljus som förekommer i källorna, d.v.s. *sätt att tala och tänka* om elden som källa till ljus och värme. Dessa diskurser erbjöd ett språk för hur man kunde tala om ljus/eld, gjorde det möjligt att se ljuset och elden på ett visst sätt samt skapade, främjade och

-
16. Se t.ex. Bernadine McCreesh, 'Grettir and Glámr. Sinful man versus the fiend. An allegorical interpretation of a fourteenth-century Icelandic saga', *Revue de l'Université d'Ottawa* 51:2 (1981), s. 180–188; Andy Orchard, *Pride and Prodigies*, s. 158–162; Leo Tepper, 'The monster's mother at Yuletide', K. E. Olsen & L. A. J. R. Houwen (eds), *Monsters and the Monstrous in Medieval Northwest Europe* (Leuven 2001), s. 97–101.
17. McCreesh, 'Grettir and Glámr'.
18. De här intertextuella relationerna kan vara implicit eller explicit uttryckta, och har styrt både produktionen och mottagandet av texterna. Upphovsmannen bär alltid med sig tidigare intryck. Om intertextualitet, se t.ex. Julia Kristeva, 'Word, dialogue and novel', Toril Moi (ed.), *The Kristeva Reader* (New York 1986), s. 34–61; Arja Elovirta, 'Vaikutteet ja intertekstuaalisuus', Arja Elovirta & Ville Lukkarinen (toim.), *Katseen rajat. Taidehistorian metodologiaa* (Helsingin yliopisto 1998), s. 248–250; Harri Veivo & Tomi Huttunen, *Semiotiikka. Merkeistä mieleen ja kulttuuriin* (Helsinki 1999), s. 116; Daniel Chandler, *Semiotics for Beginners* (2001), <<http://www.aber.ac.uk/media/Documents/S4B/semiotic.html>> (hämtad 10.10.2015); Torfi H. Tulinius, 'The prosimetricum form 2. Verses as an influence in saga composition and interpretation', Russell Poole (ed.), *Skaldsagas. Text, Vocation, and Desire in the Icelandic Sagas of Poets* (Berlin 2001), s. 191–217. Se också Joonas Ahola, *Outlawry in the Icelandic Family Sagas* (Helsingin yliopisto 2014), s. 71–73, 266.
19. Om de isländska sagornas koppling till verkligheten, se t.ex. Jesse L. Byock, 'Social memory and the sagas. The case of Egils saga', *Scandinavian Studies* 76 (2004:3), s. 299–316; Ahola, *Outlawry in the Icelandic Family Sagas*, s. 63–65.

begränsade de här sätten. Diskurserna var med om att forma kulturen, men de var inga slutna system utan kunde ta till sig element ur andra diskurser och även själva förändras under processens gång.²⁰

På 1300-talets Island kunde det finnas flera olika diskurser. Öborna hade officiellt blivit kristna hösten 999, men kristnandet, eller snarast ”medeltidseringen” – var ingen plötslig eller lineär process. I början berörde förändringarna främst sederna, medan människornas världsbild genomgick en långsammare förändring. Den isländska kulturen i början av 1300-talet var inte heller den helt genomsyrad av kristendomen, eftersom också inhemska uppfattningar hade levt kvar.²¹ Man kan alltså förvänta sig att det på det medeltida Island skulle finnas flera, ibland t.o.m. sinsemellan motstridiga sätt att tala och tänka om ljus och eld. ”Nuet” i 1300-talets isländska kultur var en mångskiktad och komplicerad helhet, som i sina djupstrukturer hade bevarat inhemska betydelselager men som också hade kommit att omfatta betydelser till följd av senare europeiska influenser.²²

Denna kulturella skiktning kan också iaktas i den viktigaste källan i min undersökning, *Grettis saga*. Precis som andra isländska sagor baserar den sig på muntlig tradition, och när den nedtecknades betraktades den som en historia om de förfäder som bosatt sig på Island och om deras efterkommande. Den hade emellertid också tagit

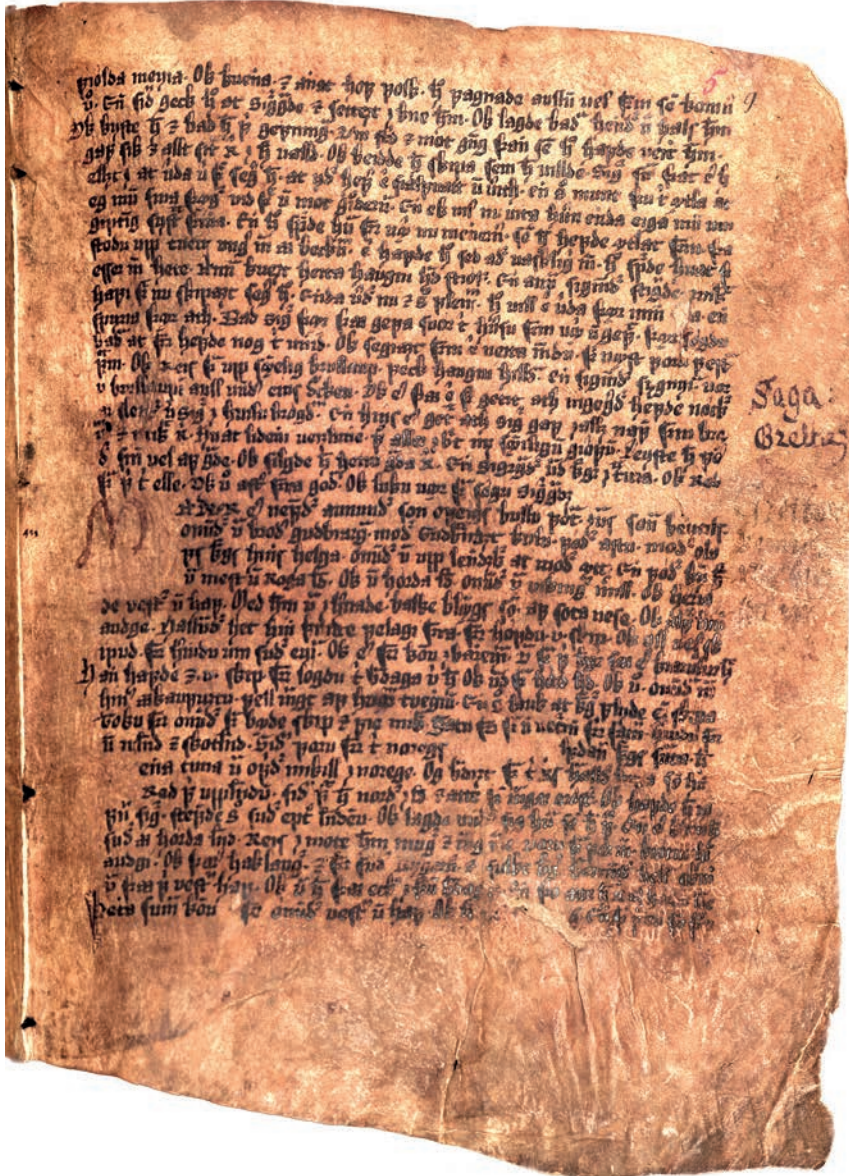
20. Om diskurs, se t.ex. Stuart Hall, *Identiteetti* [Suom. ja toim. Mikko Lehtonen & Juha Herkman] (Tampere 1999), s. 98–105.

21. Sverre Bagge, 'Christianization and state formation in early medieval Norway', *Scandinavian Journal of History* 30 (2005:2), s. 107–134. Se även Lauri Harvilahti, 'Ethnocultural knowledge and mythical models. The making of St Olaf, The God of Thunder, and St Elijah during the first centuries of the Christian era in the Scandinavian and Baltic regions', Lars Boje Mortensen, Tuomas M. S. Lehtonen & Alexandra Bergholm (eds), *The Performance of Christian and Pagan Storyworlds. Non-Canonical Chapters of the History of Nordic Medieval Literature* (Turnhout 2013), s. 199–219.

22. Om de många tidsskikten, se Kari Immonen, *Historian läsnäolo* (Turku 1996), s. 19–21; Kari Immonen, 'Uusi kulttuurihistoria', Kari Immonen & Maarit Leskelä-Kärki (toim.), *Kulttuurihistoria. Johdatus tutkimukseen* (Helsinki 2001), s. 20–22. Se också Nancy Caciola, 'Spirits seeking bodies. Death, possession and communal memory in the Middle Ages', Bruce Gordon & Peter Marshall (red.), *The Place of the Dead. Death and Remembrance in Late Medieval and Early Modern Europe* (Cambridge 2000), s. 67–68, om hur folktron överlevde vid sidan om teologiska ståndpunkter i det medeltida Europa.

intryck av europeisk litteratur.²³ Tidigare forskare har ansett att författaren till *Grettis saga* var en lärd person, möjligtvis t.o.m. en präst eller munk som utöver de isländska sagorna även var väl förtrogen med europeisk litteratur. Författaren hade tagit intryck av åtminstone en europeisk riddarromans, berättelsen om Tristan och Isolde, som hade översatts i Norge i början av 1200-talet.²⁴ I *Grettis saga* har man också funnit likheter med den fornengelska dikten Beowulf.²⁵ Sagan innehåller också en aning fler fantasielement som är utmärkande för folkliga berättelser än de övriga isländska sagorna som har daterats till 1200-talet. I det här avseendet påminner den också om fornsagorna (*fornaldarsögur*), som härrör ur muntlig tradition, och där händelserna utspelar sig i ett avlägset skandinaviskt förflutet innan det fanns bosättning på Island.²⁶ *Grettis saga* innehåller alltså både nytt och gammalt, både inhemska element och sådant som kommit utifrån den egna

-
23. Om europeiska influenser och kontakter i den isländska litteraturen och kulturen under medeltiden, se Marianne E. Kalinke, 'Old Norse-Icelandic literature, foreign influence on', Phillip Pulsiano (ed.), *Medieval Scandinavia. An Encyclopedia* (New York 1993), s. 451–454; Stephen A. Mitchell, 'Courts, consorts, and the transformation of medieval Scandinavian literature', *NOWELE (North-Western European Language)* 31–32 (1998), s. 229–241; Paul A. White, 'The Latin men. The Norman sources of the Scandinavian kings' sagas', *Journal of English & Germanic Philology* 98 (1999:2), s. 157–170; Alaric Hall, 'Gwyr y Gogledd? Some Icelandic analogues to Branwen Ferch Lyr', *Cambrian Medieval Celtic Studies* 42 (2001), s. 27–50.
24. Paul Schach, 'Some observations on the influence of *Tristrams saga ok Ísöndar* on old Icelandic literature', Edgar C. Polomé (ed.), *Old Norse Literature and Mythology. A Symposium to Lee M. Hollander* (Austin 1969), s. 81–129; Hermann Pálsson, 'Sermo datur cunctis. A learned element in *Grettis saga*', *Arkiv för nordisk filologi* 94 (1979), s. 91–94; Robert Cook, 'Grettis saga', Pulsiano (red.), *Medieval Scandinavia*, s. 241–243; Rudolf Simek & Hermann Pálsson, *Lexikon der altnordischen Literatur* (Stuttgart 2007), s. 125–127; Susanne Kramarz-Bein, 'Der Spesar Þátrr der Grettis saga. Tristan-Spuren in der Isländersaga', Heinrich Beck & Else Ebel (Hrsg.), *Studien zur Isländersaga. Festschrift für Rolf Heller* (Berlin 2000), s. 152–181. Om sagan *Tristrams saga ok Ísöndar*, se Marianne E. Kalinke & P.M. Mitchell, *Bibliography of Old Norse-Icelandic Romances* (Ithaca & London 1985), s. 115–116.
25. Douglas Stedman, 'Some points of resemblance between Beowulf and the Grettla (or *Grettis saga*)', *Saga-Book* 8 (1913–1914), s. 6–28; Joan Turville Petre, 'Beowulf and *Grettis saga*. An excursion', *Saga-Book* 19 (1974–1977), s. 347–357.
26. På grund av detta har *Grettis saga* klassificerats som en s.k. efterklassisk isländsk saga. Dessa har i allmänhet betraktats som yngre än de "klassiska" isländska sagorna och har ansetts innehålla fler oralistiska fantasielement. Om efterklassiska sagor och det problematiska med begreppet, se Daniel Sävborg, 'Den "efterklassiska" islänningasagan och dess ålder', *Arkiv för nordisk filologi* 127 (2012), s. 19–58.

Det första bladet i en medeltida pergamenthandskrift av Grettis saga från slutet av 1400-talet, AM 556a 4to 5r. Bild: Stofnun Árna Magnússonar i íslenskum fræðum, Reykjavík.

kulturen.²⁷ Med tanke på detta var det möjligt att tolka *Grettis saga* i förhållande till andra isländska sagor, fornsagor, översatt europeisk litteratur samt de texter som man kände till bland de bildade islänningarna och inom den kyrkliga kretsen. Med stöd av dem granskar jag de betydelser som ljus och eld har tillskrivits i min främsta källa, *Grettis saga*.

Ljusets ledning: ett profetiskt himmelskt ljus eller elden vid skatten

I *Grettis saga* framträder elden tre gånger som ett vägledande ljus, som skiljer sig från omgivningen. Först får ljuset (*eldr*) som lyser ur Kárr den gamles (*inn gamli*) gravhög Grettir att ta sig ner i graven och stjäla de skatter som finns där.²⁸ Senare leder ett ljus (*ljós*) som tänts av husmor den utmattade Grettir, som i vinternatten har kämpat mot bärsärkarna, tillbaka till den varma stugan.²⁹ Den tredje gången är när ett ljus (*eldr*) på andra sidan sundet visar var de skeppsbrutna kan hämta eld för att hålla sig vid liv.³⁰

Ett dylikt vägledande ljus tillskrevs i sagalitteraturen ofta också en profetisk egenskap eller kristna konnotationer. I *Laxdæla saga*³¹, som nedtecknades omkring år 1250, berättas om en vis man vid namn Ósvifr, som dör och begravs på gården Helgafell. Vid gården har Guðrún, som är en av nyckelpersonerna i sagan och som senare framställs som den första nunnan på Island, låtit bygga en kyrka.³² Samma vinter insjuknar Gestr Oddleifsson, en man³³ som omvänt sig till kristendomen. Han önskar bli begravd på Helgafell, eftersom han tror att platsen

27. Denna kombination mellan gammalt och nytt kom särskilt tydligt fram också i Glámr's gestalt. Se Kirsi Kanerva, 'From powerful agents to subordinate objects of magic? The posthumously restless dead in medieval Iceland (ca. 1200–1400)', Joëlle Rollo Koster (ed.), *The Routledge History of Death in Medieval Europe. Death Scripted and Death Choreographed, 500–1500* (Routledge u.u.).

28. *Grettis saga*, s. 57.

29. *Grettis saga*, s. 69.

30. *Grettis saga*, s. 129.

31. Det har bevarats sex handskrifter och flera papperskopior av sagan, inklusive papperskopiorna på den s.k. Vatnshyrna-handskriften, som producerades av Jón Hákonarson kring år 1400. Denna handskrift försvann i branden i Köpenhamn 1728. Editionen Íslenzk fornrit som jag använder mig av följer särskilt denna kopia av Vatnshyrna (IB 225, 4to) och handskriften *Möðruvallabók* som härstammar från 1300-talet. (AM 132, fol). Om sagan se Simek & Hermann Pálsson, *Lexikon*, s. 244–245; Einar Ól. Sveinsson, 'Formáli', Einar Ól. Sveinsson (red.), *Laxdæla saga* (Reykjavík 1934), s. lxxvi–lxxx.

32. *Laxdæla saga*, Einar Ól. Sveinsson (red.), *Laxdæla saga* (Reykjavík 1934), s. 196, 228.

33. Om Gestris omvändelse se även *Brennu-Njáls saga*, Einar Ól. Sveinsson (red.), *Brennu-Njáls saga* (Reykjavík 1954), s. 268.

kommer att bli det viktigaste religiösa centrumet i trakten. Orsaken är att Gestr ofta har sett ljus (*ljós*) på platsen.³⁴

Det är inte uteslutet att medeltidens islänningar kopplade ljuset till den döde Ósvifrs gravplats och sista viloplats – jag återkommer senare till detta. Ljuset tolkas i det här sammanhanget emellertid också i en speciell kristen kontext, och är kopplat till en känsla av förebud. Ur ett kristet, medeltida perspektiv gjorde kyrkan vid Helgafell platsen mer helig än andra platser. Vid tiden för sagans nedtecknande, i mitten av 1200-talet, kom denna betydelse utan tvekan att betonas, eftersom augustinklostret som år 1172 hade grundats på Flatey hade flyttats till Helgafell på västra Island år 1184. Klostret utvecklades snart till ett litet-rärt centrum. Vid klostret, eller i närheten av det, nedtecknades även den tidigare nämnda *Laxdæla saga* och *Eyrbyggja saga*, som behandlas senare.³⁵ Ljuset uppträder i *Laxdæla saga* inte bara som vägvisare vid Ósvifrs gravplats och Gestrs blivande grav, utan också i viss utsträckning som ett förebud, som placerats i de isländska sagornas förflutna på 1000-talet. De som skrev och lyssnade på sagorna på 1200- och 1300-talen kunde utan tvekan koppla förebudets budskap till klostret vid Helgafell. Berättelsen om ljuset som varit synligt i det förflutna lyfte på sätt och vis fram en himmelsk och helig närvaro på platsen och visade att det hade funnit tecken på platsens andliga storhet redan långt innan klostret flyttades dit. Ljuset (*ljós*) fungerade alltså i *Laxdæla saga* som ett slags tecken på en kristen, helig närvaro.

Ett ljus (*ljós*) som på sätt och vis förenar förutsägelsen och den kristna heligheten verkar också finnas i den samtida sagan *Hrafns saga Sveinbjarnarsonar*. I sagan berättas om den kristne hövdingen Hrafn, som var känd för sina medicinska kunskaper. Han dräptes 1213 efter en fejd mellan några hövdingar. Sagan skrevs antagligen ned ganska snart efter Hrafns död.³⁶ I en version av sagan berättas upprepade

34. *Ek vil mik láta færa til Helgafells, því at sá staðr mun verða mestr hér í sveitum; þangat hefi ek opt ljós sét.* *Laxdæla saga*, s. 196.

35. Ólafur Halldórsson, *Helgafellsbækur fornar* (Reykjavík 1966), s. 41; Simek & Hermann Pálsson, *Lexikon*, s. 28, 173–174.

36. Simek & Hermann Pálsson, *Lexikon*, s. 190. Här har jag använt mig av editionen Agnete Loth (red.), *Membrana regia deperdita* (Köpenhamn 1960). Om de handskriften som ligger till grund för editionen, se Agnete Loth, 'Indledning', Loth (red.), *Membrana regia deperdita*, s. xci. En del av sagan ingår även i den s.k. *Sturlunga saga*-kompilationen, som är en samling med samtida sagor från tiden kring 1300. Den innehåller texter av flera olika författare och täcker Islands närhistoria mellan åren

gångar om hur tjänstefolket på Hrafns gård under en mur av sten³⁷ sett ett märkligt och oförklarligt ljus (*ljós*), och att ”den ena änden av ljuset försvann upp i luften och den andra ner i marken”.³⁸ Senare avrättade fienderna Hrafn just på den här platsen, och han begravdes också där.³⁹ På samma sätt som när det gällde Gestr pekar ljuset alltså ut Hrafns kommande gravplats, men också den plats där han dräptes, och enligt sagan ”fanns där följande sommar en grönskande åker”.⁴⁰ I sagans kontext är Hrafn också ett slags kristen martyr, som vill förlika sig med Gud innan han dör: före sin avrättning ”bad han att få bikta sig och ta emot sakramenten”. I Hrafns fall innebar det sistnämnda att han mottog nattvarden av en präst.⁴¹ Ljuset är alltså ett slags tecken på att det på den plats där man kan se ljuset kommer att ske viktiga händelser: en betydande kristen man avrättas där. Att ljusets ena ände försvinner upp i luften i *Hrafns saga* betonade antagligen för de samtida det ”himmelska” i förebudet.

I Grettis saga har ljuset (*ljós*) emellertid tänts av en människa och är alltså inte av himmelskt ursprung, som i exemplen ovan. Trots detta är det inte omöjligt att samtiden tolkade ljuset, som ledde den utmattade och sårade Grettir in i värmen, som en symbol för ett himmelskt och heligt kristet ljus.⁴² I första hand leder ljuset Grettir till fysisk trygghet och bidrar till att han överlever. Faktorer som hade en positiv inverkan på det fysiska välbefinnandet kunde i en medeltida kontext emellertid också främja psykets (och själens) välmående – jag återkommer senare till detta.

1117 och 1264. Peter Hallberg, 'Sturlunga saga', Pulsiano (ed.), *Medieval Scandinavia*, s. 616–618; Simek & Hermann Pálsson, *Lexikon*, s. 190.

37. För ett omnämnande av byggandet av muren, se Loth (red.), *Membrana regia deperdita*, s. 225. Murar och fästningar blev allt vanligare under den period som brukar kallas *Sturlungaöld* (1220–1262), när det i praktiken var inbördeskrig på Island. Pétur Guðmundur Ingimarsson, *Vopnaburður Íslendinga og landvarnarhugmyndir á tímum sjálfstæðisbaráttu á 19. og 20. Öld* [kandidatavhandling] (Háskóli Íslands 2011), s. 2; Helgi Þorláksson, 'Historical background: Iceland 870–1400', Rory McTurk (ed.), *A Companion to Old Norse-Icelandic Literature and Culture* (Oxford 2005), s. 148–150.
38. *Horfde annar ender liossens upp i lopt enn annar nidur til jarðar*. Loth (red.), *Membrana regia deperdita*, s. 230. Övers. till svenska: JT-K.
39. Loth (red.), *Membrana regia deperdita*, s. 235.
40. [V]mm sumared eptter var þar grænn vollur. Loth (red.), *Membrana regia deperdita*, s. 235. Övers. till svenska: JT-K.
41. [B]eiddizt [...] at ganga til skrifrar ok taka þionosto. Loth (red.), *Membrana regia deperdita*, s. 234. Övers. till svenska: JT-K.
42. Om *ljós* se också McCreesh, 'Grettis and Glámr', s. 186–187.

Många gånger framstår ljuset i *Grettis saga* emellertid som en motsats till det himmelska ljuset, det var ett resultat av världslig eld (*eldr*) och förebådade viktiga händelser, som var världsliga storverk. Så sker särskilt när Kárr den gamles gravhög på den norska ön väcker Grettirs intresse när han ser ett ljus (*eldr*) lysa ur graven. Grettirs motiv för att bryta sig in i graven är världsligt; eftersom han anser att ljuset berodde på en skatt (*at þar brynni af fé*).⁴³

Att Grettir söker sig till det världsliga ljuset får också konsekvenser. Trots varningar från vännen Auðunn tar han sig på kvällen in i graven, där det trots det ljus som Grettir tidigare sett ”var [...] mörkt och luktade allt annat än gott” (*var [...] myrkt ok þeygi þefgott*). När Grettir tänker ta sig upp ur graven och ta med sig de skatter han hittat blir han anfallen av gravens invånare. En hård kamp utspelar sig, men till slut lyckas Grettir hugga huvudet av välnaden.⁴⁴ Han lämnar graven och tar med sig guld, silver och ett värdefullt svärd till sin värd Þorfinnr, som är son till Kárr. Denne blir irriterad över vad Grettir har gjort, och låter inte Grettir behålla någon av skatterna, utan tar dem själv. Grettir hade hoppats på att få behålla Kárres svärd, men enligt Þorfinnr har han inte gjort sig förtjänt av det såvida han inte utför gärningar som ger honom verklig ära.⁴⁵

Den skatt som ljuset i Kárr den gamles grav hänvisar till är inte himmelsk utan världslig⁴⁶, och kan bara ge världslig heder. Sagan låter förstärkt att Grettir också söker denna världsliga skatt – och världsliga heder.⁴⁷

-
43. *Grettis saga*, s. 57. Om skattens ”sken” som ett upplysande element, se även *Gull-Þóris saga*, Þórhallur Vilmundarson & Bjarni Vilhjálmsson (red.), *Harðar saga* (Reykjavík 1991), s. 188. I sagan berättas att det inte saknades ljus i en grotta där det bodde drakar, eftersom den lystes upp av allt det guld på vilket drakarna vilade.
44. *Grettis saga*, s. 57–58. Övers. till svenska: Kristjan Hallberg i Kristinn Jóhannesson *et al.* (red.), *Islänningasagorna* 2, s. 76.
45. *Grettis saga*, s. 56–61. Senare, när Grettir dräper tolv bärsärkar och därigenom lyckas rädda Þorfinnrs hustru och dotter ger Þorfinnr honom svärdet i fråga som belöning. *Grettis saga*, s. 63–73, 260.
46. *Eldr* (även *haugaeldr*, d.v.s. ”högens eld”) hänvisar uttryckligen till att man trodde att det fanns skatter i heta källor (*laugar*) eller i stora jordhålor (*jarðholur stórar*) även t.ex. i *Egils saga*, Sigurður Nordal (red.), *Egils saga Skalla-Grímssonar* (Reykjavík 1933), s. 297–298, och till både gravens och skattens placering i sagan *Gull-Þóris saga*, s. 183.
47. Detta framkommer också när Grettir besöker trollets och jättens grotta eftersom sagan nämner att ”[i]nget berättas om hur stora skatter han fann där inne, men folk tror att det var en rejäl samling.” (*Ekki er frá því sagt, hversu mikit fé hann fekk í hellinum, en þat ætla menn, at verit hafi nökkut.*) *Grettis saga*, s. 216. Övers. till svenska: Kristjan Hallberg i Kristinn Jóhannesson *et al.* (red.), *Islänningasagorna* 2, s. 160.

Att Grettir inte alltid belönas efter sina hjältedåd, att hedern bara är tillfällig eller att hjältedådet leder till förbannelse och olycka bekräftar antagandet att ljuset som leder till världslig ära inte alltid ansågs åtråvärt i en medeltida kontext. Detta jordiska ljus (*eldr*) verkar inte heller ha en förebådande funktion i *Grettis saga* annat än i det avseendet att dess lockelse i viss mån blev ödesdiger för Grettir.⁴⁸

Utöver de ovan nämnda betydelserna hänvisade den brinnande elden, som syntes som ett ljus, i *Grettis saga* också till verkligheten på andra sidan, till att elden ”kommer inte från människor”,⁴⁹ vilket jag behandlar i följande avsnitt.

Ljuset på andra sidan och som råmärke

Som jag redan nämnde kopplades ljuset (*ljós/eldr*) i sagorna ofta till gravplatser. Man kunde även tolka ljuset som ett råmärke mellan den här världen och andra sidan. *Eyrbyggja saga*⁵⁰, som daterats till tiden innan islänningarna hamnade under norsk överhöghet, alltså före år 1262, berättar om hur en av nybyggarna på Island, Þórólfr, döpte berget i närheten av sitt hem till Helgafell.⁵¹ Enligt sagan var berget heligt för honom, och ingen fick titta mot berget utan att först ha tvättat sig. Enligt sagan trodde Þórólfr att han, liksom de släktingar som bodde i trakten, efter sin död skulle bege sig till Helgafell. En av Þórólfrs

48. Se förutom skatten i Kárrs grav också t.ex. stället där Grettir hämtar eld åt sina reskamrater men av misstag åstadkommer en eldsvåda som leder till att flera människor dör, eller när han dräper Glámr men hinner bli förbannad av denne. *Grettis saga*, s. 59–61, 121–123, 129–131.

49. [...] *er ekki af manna völdum*. *Gull-Þóris saga*, s. 183. Övers. till svenska: Birgit Falck-Kjällqvist i Kristinn Jóhannesson et al. (red.), *Islänningasagorna* 3, s. 344.

50. Det finns tre bevarade versioner av sagan: en i den ovan nämnda *Vatnshyrna*-handskriften, en annan i en delvis fragmentarisk handskrift som härstammar från 1300-talet och förvaras i ett bibliotek i Wolfenbüttel i Tyskland (Wolfenbüttel, Cod. Guelf. 9.10. 4to) samt en tredje i den fragmentariska *Melabók* (AM 445 b, 4to) från 1400-talet, av vilka upphovsmannen till den sistnämnda har ansetts vara Snorri Markússon (d. 1313) eller hans son Þorsteinn böllóttir (död 1353), som var abbot i klostret i Helgafell. Íslenzk fornrít-editionen, som jag använt mig av, baserar sig i huvudsak på den version som finns i *Vatnshyrna*. Simek & Hermann Pálsson, *Lexikon*, s. 85, 173–174, 268, 365–366, 412–413; Matthías Þórðarson, 'Formáli', Einar Ól. Sveinsson & Matthías Þórðarson (red.), *Eyrbyggja saga* (Reykjavík 1935), s. lvii–lxii; Bernadine McCreesh, 'Eyrbyggja saga', Pulsiano (ed.), *Medieval Scandinavia*, s. 174–175; Forrest S. Scott, 'General Introduction', Forrest S. Scott (ed.), *Eyrbyggja saga. The Vellum Tradition* (Copenhagen 2003), s. 1*–27*.

51. Här är det fråga om ett berg i vars närhet också den ovan nämnda gården, Helgafell, låg.

efterkommande i sagan heter Þorsteinn Þorskabítr. Senare berättas att Þorsteinns herde ser berget öppna sig. Inne i berget brann flera eldar, och herden hör hur förfäderna hälsar Þorsteinn Þorskabítr välkommen. Efter detta nås man av budet att Þorsteinn har drunknat. Med tanke på den här studien är det viktigt att notera att herden blickar in i en plats där förfäderna har fortsatt leva: den andra sidan. Precis som bland de levande brinner också eldar i de dödas hem, som ett slags markörer för andra sidan.⁵²

Brennu-Njáls saga dateras till senare hälften av 1200-talet. Nedtecknaren har, precis som i fallet *Grettis saga*, ansetts vara en lärd person som var insatt i den fornisländska berättartraditionen och den kristna traditionen, och som dessutom var intresserad av juridiska och moraliska problem.⁵³ I sagan berättas om fyra eldar (*ljós*), som brinner (*brenna*) i den grav som tillhör Gunnarr, en man som dräpts men inte blivit hämnad. Eldarna kastar emellertid ingen skugga. Denna iakttagelse görs vid ett tillfälle när gravhögen har öppnat sig och invånaren i graven, Gunnarr, som i tidigare forskning har betraktats som ett slags ädel hedning, läser upp en dikt för åhörarna. Dikten uppmanar dem att hämnas hans död.⁵⁴

Trots att elden i bägge fallen brinner och lyser på andra sidan, uppfattades den antagligen inte som helvetets eld och inte ens nödvändigtvis som skärseld. Läran om skärselden blev etablerad i Europa under

-
52. *Eyrbyggja saga*, Einar Ól. Sveinsson & Matthías Þórðarson (red.), *Eyrbyggja saga* (Reykjavík 1935), s. 9, 19. Se även *Gísla saga Súrssonar*, där Gíslur uppfattar att de eldar han sett i drömmen och som brinner på andra sidan där hans bortgångna vänner och släktingar bor är ett uttryck för hur många år han har kvar att leva. *Gísla saga Súrssonar*, Björn K. Þórólfsson & Guðni Jónsson (red.), *Vestfirðinga sögur* (Reykjavík 1943), s. 70–71.
53. Det har bevarats talrika handskrifter och fragment av sagan från åren 1300–1550, t.ex. *Reykjabók* (AM 468, 4to), *Kálflækjarbók* (AM 133, fol) samt den ovan nämnda *Möðruvallabók*. Simek & Hermann Pálsson, *Lexikon*, s. 281–282. Om de handskrifter som har använts i Íslenzk fornrit-editionen, se Einar Ól. Sveinsson, 'Formáli', Einar Ól. Sveinsson (red.), *Brennu-Njáls saga*, s. cxlix-clix.
54. *Brennu-Njáls saga*, s. 193–194. Gunnarr, som visserligen var hedning, beskrivs som en man som i viss utsträckning följde ett kristet ideal. Det berättas t.ex. att han tyckte sämre om att döda än andra män gjorde. *Brennu-Njáls saga*, s. 139; Lars Lönnroth, 'The noble heathen. A theme in the sagas', *Scandinavian Studies* 41 (1969), s. 1–29; Kirsi Kanerva, 'Hyvä ja paha viha', Kirsi Kanerva & Marko Lamberger (toim.), *Hyvä elämä keskiajalla* (Helsinki 2014), s. 218–221.

medeltiden.⁵⁵ Tanken på att människan efter döden skulle renas från sina synder hade nått Island, åtminstone på en skriftlig nivå, före slutet av 1100-talet. Vid den här tiden översatte man till isländska en del verk som bidrog till att befästa uppfattningen om skärselden såsom *Visio Tnugdali* (isl. *Duggals leiðsla*) och Honorius av Autuns (1080–1156) *Elucidarium* (isl. *Elucidarius*).⁵⁶ Man kan förmoda att åtminstone kyrkans män i viss mån hade tagit till sig uppfattningen om skärselden.⁵⁷ Att skärselden behandlas i bevarade predikosamlingar stöder antagandet att skärselden, som ”bränner bort syndens sjukdom av människorna”,⁵⁸ till viss grad också var känd bland vanligt folk redan under första hälften av 1200-talet.⁵⁹

-
55. Allmänt om skärseldstanken under medeltiden, se Jacques Le Goff, *The Birth of Purgatory* (Chicago 1984); Roberta Gilchrist, 'Transforming medieval beliefs. The significance of bodily resurrection to medieval burial rituals', J. Rasmus Brandt, Marina Prusac & Håkan Roland (eds), *Death and Changing Rituals. Function and Meaning in Ancient Funerary Practices* (Oxford & Philadelphia 2015), s. 381.
56. Simek & Hermann Pálsson, *Lexikon*, s. 67, 80. Skärselden nämns främst i kyrkliga och i uttalat kristna källor på det medeltida Island. Se *hreinsanareldr* och *skírslareldr* i *Ordbog over det norrøne prosasprog. A Dictionary of Old Norse Prose* (ONP) <http://dataonp.ad.sc.ku.dk/wordlist_d_adv.html> (hämtad 24.3.2014).
57. Kyrkomännen på Island var antagligen redan under första delen av 1200-talet också medvetna om andra beslut som kyrkan fattat och som på ett eller annat sätt hade främjat skärseldsläran. Till exempel Kygri-Björn Hjaltason (d. 1237 eller 1238) som var präst på Island vistades i Rom kring år 1215 och deltog antagligen också i laterankonciliet 1215, där det slogs fast att alla kristna måste låta bikta sig en gång per år – vilket i sin tur ökade behovet av skärselden. Om Kygri-Björn Hjaltason och deltagandet i det fjärde laterankonciliet, se Gabriel Turville Petre, *Nine Norse Studies* (University College London 1972), s. 105–106; Wilhelm Heizmann, 'Mariu saga', Pulsiano (red.), *Medieval Scandinavia*, s. 407–408. Om laterankonciliet beslut och skärseldstanken, se Le Goff, *The Birth of Purgatory*, s. 216.
58. [B]renir af [mönnum] synþa sóttir (övers. till svenska: JT-K). Andrea de Leeuw van Weenen (ed.), *The Icelandic Homily Book. Perg. 15 4° in the Royal Library, Stockholm* (Reykjavík 1993), s. 44r19. Predikosamlingshandskriften (Stock. Perg. 4to no. 15), som är känd som en s.k. fornisländsk predikobok (*Old Icelandic Homily Book*), och vars syfte sannolikt har varit att fungera som predikohandbok, innehåller ett flertal omnämmanden om skärselden. Se t.ex. de Leeuw van Weenen (ed.), *The Icelandic Homily Book*, s. 44r18, 70v34, 71v16, 71v20. Handskriften har daterats till ungefär år 1200, men största delen av predikningarna i den är äldre. Om handskriften se David McDougall, 'Homilies (West Norse)', Pulsiano (red.), *Medieval Scandinavia*, s. 290; Simek & Hermann Pálsson, *Lexikon*, s. 188.
59. Giovanni Salvucci, 'Between Heaven and Hell. The *Konungasögur* and the emergence of the idea of Purgatory', John McKinnell, David Ashurst & Donata Kick (eds), *The Fantastic in Old Norse/Icelandic Literature. Sagas and the British Isles. Preprint Papers of the Thirteenth International Saga Conference, Durham and York, 6th–12th August 2006*, s. 866–875.

Medan helvetets eld var ett evigt straff,⁶⁰ var skärselden för de medeltida islänningarna en plats där människor utsattes för allehanda plågor och ”även den minsta av dessa pinor är större än den största i den här världen”.⁶¹ Den eld på andra sidan som förekom i de tidigare exemplen framstår emellertid inte som ett straff, och den plågar heller inte de bortgångna. När herden ser förfäderna i *Eyrbyggja saga* verkar det som om de närmast ägnade sig åt glada dryckeslag när de hälsade Þorsteinn välkommen och bjöd honom att sitta ned ”i högsätet mitt emot sin far”.⁶² Även i *Brennu-Njáls saga* påpekas snarare att Gunnarr var ”munter och strålade av glädje” i sin gravhög.⁶³ Det är möjligt att elden i form av lågor i *Grettis saga* inte automatiskt tolkades som helvetets lågor och skärseldens pina, som människan kunde utsättas för redan under jordelivet⁶⁴ – detta oavsett att elden (*eldr*, *ljós*) brinner t.ex. i graven och på ställen där Grettir möter odjur och att mötena ägde rum

-
60. Alla teologer betonade inte eldens roll i det eviga straffet (t.ex. Augustinus, Tomas av Akvino), medan t.ex. Beda och den på det medeltida Island så populära Gregorius den store skildrade helvetet som en plats med eld och flammor. En del av teologerna ansåg att skillnaden mellan världslig eld och den eviga elden var att den senare inte förtärde det som den brände. Om eldens koppling till det eviga straffet i helvetet, se t.ex. Eileen Gardiner, 'Hell, purgatory, and heaven', Albrecht Classen (ed.), *Handbook of Medieval Culture 1. Fundamental Aspects and Conditions of the European Middle Ages* (De Gruyter 2015), s. 658–664. Om kännedomen om Gregorius den stores texter på det medeltida Island, se t.ex. Kirsten Wolf, 'Gregory's influence on old Norse-Icelandic religious literature', Rolf H. Bremmer Jr, Kees Dekker & David F. Johnson (eds), *Rome and the North. The Early Reception of Gregory the Great in Germanic Europe* (Paris 2001), s. 255–274.
61. [H]in minsta pisl af þeim er meiri en her j heime hin mesta (övers. till svenska: JT-K). *Elucidarius*, Evelyn Scherabon Firchow & Kaaren Grimstad (eds), *Elucidarius in Old Norse Translation* (Reykjavík 1989), s. 120. Å andra sidan ansåg man inte att det bara fanns eld i skärselden, utan också kyla. Till exempel *Elucidarius* följer, med en viss bearbetning, Honorius av Autuns latinska ursprungstext när han berättar att i skärselden ”biter elden eller hård köld eller någon annan pina” (*bitvr eldr eða micit frost eða avnnvr pisl nockvr*). *Elucidarius*, s. 120. Den som läst *Elucidarius* visste att det i helvetet (*helviti*), d.v.s. 'i straffet i Hel' fanns förutom eld också köld och ”gråt och tandagnisslan” (*gratvr og gnotrvn tanna*). *Elucidarius*, s. 123. Övers. till svenska: JT-K.
62. [...] í öndvegi gegnt feðr sínum. *Eyrbyggja saga*, s. 19. Övers. till svenska: Mikael Males i Kristinn Jóhannesson et al. (red.), *Islänningasagorna* 5, s. 130.
63. [...] kátliggr ok með gleðimóti miklu. *Brennu-Njáls saga*, s. 193. Övers. till svenska: Lars Lönnroth i Kristinn Jóhannesson et al. (red.), *Islänningasagorna* 3, s. 96. Jfr även den senmedeltida uppfattningen enligt vilken det inte fanns några skuggor i paradiset: Deborah Youngs & Simon Harris, 'Demonizing the night in medieval Europe: A temporal monstrosity?', Bildhauer & Mills (eds), *The Monstrous Middle Ages*, s. 137.
64. Se *Elucidarius*, s. 120.

nattetid, med beaktande av en vid den här tiden utbredd uppfattning i Europa om att det i skärselden och helvetet rådde en evig natt.⁶⁵

Exemplen ovan tyder snarast på att elden var ett tecken på ett liminalt rum: ett ögonblick och en plats där de bortgångna (eller andra som befann sig på andra sidan) visade sig för de levande och de levande kunde få se vad som fanns på andra sidan. På detta tyder även fornsagan *Hervarar saga ok Heiðreks konungs* som härstammar från 1200-talet. Elden som skymtar i gravhögen (*haugaeldr*) visar att graven är en port till andra sidan. Hervör, krigaren Angantýrs dotter, stiger ner i sin fars grav för att komma över dennes svärd, Tyrfingr, som har smitts av dvärgar. Enligt sagan skräms människorna av elden i graven, men inte Hervör, som anser att "[m]ellan två världar tycktes jag sväva medan omkring oss eldarna brann".⁶⁶ Detta uttryck syftade på en känsla av att befinna sig mellan livet och döden – på gränsen. Elden är ett tecken på det liminala rummet, gränsen. Hervör är på väg till de dödas rike, men befinner sig fortfarande bland de levande.⁶⁷ Just p.g.a. elden anser

-
65. Youngs & Harris, 'Demonizing the night in medieval Europe', s. 137–139. Se även den isländska översättningen av 1100-talsverket *Visio Tnugdali, Duggals leiðsla* från början av 1200-talet. Där sägs i en beskrivning av himlen att "där inte fanns någon natt" (*not uar þar eingi*, handskrift AM 681 4to a, n. 1450). Peter Cahill (ed.), *Duggals leiðsla* (Reykjavík 1983), s. xx–xxi, 94; om *Duggals leiðsla*, se även Simek & Hermann Pálsson, *Lexikon*, s. 67. *Elucidarius*, s. 123, berättar att helvetets sjätte pina var "ett mörker som man kan röra vid" (*myrkvr þat er þreifja ma vm*). Övers. till svenska: JT-K.
66. [H]elzt þóttumk nú heima í millim, er mik umhverfis eldar brunnu. *Hervarar saga ok Heiðreks konungs*, Christopher Tolkien (red. och övers.), *Saga Heiðreks konungs ins vitra. The Saga of King Heidrek the Wise* (London 1960), s. 19 (vers 43). Se också s. 12–13, 16 (verserna 18–22, 31) och 20. Övers. till svenska Lars Lönnroth i *Isländska mytsagor* (Stockholm 1995), s. 42. De tidigaste handskrifterna av sagan är från 1300–1400-talen. Simek & Hermann Pálsson, *Lexikon*, s. 178–179. Om de handskrifter som använts i editionen, se Christopher Tolkien, 'Introduction', Tolkien (red. och övers.), *Saga Heiðreks konungs ins vitra*, s. xxix–xxxii. Se även Alaric Hall, 'Changing style and changing meaning. Icelandic historiography and the medieval redactions of Heiðreks saga', *Scandinavian Studies* 77:1 (2005), s. 1–30.
67. Se även Clive Tolley, *Shamanism in Norse Myth and Magic*, 1 (Helsinki 2009), s. 457. Ljus har över huvud taget kopplats till övergången i det liminala rummet. I senare norsk tradition ansåg man t.ex. att människans sinne (*hugr*) tar ljusets eller eldens gestalt när den lämnar kroppen. Bente Gullveig Alver, 'Concepts of the soul in Norwegian tradition', Reimund Kvideland *et al.* (eds), *Nordic Folklore. Recent Studies* (Bloomington 1989), s. 111. På 1100-talet verkar benediktinermunken Oddr Snorrason, när han skrev Óláfr Tryggvasons saga, ha kopplat samman ljuset (*ljós*) med dödsögonblicket (och möjligtvis också med själens överflyttning till Gud). När kung Óláfr Tryggvason i sin sista strid försvinner från sitt skepp *Ormr inn langi*, rapporteras om ett klart ljus (*ljós*). Finnur Jónsson (red.), *Saga Óláfs Tryggvasonar af Oddr Snorrason munk* (København 1932), s. 230.

Hervör att hon befinner sig mellan de dödas och de levandes världar, där hon också möter och talar till sin bortgångne far.

Även i *Grettis saga* verkar ljuset fungera som ett tecken på ett sådant liminalt rum; det är en gräns⁶⁸, där det övernaturliga och andra sidan tränger sig in i verkligheten när Glámr eller en trollkvinna stiger in i en stuga om natten, där det brinner ett ljus (*ljós*), eller när Grettir tar sig ner i grottan bakom vattenfallet, där det bor en jätte och där det brinner en eld (*eldr*).

Det är i sig intressant att det i motsats till de ovan nämnda exemplen var mörkt (*var þar myrkt*) i Kárr den gamles grav. Eftersom det saknades ljus såg inte Grettir gravens invånare, utan han märkte plötsligt hur någon hårt grep tag i honom. Därefter följde en hård kamp, under vilken Grettir länge befann sig i underläge.⁶⁹ När Grettir letade efter den jordiska skatten hade han gått så långt in i mörkret – kanske in i helvetets pinande mörker, som omnämns i *Elucidarius*⁷⁰ – att han tillfälligt hade gått över gränsen. Tack vare sin stora styrka lyckades Grettir till slut förgöra invånaren i graven, men det är också viktigt att notera att ljuset här inte hjälpte Grettir att upptäcka fienden. Ljuset gav honom alltså inget skydd, även om det i sagorna finns flera exempel på att ljuset faktiskt är beskyddande. I det följande behandlar jag närmare de beskyddande betydelser som kan kopplas till ljuset.

Ljuset som ett beskyddande element

I en av ljus (*eldr*) upplyst grotta bakom ett vattenfall kämpar Grettir alltså mot en jätte, och med hjälp av ljuset (*ljós*) hämtar han ut benen av de dräpta männen. Men hans kamp mot såväl Kárr den gamle som spöket Glámr och den människoötande trollkvinnan äger till slut rum i mörker, på natten. Kárr den gamle träffar han i den mörka graven efter solnedgången. Med Glámr i Forsæludal brottas Grettir ute i månskenet efter att Glámr har – liksom senare trollkvinnan i Bárðardal –

68. Intressant i sig är eldens användning för att avgränsa den mark som de bönder som slog sig ned på Island tog i bruk. När man berättar om detta sätt att reservera jord används också verbet *helga*, alltså göra heligt. Även i denna praxis innebar elden alltså en gräns, som i det här fallet avgränsade det område som helgats för eget bruk. Se t.ex. *Landnámabók*, Jakob Benediktsson (red.), *Íslendingabók. Landnámabók*, 2 (Reykjavík 1968), s. 251 (Hauksbók-versionen), 252 (Sturlubók-versionen).

69. *Grettis saga*, s. 57–58.

70. Om mörkret i helvetet, se *Elucidarius*, s. 123.

släpat ut honom ur den upplysta (*ljós*) stugan där Grettir har väntat på vålnaden.⁷¹ Som jag nämnde ovan kunde mörkret vara en av helvetets plågor, men vad är det som Grettir saknar i de situationer där det inte finns något ljus?

I sagorna kan ett ljus som brinner i en grav ibland också beskydda de hjältar som tar sig in i graven. I *Bárðar saga Snjófellsáss*⁷², som daterats till mitten av 1300-talet, kombineras ljuset (*ljós*) med närvaron av himmelskt beskydd. I sagan berättas om hur Bárðrs son Gestr på begäran av kung Óláfr Tryggvason (960-talet–1000) reser långt norrut till hedningakungen Raknarrs grav. De samtida ansåg att Óláfr var den som kristnade Island och Norge, vilket ledde till att han på 1200- och 1300-talets Island i det närmaste betraktades som ett helgon, trots att han aldrig blev officiellt kanoniserad. När den döde kung Raknarr och hans döda armé anfaller Gestr, ber denne först om hjälp av sin far som är känd som en beskyddande ande, men när denne misslyckas åkallar han de kristnas Gud. Nu uppenbarar sig kung Óláfr själv för Gestr vid graven, åtföljd av ett stort ljus⁷³ (*með ljósi miklu*). Ljuset gör att kung Raknarr mister all sin kraft, och Gestr kan besegra sin fiende. Därefter försvinner kung Óláfr på nytt.⁷⁴

Ljuset från vaxljus (*kertisljós*) verkar också kunna skrämja bort väsen från andra sidan. I *Barðar saga* har Gestr fått ett ljus som skydd av kung Óláfr, men hamnar i trångmål inne i graven eftersom han inte, i enlighet med kungens instruktioner, återvänder innan ljuset har brunnit ut. De döda inne i röset förblir lugna bara så länge som ljuset brinner.⁷⁵ På ett liknande sätt ger ett ljus skydd mot de döda i *Harðar*

71. *Grettis saga*, s. 57, 119, 211–212.

72. Precis som *Grettis saga* har *Bárðar saga* oftast klassats som en efterklassisk saga. Man har hävdats att den skulle ha skrivits i klostret vid Helgafell, eller att den som skrev ned den åtminstone hade bekantat sig med klostrets bibliotek. Det har bevarats fem fragmentariska handskrifter från 1300–1400-talen samt ett flertal senare papperskopior. Om sagan och de handskrifter som utgjort grunden för den Íslenzk Fornrit-edition som jag använt mig av, se Þórhallur Vilmundarson, 'Formáli', Þórhallur Vilmundarson & Bjarni Vilhjálmsson (red.), *Harðar saga*, s. xcvi–cviii; Simek & Hermann Pálsson, *Lexikon*, s. 33; Phillip Pulsiano, 'Bárðar saga Snæfellsáss', *Medieval Scandinavia*, s. 35; Sävborg, 'Den "efterklassiska" islänningasagan och dess ålder', s. 27.

73. Se även not 67.

74. *Bárðar saga Snjófellsáss*, Þórhallur Vilmundarson & Bjarni Vilhjálmsson (red.), *Harðar saga*, s. 160–163, 165–168.

75. *Bárðar saga Snjófellsáss*, s. 167–168.

saga,⁷⁶ som härstammar från 1300-talet. Sagans huvudperson Hörðr möter den illasinnade Sóti, som bor i en gravhög, och som ”var ett mäktigt troll när han levde och är det ännu mer nu när han är död”.⁷⁷ Sóti mister all sin kraft när ljuset tänds. Huvudpersonen i sagan säger att det behövs ”eld och vax, för båda har stor trollkraft”.⁷⁸

Det talas i *Grettis saga* om husmodern som tänder ljus i fönstret för att leda Grettir rätt och om ljus i de stugor som Glámr och trollet stiger in i, men det framgår inte om det handlar om ett ljus (vaxljus). Förutom att den eld som användes vid matlagning gav värme, välbefinnande och ljus,⁷⁹ användes på medeltiden också t.ex. bloss som var tillverkade av trä och fästes i hållare av järn eller lampor med valtran. Ljusen tillverkades av talg eller bivax. Talg var dyrt, men vaxljus var ännu dyrare. Ljus och särskilt vaxljus, som omnämns i *Harðar saga*, användes främst i kyrkor.⁸⁰ Det ljus som husmodern i *Grettis saga* tände

-
76. Det har bara bevarats en enda fullständig medeltida version av sagan från slutet av 1400-talet (AM 556a 4to) och ett handskriftsfragment, samt ett flertal senare papperskopior. Det har emellertid sannolikt funnits en version av sagan redan på 1200-talet, eftersom sagan nämns i *Sturlubók*-versionen (ca 1280) av *Landnámabók*, som handlar om bosättarna på Island. I likhet med *Barðar saga* och andra sagor som betraktats som efterklassiska innehåller *Harðar saga* många drag som är utmärkande för folksagor och fornsagor. Anthony Faulkes, 'Harðar saga', Pulsiano (red.), *Medieval Scandinavia*, s. 269.
77. [...] var mikit tröll í lífinu, en hálfu meira, síðan hann var dauðr. *Harðar saga ok Hólmverja*, Þórhallur Vilmundarson & Bjarni Vilhjálmsson (red.), *Harðar saga*, s. 39. Övers. till svenska: Gunnel Persson i Kristinn Jóhannesson et al. (red.), *Islänningasagorna* 2, s. 21.
78. ”[E]ld ok vax, því at hvárttveggja hefir mikla náttúru með sér”. *Harðar saga*, s. 41. Övers. till svenska: Gunnel Persson i Kristinn Jóhannesson et al. (red.), *Islänningasagorna* 2, s. 218.
79. Se även *Eyrbyggja saga*, s. 149, där man går miste om den här nyttan av elden när husfolket blir tvunget att avlägsna sig från eldstaden när vålnader kommer in i stugan och tar plats vid elden.
80. Jan Garnet, 'Belysningens revolutioner', *Byggnadskultur* 4 (2008), <http://www.byggnadsvard.se/byggnadskultur/%C3%B6vrigt/belysningens-revolutioner> (hämtad 1.10.2015); Anders Lindkvist, 'Det stora mörkret. En historisk essä om belysning förr', <https://kurage.wordpress.com/2010/01/30/det-stora-morkret-%E2%80%93-en-historisk-essa-om-belysning-forr> (hämtad 1.10.2015); Dick Harrison, 'Vad brann i våra medeltida lampor?', *Svenska Dagbladet*: Historiebloggen 7 december, 2012, <http://blog.svd.se/historia/2012/12/07/vad-brann-i-vara-medeltida-lampor/> (hämtad 1.10.2015); Dick Harrison, 'Ljus på medeltiden', *Svenska Dagbladet*: Historiebloggen 6 augusti, 2013, <http://blog.svd.se/historia/2013/08/06/ljus-pa-medeltiden/> (hämtad 1.10.2015). I senare isländska källor från slutet av 1300-talet nämns också "ljuskatt" (*ljóstollr*) och "vaxskatt" (*vaxtollr*). Se t.ex. *ljóstollr* i *Diplomatarium Islandicum* 3, 1269–1415 (Kaupmannahöfn 1896), s. 474; *Diplomatarium Islandicum* 4, 1265–1449 (Kaupmannahöfn 1897), s. 140; och *vaxtollr* i *Diplomatarium Islandicum* 4, s. 66, 84.

eller de ljus som brann i stugorna var alltså inte nödvändigtvis ljus utan kanske någon annan, vanligare form av belysning.

Att ljusen var dyra ljuskällor och dessutom användes i mässor och i samband med olika fester under kyrkoåret kan ha bidragit till att man tillskrev ljusen, och i *Harðar saga* särskilt vaxljus, särskilda krafter. Till kyrkoåret hörde även festligheter där ljusens (magiska) skyddande kraft stärktes genom olika riter. Den andra februari, d.v.s. 40 dagar efter jul, firades årligen Jungfru Marias rening (*Purificatio Mariae*). I Skandinavien var den här högtiden även känd som *kyndilmessa*, *kyndelsmässa*. Då välsignade prästen alla ljus som användes i mässan men också andra ljus. På andra håll i Europa berättas att ljusen användes i hemmen som skydd mot onda krafter.⁸¹ Omnämmandet i *Harðar saga* tyder på att man också på det medeltida Island föreställde sig att ljusen hade apotropaiska (avvärijande) krafter.

Med tanke på den här studien finns det anledning att notera att Grettir inte *alltid* använde ljus som skydd när han besökte troll och andra väsen och inte heller något särskilt (vax)ljus som skulle skydda mot onda och skadliga krafter i liminala rum. Ljuset (*eldr*, *ljós*) verkar bara ge Grettir en aning hjälp – ibland verkar det gynna andra mer än honom själv. Inne i grottan bakom vattenfallet brinner en eld (*eldr*), som gör att Grettir ser jätten som bor där och märker att han fattar sitt spjut. Efter att det har brutits, försöker han nå sitt svärd. Efter att ha dräpt jätten finner Grettir med hjälp av ljuset från elden (*ljós*) även benen från de män som trollet har tagit livet av. Han tar dem med sig och lämnar dem till en präst i närheten, för att denne ska begrava dem på kyrkogården. Ljuset i det liminala rummet gynnar alltså *andras* själsliga och kroppsliga hälsa, när benen till slut tack vare prästen kommer

81. Roberta Gilchrist, *Medieval Life. Archaeology and the Life Course* (Woodbridge 2012), s. 171; Ronald Hutton, *The Stations of the Sun. A History of the Ritual Year in Britain* (New 1996), s. 140; Eamon Duffy, *The Stripping of the Altars. Traditional Religion in England c. 1400–c. 1580* (New Haven 1992), s. 15–18, 281–283. Antagligen firades kyndelsmässa på Island åtminstone redan på 1100-talet. Den tidigare nämnda isländska predikosamlingen (i handskriften Stock. Perg. 4to no. 15) innehåller en predikan för kyndelsmässa, och kyndelsmässan nämns också i några bevarade handskrifter som daterats till slutet av 1100-talet. Marianne E. Kalinke, *The Book of Reykjahólar. The Last of the Great Medieval Legendaries* (Toronto 1996), s. 37; Ludvig Larsson (red.), *Äldsta delen af cod. 1812 4to gml. kgl. samling på Kgl. biblioteket i København* (København 1883), s. 20. 26; *Íslensk Hómiliubók*, <http://www.lexis.hi.is/ordlyklar/homilia/homil.htm> (hämtad 20.1.2015).

Grettir Ásmundarson. Bilden ingår i en yngre pappershandskrift av sagan från slutet av 1600-talet, AM 426 fol. 79v. Bild: Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, Reykjavík.

i vigd jord. Grettir anses också ha genomfört en stor ”rening” i området (*landhreinsun*) när han dräpt jätten och trollet.⁸²

Välsignade ljus saknas emellertid på Grettirs utfärder till de liminala rummen, och ljuset ger bara ett tillfälligt skydd. När Grettir först väntar på vålnaden Glámr och senare på trollet i stugorna om natten, så gör ljuset där (*ljós*) inte att vålnaden och trollet drivs iväg, och de mister heller inte sina krafter.⁸³ En orsak till att det belysande elementet ger ett så litet skydd kan vara att Grettir blir tvungen att kämpa mot Glámr och trollkvinnan ute i mörkret där det inte finns något ljus, trots att de först gått in i en upplyst stuga. Sagornas vålnader och odjur rör sig i allmänhet just ute i mörkret.⁸⁴ Att ljuset från elden har en skyddande kraft framkommer bara tidvis i Grettirs liv,⁸⁵ och då verkar det snarast handla om att ljuset visar vägen till en plats där Grettir kan få skydd i den kalla vinternatten.

Det är också intressant att t.o.m. Glámr och trollet verkar söka sig till ljuset när de tränger in i den upplysta stugan. I *Eyrbyggja saga* berättas i ett långt avsnitt om spökerier att en stor skara människor som antingen har dött i sjukdom eller drunknat tillsammans med husbonden återvänder varje vinterkväll till storstugan när man tänt elden. De bortgångna sitter vid eldstaden ”tills elden hade falnats” vilket ledde till att ”den kvällen hade de [=gårdsfolket] varken ljus eller varma stenar eller något annat som de kunde ha nytta av från elden”.⁸⁶ Förutom att man vid eldstaden tillredde mat, vilket naturligtvis var livsviktigt för alla, vittnar sagan om att elden också i övrigt var av stor betydelse,

82. *Grettis saga*, s. 216–218. Om uppfattningen i Skandinavien att man vann frälsning genom att bli begravd i vigd jord, se Arnved Nedkvitne, *Mötet med döden i norrön medeltid* [Övers. Bo Eriksson Janbrink] (Stockholm 2004), s. 140–142, 148.

83. *Grettis saga*, s. 119, 211.

84. Lindow, ’Þorsteins þátrr skelks and the verisimilitude of supernatural experience in saga literature’; Sävborg, ’Avstånd, gräns och förundran’.

85. Av betydelse är även det faktum att ljuset från elden skyddar Grettir just i jätrens grotta, med beaktande av att Grettir under detta hjältedåd för en tid fick hjälp av en präst. Prästen försvinner emellertid från platsen innan Grettir återvänder upp eftersom han tror att Grettir redan är död, och är alltså ingen riktigt pålitlig hjälp. *Grettis saga*, s. 214–216.

86. [...] þar til er eldrinn var fólksaðr. [...] heimamenn [...] höfðu hvárki á því kveldi ljós né steina ok enga þá hluti, at þeir hefði neina veru af eldinum. *Eyrbyggja saga*, s. 148–149. Övers. till svenska: Mikael Males i Kristinn Jóhannesson *et al.* (red.), *Islänningasagorna* 5, s. 195–196. Om eldstugornas storlek och om sättet att sitta, äta och vila vid eldarna, se också *Grettis saga*, s. 38.

särskilt vintertid. Det berättas att ”[h]usfolket satt länge vid eldarna innan de gick för att äta”.⁸⁷ Elden bidrog alltså till människornas välbefinnande och var – som jag konstaterade i inledningen – flera gånger en förutsättning för att Grettir skulle överleva. Den konkreta elden hade emellertid också andra betydelser än att den behövdes i de vardagliga sysslorna och gav ljus och värme under vinterdagar och -nätter. I det följande granskar jag närmare dessa övriga betydelser och ändamål och deras positiva, men ibland också negativa, roll när det gällde människornas välbefinnande.

Elden som förgör och renar från ondska

Även om den eld (*eldr*) som Grettir mötte i liminala rum på det medeltida Island inte skulle ha tolkats som skärseld, är det skäl att notera att skärselden på det medeltida Island inte bara var en plats för talrika plågor och en prövande eld (*skírslareldr*). Den var också bokstavligt talat en *renande eld* (*hreinsunareldr*).⁸⁸ Den renade människorna från deras synder och var därför viktig för deras själsliga välbefinnande. Till synden, som var skadlig för själen, kopplades i kyrkliga texter smärta (*synðasár*), från vilken man kunde helas,⁸⁹ och orenhet (*synðasaurr*),⁹⁰ som krävde renande. Synden betraktades även som en sjukdom (*synðasótt*), som – precis som ovan nämndes – kunde brännas bort.⁹¹

Denna uppfattning om synden som en själslig åkomma, som orenhet, smärta och sjukdom, och om elden som renare och helbräddagörare avvek egentligen inte från synen på vården av fysiska åkommor och eldens roll i den. Elden var ett renande och helande element också för den fysiska kroppen. Sjukdomar som i dag betraktas som fysiska ansågs i det medeltida Norden kunna botas med eld och t.ex. glödande

87. [S]átu menn löngum við eldana, áðr menn gengu til matar. *Eyrbyggja saga*, s. 145. Övers. till svenska: Mikael Males i Kristinn Jóhannesson et al. (red.), *Islánningasögorna* 5, s. 194.

88. Se *hreinsunareldr* och *skírslareldr* i CGV, s. 283 och 551.

89. Se t.ex. Þorvaldur Bjarnarson (red.), *Leifar fornra kristinna fræða íslenzkra. Codex Arna-Magnæanus 677 4to auk annara enna elztu brota af ízlenzkum guðfræðisritum* (Köpenhamn 1878), s. 38. Den handskrift som editionen baserar sig på, AM 677 4to, härstammar från början av 1200-talet. Se <http://handrit.is/is/manuscript/view/da/AMo4-0677> (hämtad 30.10.2015).

90. *Elucidarius*, s. 154.

91. de Leeuw van Weenen (ed.), *The Icelandic Homily Book*, s. 44r19.

kol.⁹² Också i senare skandinavisk folktradition förekommer fenomenet ”bortbrännande”.⁹³ Också den s.k. Jónsbók-lagen som togs i bruk efter att islänningarna hamnat under den norske kungens överhöghet (år 1262–1264) tyder på att denna sed förekom redan under medeltiden. Lagen grundade sig på den lag som stiftats av Magnús Hákonarson (1238–1280) och bearbetats av lagmannen Jón Einarsson (död 1306). Den godkändes på det allmänna tinget år 1281.⁹⁴ I Jónsbók nämns skador som kan leda till döden men som inte är straffbara eftersom de hade skett i syfte att hela: ”när man tar blod från en människa eller bränner henne med eld eller [ger] någon annan vård, som de båda [= den sjuke och den som försöker bota honom] betraktar som bättring.”⁹⁵

Elden renade, vårdade och helade alltså såväl själ som kropp, och trots att det i *Grettis saga* egentligen inte sägs direkt att Grettir skulle ha haft nytta av eldens helande egenskaper är det inte uteslutet att Grettirs sökande efter elden kan ha tolkats också ur detta själsliga och kroppsliga välbefinnandeperspektiv – jag återkommer till detta i det sista avsnittet.

-
92. I t.ex. dikten *Hávamál* nämns att elden används mot sjukdom (*en eldr við sóttom*). *Hávamál*, i Gustav Neckel & Hans Kuhn (red.), *Edda* (Heidelberg 1962), s. 39 (vers 137); Maria A. Röstberg, ’Hemdrupstaven. Ett redskap för medicinsk magi’, *Fornvännen* 104 (2009), s. 210. Elden var ett element som särskilt behärskades av smeder, och man ansåg också att smeder hade förutom magiska förmågor även förmåga att kunna hela. Ibid. Om smeder, magiska förmågor och kopplingen till helande, se också Kirsi Kanerva, *Porous Bodies, Porous Minds. Emotions and the Supernatural in the Íslendingasögur (ca. 1200–1400)*, *School of History, Culture and Arts studies* (Turun yliopisto 2015), s. 109–110, <https://oa.doria.fi/handle/10024/103361>. Precis som smeder har även helbrägdagörare överlag ansetts ha olika magiska förmågor i ett flertal olika kulturella kontexter. Till helandet har man ibland – särskilt i de schamanistiska kulturerna i tundraområdena – kopplat att helbrägdagöraren flyttade sig till liminala rum under helandeprocessen, när han var i kontakt t.ex. med andra från andra sidan. Se t.ex. Tolley, *Shamanism in Norse Myth and Magic*, s. 76. Clive Tolley har emellertid ansett att den fornskandinaviska magin inte motsvarar schamanismen i tundraområdena, utan de drag som har uppfattats som schamanistiska har snarast en anknytning till sydeuropeisk tradition. Av utrymmesskäl går jag här inte närmare in på kopplingen mellan helandet och vistelse i liminala rum.
93. Carl-Herman Tillhagen, *Folklig läkekonst* (Falköping 1977), s. 215; Röstberg, ’Hemdrupstaven’, s. 210.
94. Hans Fix, ’Jónsbók’, Pulsiano (red.), *Medieval Scandinavia*, s. 346–347.
95. [Þ]ar sem maðr tekr manni blóð, eða leggr elld á mann, eða þat annat með lækningu, er hvárr tveggi hygg heilsubót af verða. Ólafur Halldórsson (red.), *Jónsbók. Kong Magnus Hakonssons Lovbog for Island vedtaget paa Altinget 1281 og Réttarbætr: De for Island givne Retterbøder af 1294, 1305 og 1314* (København 1904), s. 49. Övers. till svenska: JT-K.

Men som framgår av det föregående exemplet var elden också farlig om den användes fel. På det medeltida Island var elden även en förgörande kraft, som kunde utgöra ett hot mot folket. Sagorna berättar flera gånger om hur man hämnats på sina fiender genom att stänga in dem och sedan tända eld på byggnaderna så att alla omkom. Också på flera ställen i den medeltida isländska lagen vilka handlar om hantering av eld och ersättning för skador hänvisas till eldens förgörande kraft.⁹⁶ Elden var alltså ett element som måste regleras i lag och som annars kunde slita sig och skapa kaos i samhället. Denna egenskap hos elden framkommer i *Grettis saga* särskilt när Grettir söker eld till sina skeppsbrutna kamrater. Ett misstag leder till att huset, från vilket han har hämtat elden, brinner ner och alla som befinner sig inomhus dör.⁹⁷ Även om de medeltida islänningarna kan ha tolkat händelsen som en olyckshändelse, kan det också hända att man ansåg att Grettir inte tagit hand om elden på det sätt som föreskrevs i lagen.

Just genom sin förödande kraft har elden emellertid också betraktats som ett motmedel mot olika former av ondska från andra sidan. I den tidigare nämnda *Eyrbyggja saga* är elden delaktig i en process där folket på gården lyckas göra sig av med illasinnade vålnader. Orsaken till spökerierna sägs vara en kvinna av hebridiskt ursprung som avlider i en sjukdom.⁹⁸ Därförinnan säger kvinnan till husbonden att hon önskar att hennes sängkläder ska brännas efter att hon dött. Sängkläderna är emellertid fina och dyrbara, och husmodern vill inte låta bränna dem. De verkar emellertid vara en orsak till att folket på gården börjar insjukna och dö och att de avlidna återvänder som vålnader för att driva i väg de levande. I sagan framställs just brännandet av sängkläderna som en handling som – utöver bikt, stänkande av vigvatten

96. Se t.ex. lagsamlingarna *Grágás*, som var i kraft innan islänningarna hamnade under norsk överhöghet (år 1262–1264), *Járnsíða*, som uppgjordes på order av den norske kungen och togs i bruk 1271 samt den tidigare nämnda *Jónsbók*. Vilhjálmur Finsen (red.), *Grágás. Islændernes lovbog i fristatens tid*, 2 (Kjøbenhavn 1852), s. 224; R. Keyser & P. A. Munch (red.), *Norges gamle Love indtil 1387*, 1 (Cristiania 1846), s. 272, 285; Ólafur Halldórsson (red.), *Jónsbók*, s. 61, 157.

97. *Grettis saga*, s. 129–131, 146–147.

98. Hilda Roderick Ellis Davidson, 'The restless dead: An Icelandic ghost story', Hilda R. Ellis Davidson & W.M.S. Russell (eds), *The Folklore of Ghosts* (Cambridge 1981), s. 156–157; Kirsi Kanerva, 'The role of the dead in medieval Iceland. A case study of *Eyrbyggja saga*', *Collegium Medievale* 24 (2011), s. 23–49.

och en rättegång på platsen – får vålnaderna att försvinna från gården och återställer lugnet.⁹⁹

Ur ett modernt perspektiv är det visserligen möjligt att man genom att bränna sängkläderna rent konkret skulle ha kunnat döda det som orsakade sjukdomen, men i sagans egen kontext förstör elden ett materiellt objekt som finns mitt i gemenskapen och som anses besitta någon form av kraft som gett upphov till ondska, sjukdom och spökerier.¹⁰⁰ Brännandet eliminerar effekten av onskan genom att helt och hållet förgöra den, men det räcker tydligen inte med eld utan det krävs också kristendom och lag.

Elden framställs inte heller som allsmäktig i världsliga sagasammanhang. I samma *Eyrbyggja saga* berättas senare hur man bränner kroppen av en man, Þórolfur bægifótr, som blivit en vålnad. En del av askan flyger till havs och verkar inte längre kunna vålla problem för de levande. En del hamnar emellertid på fastlandet, på en sten där en ko slickar i sig av den. Kon föder senare en tjurkalv, som efter att blivit fullvuxen dödar den man som brände kroppen.¹⁰¹ I ljuset av det här exemplet ansåg man alltså inte att elden, oavsett dess renande och vårdande egenskaper, kunde förgöra all ondska.¹⁰² Denna otillräcklighet hos elden framgår också av *Grettis saga*. Att Grettir har huggit huvudet av Glámr räcker inte för att eliminera onskan hos den döde. Kroppen bränns, men man anser att askan också utgör en fara för de levande. Därför gräver man ned Glámr's aska i en lädersäck på en plats där det

99. *Eyrbyggja saga*, s. 151–152; Kanerva, 'Role of the dead'.

100. Kjartan Ottósson har konstaterat att man trodde att sängkläderna innehöll något slags ondskefull kraft (*mana*). Kjartan Ottósson, *Fróðárundur í Eyrbyggju* (Reykjavík 1983), s. 45–46.

101. *Eyrbyggja saga*, s. 170–176. Den som brände kroppen var även en av dem som dräpte Þórolf's son Arnkell. Därför kan angreppet betraktas som en hämnd för Þórolfir. Se även Ármann Jakobsson, 'Íslenskir draugar frá landnámi til lúterstrúar. Inngangur að draugafraeðum', *Skírnir* (2010), s. 187–210; Kirsi Kanerva, 'Rituals for the restless dead. The authority of the deceased in medieval Iceland', Sini Kangas, Mia Korpiola & Tuija Ainonen (eds), *Authorities in the Middle Ages. Influence, Legitimacy and Power in Medieval Society* (Berlin 2013), s. 226.

102. Enligt sagan får elden först inte ens fäste i Þórolf's kropp. *Eyrbyggja saga*, s. 170. Anne Irene Riisøy har lyft fram att tanken om eldens renande egenskaper är yngre i Skandinavien än t.ex. uppfattningen om att vattnet var renande. Anne Irene Riisøy, 'Outlawry and moral perversion in Old Norse society', Sally Crawford and Christina Lee (eds), *Bodies of Knowledge. Cultural Interpretations of Illness and Medicine in Medieval Europe* (Oxford 2010), s. 19–26. I exemplet räcker vattnet till för att neutralisera onskan i askan.

enligt sagan rörde sig få människor.¹⁰³ Den eld som Grettir letar efter, lockas av och som lyser upp de rum han stiger in i, betraktades alltså inte som ett allsmäktigt element.

Eldens natur kunde också ha betydelse för hur effektiv den var. Det avgörande var om den var välsignad eller inte. I några sagor framkommer hur en eld som välsignats av en präst var mer effektiv och brännande (*eldr*) än en eld som välsignats av en hedning eller som inte alls välsignats. I *Brennu-Njáls saga* berättas hur den tidigare nämnde Gestr Oddleifsson tar emot en man vid namn Þangbrandr, som har sänts av kung Óláfr Tryggvason för att omvända islänningarna till kristendomen. Þangbrandr vill visa att kristendomen är starkast, och han tänker därför tre eldar, av vilka en välsignas av hedningar, en av honom själv och den sista lämnas ovälsignad. I trakten bor också en fruktad bärsärk vid namn Ótryggr, som enligt sagan inte fruktade vare sig eld eller vapen. När Ótryggr kommer till gården, går han oskadd genom både den eld som välsignats av hedningar och den ovälsignade elden. När han kommer fram till den eld som välsignats av Þangbrandr vågar bärsärken ”inte gå igenom den utan skrek att det brände överallt”. Den brännande elden gör att bärsärken mister sin kraft. Han anfalls och dräps av Þangbrandr och de andra männen på gården. Gestr, som övertygats av den välsignade eldens kraft, tar tillsammans med resten av folket på gården emot kristendomen.¹⁰⁴ I *Vatnsdæla saga*¹⁰⁵, som daterats till senare delen av 1200-talet, berättas på ett liknande sätt om biskop Friðrekr, som hjälper en man vid namn Þorkell att bli av med två fruktade bärsärkar, som ”gick med bara fötter genom brinnande eld”, och får denne att ta emot den kristna tron. Biskopen ber även honom att tända tre eldar, som han välsignar. Efter välsignelsen blir eldarna så brännande, att bärsärkarna som går genom dem blir illa brända och ”greps av en otrolig rädsla för hettan i eldarna”.¹⁰⁶ Den kristna välsig-

103. *Grettis saga*, s. 122.

104. [Þ]orði eigi at vaða þann eldinn ok kvazk brenna allr. *Brennu-Njáls saga*, s. 268. Övers. till svenska: Lars Lönnroth i Kristinn Jóhannesson *et al.* (red.), *Islánningsagorna* 3, s. 132.

105. Den tidigare nämnda Vatnshyrna-handskriften, som har förstörts, innehöll också *Vatnsdæla sagan*, av vilken det bara har bevarats papperskopior. De äldsta av dem härstammar från 1600-talet. Om de som skrev sagan och om bevarade handskrifter, se Einar Ól. Sveinsson, ’Formáli’, Einar Ól. Sveinsson (red.), *Vatnsdæla saga* (Reykjavík 1939), s. li-lvi; Vésteinn Ólason, ’Vatnsdæla saga’, *Medieval Scandinavia*, s. 689; Simek & Hermann Pálsson, *Lexikon*, s. 412.

106. [Ó]ðu eld brennanda berum fótum [...] urðu nú furðuliga hræddir af eldshitanum.

nade elden, som knyts till kristna ritualer (*eldr*) framstår alltså precis som ljuset från vaxljus som mer kraftfull än en vanlig, hednisk eld.

I *Grettis saga* är ljuset med anknytning till liminala rum och elden som källa till ljuset inte välsignade eller helgade. Tidigare konstaterade jag emellertid att man inte bara tillskrev välsignad eld en renande kraft utan att den också antogs kunna bränna bort ondska och sjukdomar och att den därmed var viktig för samhällets välbefinnande också utan kyrkliga ritualer, även om effekten i de här fallen kanske inte var fullständig. Den som skrev ned, läste eller lyssnade till sagan kunde mycket väl tänka sig att Grettir – kanske också välnaderna som sökte sig till elden – sökte och fann just en sådan helande och renande ljuskälla. I det följande studerar jag vilken betydelse elden tillskrivs när det gäller välbefinnandet. Jag fokuserar särskilt på eldens värmande egenskap.

Eldens vårdande och mildrande värme

Förutom att ge ljus och vara brännande visar sig elden flera gånger vara avgörande för Grettir i *Grettis saga*.¹⁰⁷ För dem som bodde i det kalla Norden var värmen naturligtvis livsviktig, särskilt under vintern. Den var också i övrigt viktig för hälsan. Förutom att elden ”brände bort” sjukdomar kopplade man också värmen till läkning. Så var det även inom bastukulturen, som hade spritt sig till skandinaverna sannolikt under vikingatiden.¹⁰⁸

Även äldre människor trivdes i värmen från elden; detta sägs t.ex. i *Egils saga Skalla-Grímssonar*¹⁰⁹ som daterats till första delen av 1200-talet. I sagan berättas om hur Egill, som levt ett långt liv, med tiden blev allt svagare. I ett par sammanhang nämns hur Egill under en vinter

Vatnsdæla saga, s. 124–125. Övers. till svenska: Jan Vestlin i Kristinn Jóhannesson *et al.* (red.), *Islánningasagorna* 4, s. 63–64.

107. Om värmen från elden som en förutsättning för Grettirs överlevnad i *Grettis saga*: se t.ex. s. 69, 129, 238.

108. Redan Tacitus nämnde germanernas heta bad. Thomas A. DuBois, *Nordic Religions in the Viking Age* (Philadelphia 1999), s. 100–101.

109. Sagan har kopplats samman med Snorri Sturluson (1178/9–1241), som var politiker, skald och författare. Enligt den genealogi som ingår i sagan var Skalla-Grímr och Egill förfäder på mödernet till Snorri Sturluson. Det har bevarats flera handskrifter av sagan. De viktigaste av dem är *Möðruvallabók* (1300-t.), *Wolfenbüttelbók* (1300-t.) och *Ketilsbók* (AM 453, 4to, 1600-t.). Simek & Hermann Pálsson, *Lexikon*, s. 70–72; Sigurður Nordal, 'Formáli', Sigurður Nordal (red.), *Egils saga Skalla-Grímssonar* (Reykjavík 1933), s. lii–xcix; Torfi H. Tulinius, *The Matter of the North. The Rise of Literary Fiction in Thirteenth-Century Iceland* [övers. Randi C. Eldevik] (Odense 2002), s. 234–237.

söker sig till elden för att få värme.¹¹⁰ Egill avlider hösten därpå, men det intressanta i hans vilja att söka sig till elden är att känslan av kyla kunde kopplas till att döden närmade sig. På fornnorska och -isländska heter död *daudi*, vars ursprungliga betydelse (*daupa*) var ”livshotande sjukdom”.¹¹¹ Ett symptom på denna ”sjukdom” var att den döda kroppen började kallna. Ett slags koppling till behovet av värme för att återhämta sig från sjukdom och skador finns också i *Fóstbræðra saga*¹¹², som daterats till början av 1200-talet. I sagan berättas om den ena av två blodsbröder, skalden Þormóðr, som hade sårats i en strid. I sagan står det: ”Þormóðrs sår läkte dåligt och han låg skadad i tolv månader. När det hade gått en vinter efter att bröderna [Falgeirr och Þórðr] hade fallit, gick Þormóðr mellan kammaren och storstugan [*eldhús*], men blev ändå inte frisk från sina skador.”¹¹³

Känslan av kyla, som Egills och kanske också Þormóðrs handlande vittnar om, och behovet av att söka sig till värmen betraktades på det medeltida Island i viss grad som omanligt och som en svaghet. Allmänt taget ansåg man t.o.m. att det var löjeväckande att ligga inne i stugan vid eldstaden. I t.ex. *Ketils saga hængs* (från 1200-talet)¹¹⁴, som betecknats som en fornsaga men beskriver förfäderna till inflytelserika medeltida islänningar i Norge före bosättningen på

110. *Egils saga*, s. 295–296.

111. Ingjald Reichborn-Kjennerud, 'Vår eldste medisin til middelalderens slutt', I. Reichborn-Kjennerud, Fr. Grøn & I. Kobro, *Medisinenes historie i Norge* (Oslo 1936), s. 3.

112. Det finns tre handskrifter av *Fóstbræðra saga*, och alla har tillkommit på 1300-talet. Den äldsta av dem är den s.k. *Hauksbók* (AM 544 4to), vars beställare och delvis även författare var den isländska laglärde Haukr Erlendsson (död 1334). I den här versionen saknas emellertid första delen av sagan. En annan version finns bevarad i handskriften *Möðruvallabók* (AM 132 fol), som har skrivits före år 1350, samt i *Flateyjarbók* (GKS 1005 fol) som beställdes av Jón Hákonarson (1350–ca 1402). Den sammanställdes av kyrkomännen Jón Þórðarson och Magnús Þórhallsson ungefär mellan åren 1387 och 1390. Paul Schach, 'Fóstbræðra saga', Pulsiano (red.), *Medieval Scandinavia*, s. 216–219.

113. *Sár Þormodar hafðizt illa ok la hann xij. manudr j sárum. Þá er uetr var lidinn fra falli þeirra bræðra þa gek Þormodr milli stofu ok elldhus ok uar þo æigi hveill sársins.* *Fóstbræðra saga* (Flateyjarbók), Carl Rikard Unger (red.), *Flateyjarbók. En samling af Norske Konge-sagaer med indskudte mindre fortællinger om begivenheder i og udenfor Norge samt annaler*, 2 (Christiania 1860–1868), s. 216. Övers. till svenska: JT-K.

114. *Ketils saga hængs* hör till den grupp sagor som berättar om det s.k. Hrafnista-folket. De handskrifter som har bevarats härstammar från 1400-talet. Man har kunnat notera vissa likheter mellan berättelsemotiven i *Grettis saga* och *Ketils saga*. Marlene Ciklamini, 'Grettir and Ketill Hæng, the Giant-Killers', *ARV – Nordic Yearbook of Folklore* 22 (1966), s. 136–155; Marlene Ciklamini, 'Ketils saga hængs', Pulsiano (red.), *Medieval Scandinavia*, s. 352–353.

Island¹¹⁵, antyds att de samtida ansåg att det var löjligt att ligga ned: ”Raska män ansåg att den som gjorde så var löjlig”.¹¹⁶ Att känna kyla knöts i sagorna också till oförmåga att styra sina egna handlingar.¹¹⁷ Man ansåg också att den kyla som förebådade döden berodde på oförmåga och svaghet att hindra och uthärda att kylan trängde in i kroppen.¹¹⁸

Eld och värme användes emellertid inte bara för att bota fysiska sjukdomar och problem, utan också mot psykisk obalans. Ett sådant exempel finns i *Fljótsdæla* saga, som beskriver en man vid namn Ketill:

Han hade stora brister vad gällde sinnelaget. Några kallade det sjukdom. Var fjortonde dag skakades han av så kraftiga rysningar att tänderna skallrade, vilket tvingade honom att stiga upp ur bädden. Stora brasor måste göras upp för hans skull, och man försökte göra det så bekvämt som möjligt för honom. Frossan och darrningarna följdes av våldsam vrede, då han inte skonade någonting som kom i hans väg, vare sig det var en skiljevägg, en stolpe eller en människa, och till och med om det brann eld framför honom så klev han rakt igenom den. Han kunde krossa väggar och dörrar som var i vägen för honom, och detta pågick dag efter dag så länge anfallet varade, och alla måste uppfylla hans önskningar så gott de kunde. Men när han blev vid sina sinnens fulla bruk igen var han lugn och foglig.¹¹⁹

115. Kolonialiseringen av Island anses ha inletts på 870-talet.

116. *Þat þótti þá röskum mönnum athlægi, er svá gjörði. Ketils saga hængs*, C. C. Rafn (red.), *Fornaldar sögur Norðrlanda*, 2 (Kaupmannahöfn 1829), s. 109. En ung person som latade sig vid elden, *kolbitr* eller ”kolbitare”, var också ett populärt berättelsemotiv i hjältehistorierna. I sagan om Grettir sägs emellertid inget om att han som ung skulle ha uppehållit sig mycket vid elden inne i stugan, som vissa andra kontroversiella hjältegestalter (såsom den tidigare nämnde Ketill hængr). I stället konstateras det att ”[h]an uppehöll sig sällan kring eldstaden” (*Eigi lagðisk hann í eldaskála*). *Grettis saga*, s. 42. Övers. till svenska: Kristjan Hallberg i Kristinn Jóhannesson et al. (red.), *Islänningasagorna* 2, s. 68. Övers. till svenska: JT-K.

117. Gísli Sigurðsson, *The Medieval Icelandic Saga and Oral Tradition. A Discourse on Method* [öv. Nicholas Jones] (Cambridge (Mass.) 2004), s. 219–220.

118. Se t.ex. Kirsi Kanerva, ’Disturbances of the mind and body. Effects of the living dead in medieval Iceland’, Sari Katajala-Peltomaa & Susanna Niiranen (eds), *Mental (Dis)Order in Later Medieval Europe* (Leiden 2014), s. 231–232; *Eiríks saga*, Einar Ól. Sveinsson & Matthías Þórðarson (red.), *Eyrbyggja saga* (Reykjavík 1935), s. 214–215.

119. *Gallar stórir vóru á hans skapsmunum. Sumir kölluðu þat meinsemd. Þat kom at honum í hverjum hálfum mánaði, at skjálfti hljóp á hans hörund, svó at hver tönn í hans höfði gnötraði, ok hræði hann upp ór rúminu, ok varð þá at gjöra fyrir honum elda stóra ok leit at honum allra hæginga, þeirra er menn máttu veita. Þessum hroll ok kulda fylgdi bræði mikil, ok eirði hann þá öngu, því er fyrir varð, hvórt sem var þili eða stafr eða menn, svó þó at eldar væri, þá óð hann. Þá gekk hann undan þili húsum eða dyrabúning, ef fyrir varð, ok gekk þetta á hverjum þeim degi, er at honum kom, ok urðu menn þá alla vega at vægja til við hann, sem máttu. En þá er af honum leið, var hann hægr ok stjórnsamr. Fljótsdæla saga*, Jón Jóhannesson (red.), *Austfirðinga sögur* (Reykjavík 1950), s. 220. Övers. till svenska: Inge Knutsson i Kristinn Jóhannesson et al. (red.), *Islänningasagorna* 4, s. 372.

Eldarna förhindrar inte nödvändigtvis Ketills vredesutbrott, men till sjukdomsbilden hörde också en känsla av kyla, som man försökte åtgärda med hjälp av värme. *Fljótsdæla saga* är som källa en aning problematisk, eftersom den äldsta bevarade handskriften AM 551 c 4to härstammar från första delen av 1600-talet. Sagan har också betraktats som en av de yngsta isländska sagorna och har daterats till perioden mellan 1450 och 1550, men det har också föreslagits att den skulle vara skriven i slutet av 1300-talet.¹²⁰

Trots källans oklara ålder bidrar den, tillsammans med de andra exemplen, till att vidga perspektivet på eldens betydelse för *Grettir* i *Grettis saga*. Elden gav inte bara värme och ljus i vardagen, utan hade också som värmekälla en mer omfattande hälsobringande inverkan på det medeltida Island. Genom att elden gav värme kunde den vårda, läka och mildra fysiska åkommor och sjukdomar samt mental obalans. Dessa tillstånd tolkades ofta som ett tecken på svaghet, eftersom de ansågs vara ett resultat av att kroppens gränser öppnades och på oförmåga att hålla dessa gränser slutna. Detta gjorde människan utsatt för påverkan utifrån och för olika slags övernaturliga krafter, som kunde tränga genom kroppens gränser och ta sig in i människan t.ex. genom sår eller kroppsöppningar. Människan var då *óheill*, hon var inte längre *heill*, frisk, välsignad, glad, lycklig, helad – bokstavligt talat *hel*, vilket innebar att kroppens gränser var ögenomträngliga.¹²¹

120. Sagan är ofullständig, trots att den som skrev den sannolikt har haft för avsikt att fortsätta berättelsen från det ställe där sagan nu slutar. *Fljótsdæla saga* har inte heller i alla sammanhang betraktats som en självständig saga, utan den har setts som en del av *Hrafnkels saga Freysgoða*. Alison Finlay, 'Fljótsdæla saga', Pulsiano (red.), *Medieval Scandinavia*, s. 198–199; John Porter (transl.), 'The Saga of the people of Fljotsdal', Viðar Hreinsson (ed.), *The Complete Sagas of Icelanders*, 4 (Reykjavík 1997), s. 379.

121. Kanerva, *Porous Bodies, Porous Minds*, s. 99 och passim. Se *heill* i CGV, s. 248–249; Geir T. Zoëga, *A Concise Dictionary of Old Icelandic* (New York 2004 [Oxford 1910]), s. 190. Jfr även det fornengelska ordet *unhælu* (frisk = *hál*, *hæll*) som avser sjukdom och farsot. Joseph Bosworth & T. Northcote Toller (eds), *An Anglo-Saxon Dictionary* (Oxford 1921), s. 500, 504, 1117. Om spridningen av detta porösa kropps-schema (*body schema*) i anglosaxisk, skandinavisk och finskugrisk kultur, se Kirsi Kanerva, 'Eigi er sá heill, er í augun verkir'. Eye pain in thirteenth- and fourteenth-century Íslendingasögur', *ARV– Nordic Yearbook of Folklore* 69 (2013), s. 15–19, och de källor som nämns där samt Laura Stark, *The Magical Self. Body, Society and the Supernatural in Early Modern Rural Finland* (Helsinki 2006), s. 152–162; Frog, 'Shamans, Christians, and things in between: From Finnic–Germanic contacts to the conversion of Karelia', Leszek Słupecki & Rudolf Simek (eds), *Conversions. Looking for Ideological Change in the Early Middle Ages* (Vienna 2013) s. 63, 66–67.

Enligt *Grettis saga* var Grettir en olycksdrabbad man, *ógæfumaðr*, han åtnjöt inte sin fars uppskattning, stöd och välsignelse.¹²² Sagan låter också förstå att Grettir inte hade lycka (*heill*), och att trolldom utfördes till hans olycka (*til óheilla*), vilket ledde till att han slog yxan i benet. Såret blir infekterat och Grettirs fiender lyckas dräpa honom, eftersom han inte längre är frisk och ”hel” (*ósjúkr ok heill*) – konkret eftersom yxan hade trängt genom hans hud och kött, alltså gränserna till hans kropp, men också för att han inte längre hade lycka, d.v.s. var *heill*.¹²³ Gränserna till hans kropp genomträngs också när spöket Glámr ger Grettir en så vass blick att denne blir rädd. Sagans nedtecknade konstaterar: ”Grettir har själv sagt att det här var den enda syn han sett som fyllt honom med skräck”.¹²⁴ Glámrs blick har trängt genom Grettirs gränser och tagit sig in i honom genom hans ögon. Därför lyckas Glámr, innan han dör, förbanna Grettir och får till stånd att Grettir blir rädd för mörkret och börjar se syner (*glámsýni*). Enligt sagan sade man om människor som såg syner ”att Glám[r] lånat dem sina ögon”.¹²⁵

I flera avseenden kan man ha betraktat Grettir som *óheill*. Detta ord har även ansetts vara synonymt med olycka (*ógæfa*).¹²⁶ *Óheill* som ord hänvisar i några källor som daterats till 1300–1400-talen emellertid

122. Om betydelsen av otur på det medeltida island, se Kanerva, ’*Ógæfa* (misfortune) as an emotion in thirteenth-century Iceland’, och där nämnda källor. Om Grettirs (dåliga) fadersrelation, se även Russell Poole, ’Myth, psychology, and society in Grettis saga’, *Alvissmál* 11 (2004), s. 3–16; Torfi H. Tulinius, ’Framliðnir feður. Um forneskju og frásagnarlist í Eyrbyggju, Eglu og Grettlu’, Haraldur Bessason & Baldur Hafstað (red.), *Heiðin minni. Greinar um fornar bókmenn* (Reykjavík 1999), s. 283–316.

123. *Grettis saga*, s. 247, 249, 250, 257, 289.

124. [S]vá hefir Grettir sagt sjálf, at þá eina sýn hafi hann sét svá, at honum brygði við. *Grettis saga*, s. 121. Övers. till svenska: Kristjan Hallberg i Kristinn Jóhannesson *et al.* (red.), *Islánningasagorna* 2, s. 110.

125. [A]t þeim ljái Glámr augna. *Grettis saga*, s. 123. Övers. till svenska: Kristjan Hallberg i Kristinn Jóhannesson *et al.* (red.), *Islánningasagorna* 2, s. 111. Om det övernaturliga som kunde genomtränga kroppens gränser se även Kanerva, ’*Eigi er sá heill, er í augun verkir*’. Jag behandlade temat mer ingående i mitt konferensföredrag ’Glám’s eyes and the sense of sight in Grettis saga. A case study’, Jürg Glauser, Klaus Müller-Wille, Anna Katharina Richter & Lukas Rösli (eds), *The Sixteenth International Saga Conference. Sagas and Space, 9th–14th August 2015, University of Zürich and University of Basel. Preprints of Abstracts* (Zürich 2015), s. 159–160.

126. Hermann Pálsson, ’Um gæfumenn og ógæfu í islenzkum fornsögum’, Björn Teitsson, Björn Þorsteinsson & Sverrir Tómasson (red.), *Afmælisrit Björns Sigfússonar* (Reykjavík 1975), s. 138.

också till fysisk och psykisk sjukdom.¹²⁷ Grettirs förhållande till elden kunde på medeltiden också tolkas i den här betydelsekontexten: elden spelade en viktig roll när det gällde att vårda, lindra och hela fysiska och psykiska åkommor – även otur. När Grettir hämtar eller letar efter eld söker han inte enbart efter värme och ljus, utan han vill också ta del av eldens och värmens vårdande och läkande egenskaper.¹²⁸ Grettir behövde den vårdande, mildrande och läkande värmen från elden eftersom han var *óheill*; inte bara drabbad av olycka utan också *óheill* p.g.a. yxhugget och Glámrs onda öga.

Avslutning

De betydelser som *ljós* och *eldr* hade på det medeltida Island är mångfacetterade, men i *Grettis saga* betonas vissa av dessa betydelser i liminala rum och tillstånd. Ljuset, *ljós*, kopplades ofta samman med det kristet heliga och himmelska, och förekom också som ett profetiskt element. Av betydelse i den medeltida kontexten var det faktum att ljuset i *Grettis saga* bara med vissa reservationer kan tolkas som kristet heligt och himmelskt. Som ett sådant ljus kan man egentligen bara betrakta det *ljós* som husmodern tänder i fönstret för att visa Grettir

-
127. *Óheill* i ONP, http://dataonp.ad.sc.ku.dk/wordlist_d_adv.html (hämtad 30.10.2015). *Óheill* förekommer i betydelsen 'ofrisk', sjuk, t.ex. i följande källor från 1300- och 1400-talen: i lapidariet i handskriften *Hauksbók* (se not 112) som tillkom i början av 1300-talet, d.v.s. delen *Náttúrusteinar* som handlar om stenens egenskaper, berättas om en sten som "botar sjukdomar" (*gredir vheila*). Finnur Jónsson (red.), *Hauksbók efter de Arnarnagænske håndskrifter no. 371, 544 og 675, 4°, samt forskellige papirshåndskrifter av det kongelige nordiske oldskrift-selskab* (København 1892–1896), s. 228. I B-versionen av Helige Þorlákr's (1133–1193) saga, som dateras till mitten av 1300-talet, berättas om en flicka som var "sjuk i sin kropp" (*óheil i líkama*). *Þorláks saga byskups yngri*, Ásdís Egilsdóttir (red.), *Biskupa sögur*, 2 (Reykjavík 2002), s. 220. Den inhemska riddarsagan *Þjalar Jóns saga* som daterats till 1400-talet berättar å sin sida om en man som var "sjuk i sitt lynne" (*óheil j lyndi*). Louisa Fredrika Tan-Haverhorst (red.), *Þjalar Jóns saga. Dámusta saga* (Haarlem 1939), s. 5.
128. Värmen var ett vårdande element också i den medeltida humoralteoretiska medicinen, vars lärar åtminstone i viss mån hade spritt sig till 1300-talets Island. Det är emellertid möjligt att humoralläran inte ännu hade fått fäste på bred front på det medeltida Island. Om kännedomen om humoralläran och de tolkningar som färgats av den samt om personer som specialiserat sig på helande på det medeltida Island, se Kanerva, *Porous Bodies, Porous Minds*, s. 100–113, 129, och de källor som nämns där. Om humoralläran i allmänhet, se t.ex. Timo Joutsivuo, 'Ruumis ja sielu skolastisen lääkärin tulkitsemana', Kanerva & Lamberg (toim.), *Hyvää elämää keskiajalla*, s. 65–90; Susanna Niiranen, 'Reseptejä mielen vaivoihin', Kanerva & Lamberg (toim.), *Hyvää elämää keskiajalla*, s. 91–112. Av utrymmesskäl behandlar jag här inte tolkningar som baserar sig på humoralläran.

vägen till värmen i stugan, vilket bidrog till att rädda hans liv. Också detta ljus är emellertid tänt av en människa – i Grettirs liv förekommer inte himmelska ljus eller förebud. Ljuset som lockar Grettir in i de liminala rummen betraktades i hög grad som världsligt, och letandet efter detta ljus gav Grettir i första hand världslig ära. Det förekommer inte heller sådana ljus som i den medeltida kontexten ansågs motverka onda krafter: i motsats till andra hjältar i sagorna hade Grettir inte med sig något skyddande ljus när han mötte odjur från andra sidan. *Ljós* och *eldr* verkar i de här sammanhangen närmast ha märkt ut det liminala rummet; de visade på övergången mellan den här världen och andra sidan. Om ljuset har en siande kraft i *Grettis saga* är den närmast ödesdiger för Grettir: att Grettir följer föremål som ger ljus (*eldr*) ger honom bara ett kortvarigt, världsligt anseende eller leder t.o.m. till att han utesluts ur gemenskapen efter att han för andra gången förklarats fredlös till följd av den resa han gjorde i Norge för att hämta eld. I det sistnämnda fallet framkommer också Grettirs egen oförmåga att hantera den brännande och förgörande elden.

I en medeltida kontext uppfattades ändå den *eldr* som Grettir sökte och fann i de liminala rummen som livsviktiga för Grettis kroppsliga, psykiska och själsliga välbefinnande. Elden brände och förgjorde också i positiv bemärkelse. Den kunde rena och läka både kroppen, sinnet och själen, och särskilt värmen från elden ansågs ha vårdande egenskaper. I *Grettis saga* betraktades den *eldr* som brann på andra sidan knappast som helvetets eld, men elden i Grettirs liv kunde mycket väl kopplas samman med den skärseld och dess renande kraft som människor lärt känna genom predikningar. Eldens förmåga att bränna kunde visserligen vara beroende av huruvida den var välsignad genom en kristen ritual eller inte. I det här sammanhanget är det av betydelse att elden som fanns i Grettirs liv och som han mötte i liminala rum aldrig var välsignad, utan helt vanlig, jordisk eld. Även denna eld förmodades emellertid vara till nytta för Grettirs sinne och kropp, även om den jordiska elden inte alltid kunde bränna bort allt ont. Grettir behövde åtminstone elden och den värme den gav, eftersom det i sagan sägs att han var ”o-frisk”, *óheill*. Att Grettir letade efter eld, vilket också kan tolkas som att han sökte sig till värme, och det faktum att Grettir inte var ”hel”, *heill*, kunde trots hans hjältedåd ses som ett slags svaghet. Ett tecken på detta var den egenskap som nämndes redan i inledningen till den här uppsatsen, att han efter Glámrs förbannelse blev rädd för mörkret.

KATI PARPPEI

Slagfältet i Kulikovo som ”mytiskt landskap”

I en rysk lärobok i historia från 2013, riktad till sjätteklassister, ägnas sex sidor åt en händelse som ägde rum 1380. Det handlar om det s.k. slaget i Kulikovo mellan tataren Mamaj och den moskovitiska storfursten Dmitrij Ivanovitj. Slaget hade föregåtts av en period av mongolisk dominans, som vad Rus’ beträffar hade inletts på 1320-talet och hade gjort furstendömena i området till vasaller under det mongolrike som kallades Gyllene Horden.

Enligt läroboken försökte Gyllene Horden stärka sin ställning i Rus’ efter en sammandrabbning vid floden Vozja. Mamaj, som vid den här tiden representerade Horden, planerade ett nytt fälttåg och allierade sig med furstarna Jagailo från Litauen och Oleg från Rjazan. Dmitrij från Moskva svarade med att samla egna trupper: ”Striden mot Horden förenade en betydande del av det ryska området. Ungefär 30 städer sände trupper för att bistå storfursten. Bland dem fanns folk från Vladimir, Suzdal, Rostov, Kostroma, Jaroslavl, Serpuchov, Zvenigorod, Kolomna, Beloozero, Muroma, Uglitj och andra städer.”¹

Författaren till läroboken, A. N. Sacharov, beskriver hur ”det bland storfurstens trupper fanns landsbygdsbefolkning, hantverkare, köpmän. Det finns t.o.m. belägg för att kvinnor deltog, utklädda till män. Hela landet reste sig mot den betydande fienden. En anda av nationell resning spred sig till alla samhällsskikt.”²

I läroboken står också att den ortodoxa kyrkan spelade en viktig roll när det gällde att förena alla ryssar för något som uppfattades som

-
1. A. N. Sacharov, *Istorija Rossij s drevnejsich vremen do kontsa XVI veka. Akademitjeskii sjkol’nyj utjebnik* (Moskva 2013), s. 142.
 2. Sacharov, *Istorija Rossij s drevnejsich vremen do kontsa XVI veka*, s. 142.

en gemensam angelägenhet: ”Enligt traditionen välsignades Dmitrij inför striden av Sergej av Radonezh, grundare av Heliga Treenighetens kloster, och känd i hela Rus’. För att hjälpa storfursten gav han honom två munkkrigare, Peresvet och Osljaba.”³

I boken skildras hur trupperna ryckte fram till Donfloden och korsade den. Morgonen den dag när slaget skulle äga rum, den 8 september, var ”dimmig och disig”. Truppernas placering redogörs för i detalj. ”Dmitrijs listigaste drag var att bilda en bakhållsavdelning, som gömde sig i ekskogen till vänster om de ryska trupperna. Till ledare för avdelningen utnämnde Dmitrij de främsta bland befälhavarna, sina kusiner Vladimir av Serpukhov och Dmitrij Bobrok-Volynets.”⁴

Författaren knyter på nytt an till traditionen när han berättar om hur slaget började: ”Munken Peresvet gav sig av för att möta jätten Tjelubej från Horden. Krigarna rusade mot varandra. Slagen från deras spjut var förskräckliga. Sköldarna splittrades. Krigarna spetsade varandra till döds.”⁵

Ryssarna höll på att hamna i underläge, men då skedde en avgörande vändning – avdelningen som legat i bakhåll anslöt sig till striden:

Den djärve Vladimir av Serpukhov ville absolut delta i striden, men den erfarne Bobrok-Volynets höll honom tillbaka. Till slut ropade Bobrok: ”Tiden är inne, ögonblicket närmar sig! Bröder och vänner, håll ut!” De ryska ryttarna flög som en vind ut ur ekskogen och anföll den överraskade fienden. De ryska trupperna återfick sitt självförtroende och började på nytt gå till anfall mot fienden.⁶

Enligt boken flydde tatarerna, inklusive Mamaj, och lämnade kvar all utrustning. I texten nämns att många tatarer dräptes, men också tusentals ryska krigare, bland dem furstar, bojarer och befälhavare. Storfursten Dmitrij hittades medvetlös bland de stupade. Ryssarna sörjde och begravnade sina döda i åtta dagar. Mamajs trupper hamnade i händerna på den konkurrerande kanen Tochtamyjs. Snart avled även Mamaj.⁷

Efter att ha skildrat själva slaget diskuterar läroboksförfattaren betydelsen av det skedda:

-
3. Sacharov, *Istorija Rossij s drevneisjich vremen do kontsa XVI veka*, s. 142.
 4. Sacharov, *Istorija Rossij s drevneisjich vremen do kontsa XVI veka*, s. 142.
 5. Sacharov, *Istorija Rossij s drevneisjich vremen do kontsa XVI veka*, s. 143.
 6. Sacharov, *Istorija Rossij s drevneisjich vremen do kontsa XVI veka*, s. 144.
 7. Sacharov, *Istorija Rossij s drevneisjich vremen do kontsa XVI veka*, s. 144–145.

För första gången försökte Rysslands folk med hjälp av vapenmakt göra sig av med det hatade oket. Redan länge hade de känt sig förödmjukade och beroende i sitt eget land. Nu började frihetens ljus skymta. Segern på ången vid Kulikovo väckte ett nationellt medvetande bland folket. Detta var det viktigaste resultatet.⁸

Enligt boken var det ingen slump att det just i slutet av 1300-talet och början av 1400-talet inleddes en betydande utveckling inom ekonomin, kulturen, konsten och religionen. ”Människorna förstod att deras liv kunde ha ett ädlare syfte än det personliga välbefinnandet och den personliga nyttan. Detta syfte var hela folkets frihet, landets frihet.”⁹ Sacharov tar även upp de mer långvariga följderna av slaget vid Kulikovo:

Efter slaget vid Kulikovo mattades Asiens långvariga angrepp mot Europa av på ett betydande sätt. I själva verket började Rus' gå till angrepp och Horden fick försvara sig. Samtidigt visade slaget vid Kulikovo att Moskva hade blivit ett centrum för allmänryska intressen och den verkliga ledaren när det gällde att förena och befria Rus'. Den moskovitiska storfursten tog sig in i historieböckerna under namnet Dmitrij Donskoj.¹⁰

I andra läroböcker i historia som används på 2010-talet skildras slaget på ett liknande sätt.¹¹ Slaget vid Kulikovo skildras i detalj och framställs som en avgörande vändpunkt i Rysslands historia.

Från kollektivt minne till mytiskt landskap

Slag som betraktas som viktiga och avgörande ingår i nästan varje nations historieskrivning. Skildringarna av dem stannar kvar i läsarens minne bättre än de politiska och sociala orsakerna och följderna. Berättelserna om slagen skapar starka föreställningar, som på en omedveten nivå formar individernas uppfattningar om det gemensamma förflutna. Skildringarna av slag var ett viktigt material när man i slutet av 1700-talet började producera nationella historier. I dem kulminerade uppdelningen i ett ”vi” och ett ”de andra”, vilket är en förutsättning för skapandet av en kollektiv identitet. De utgjorde också en lämplig scen för nationens hjältar, som tilldelades en avgörande roll för nationens framtid. Att de berömda konflikterna utspelade sig i gränstrakter

8. Sacharov, *Istorija Rossij s drevnejsich vremen do kontsa XVI veka*, s. 145.

9. Sacharov, *Istorija Rossij s drevnejsich vremen do kontsa XVI veka*, s. 145.

10. Sacharov, *Istorija Rossij s drevnejsich vremen do kontsa XVI veka*, s. 145.

11. Se t.ex. A. A. Danilov & L. G. Kosulina, *Istorija Rossii s drevnejsich vremen do kontsa XVI veka* (Moskva 2013).

bidrog också till att skapa en idé om nationen inte bara i tiden, utan också i rummet och landskapet.¹²

Till exempel kan slaget vid Kulikovo på goda grunder beskrivas med Jan Assmanns ord som en ”fast punkt” i samhällets kulturella minne, som skapar och upprätthåller den kollektiva jag-bilden.¹³ Slaget är också i allra högsta grad ”en del av samhällets kulturellt institutionaliserade arv”; som jag senare visar har föreställningarna om händelsen förändrats över tid och etablerats så att de kommit att omfatta vissa element och tolkningar: den ovan nämnda framställningen i läroboken är ett utmärkt exempel på detta.¹⁴

Enligt Assmann bygger ett samhälle sin medvetenhet om sig själv som en enhet med vissa utmärkande drag på en uppsättning bilder med anknytning till det förflutna:

The concept of cultural memory comprises that body of reusable texts, images, and rituals specific to each society in each epoch, whose ”cultivation” serves to stabilize and convey that society’s self image. Upon such collective knowledge, for the most part (but not exclusively) of the past, each group bases its awareness of unity and particularity.¹⁵

Begreppen kulturellt minne (*cultural memory*) och kollektivt minne (*collective memory*) används ofta som verktyg av dem som studerar kollektiva identiteter, särskilt nationella sådana. Begreppen är på många sätt användbara när det gäller att skapa en uppfattning om den gemensamma kunskapen om det förflutna och den uppsättning bilder som skapar och befäster gruppens inre kohesion.

Begreppen har emellertid också vissa begränsningar, och har även blivit föremål för kritik. Vad gäller relationen mellan minnet och det förflutna har t.ex. David Lowenthal konstaterat att man borde studera minne och historia separat; minnet är egentligen knutet till individens erfarenheter och upplevda känsla, medan historiekunskapen är kollektivt producerad och delad samt oberoende av individen. Framställningar om det förflutna täcker en längre tid än individens

12. Olli Löytty, ’Johdanto: Toiseuttamista ja tilakurittomuutta’, Olli Löytty (toim.), *Rajan-ylityksiä – Tutkimusreittejä toiseuden tuolle puolen* (Helsinki 2005), s. 7–15; S. Berger & C. Lorenz, ’National narratives and their ’others’: ethnicity, class, religion and the gendering of national histories’, *Storia della Storiografia* 50 (2006), passim.

13. Jan Assmann, ’Collective memory and cultural identity’, *New German Critique* 65 (Spring-Summer 1995), s. 128–129.

14. Assmann, ’Collective memory and cultural identity’, s. 130–131.

15. Assmann, ’Collective memory and cultural identity’, s. 132.

minne, och det är ofta institutioner som upprätthåller och producerar dem.¹⁶

Liknande kritik har lagts fram av Duncan S. A. Bell, som anser att *kollektivt minne* har blivit ett löst tillämpat allmänbegrepp som har upplevt ett slags inflation: "[] a number of different though interpenetrating social and cognitive processes are conflated when painted with the broad brush-strokes of 'collective memory'". Den ovarsamma användningen av begreppet har lett till att det har uppstått en allmän uppfattning om att det är ett viktigt verktyg när det gäller att förstå nationella identiteter.¹⁷

Bell påpekar i likhet med Lowenthal att minnet i grunden är individuellt; det är problematiskt att påstå att minnen skulle kunna överföras från generation till generation. Byggnader, texter, minnesmärken och andra föremål, symboler och ritualer med kulturell betydelse kan enligt Bell lagra och överföra information om det förflutna. Samtidigt kan de ge upphov till starka föreställningar eller känslor. De har emellertid inte med minnet att göra, eftersom vi inte var på plats och kunde uppleva det som skedde; vi kan inte minnas det som vi inte har varit med om.¹⁸

Bell påpekar också att man i studier av det nationella kollektiva minnet ibland förbiser att minnet långt ifrån alltid verkar till fördel för den rådande nationella berättelsen. Genom minnet kan det också skapas och befästas ett slags motberättelser till de "officiella" framställningarna; olika människogrupper "minns" saker på olika sätt. Det finns inte *ett* enda nationellt minne, och ännu mindre *en* enda nationell identitet.¹⁹

Enligt Bell är våra gemensamma sätt att förstå, begreppsliggöra och framställa sådana händelser i det förflutna som uppfattas som viktiga för gruppens identitet inte mnemoniska, utan *mytiska*. En nationell myt definierar han som "a story that simplifies, dramatizes and selectively narrates the story of a nation's past and its place in the world, its historical eschatology: a story that elucidates its contemporary meaning through (re)constructing its past". När man studerar nationellt historieberättande rör man sig alltså inte så mycket på minnets område,

16. David Lowenthal, *The Past is a Foreign Country* (Cambridge 1985), s. 212–214.

17. Duncan S. A. Bell, 'Mythscapes. Memory, mythology, and national identity', *British Journal of Sociology* 54 (2003:1), s. 64–66, 71.

18. Bell, 'Mythscapes', s. 73.

19. Bell, 'Mythscapes', s. 66, 73.

utan snarast i en mer eller mindre medveten mytbildningsproblematik som är knuten till maktstrukturer, trots att man ofta också i det här fallet tillämpar begreppet kollektivt minne.²⁰

När det gäller de skriftliga representationerna av slaget vid Kulikovo kan man mycket väl hålla med om Bells kritik. Begreppet kollektivt minne framstår inte som det lämpligaste verktyget för att studera dem, trots att t.ex. den indoktrinering som sker via läroböckerna skapar gemensamma, delade ”minnesbilder” av de etablerade framställningarna om slaget och detaljerna i dem.

I stället verkar begreppet *nationellt mytlandskap* (*national mythscape*) som utvecklats av Bell erbjuda ett intressant perspektiv. Med mytlandskap avser han något som ”can be conceived of as the discursive realm, constituted by and through temporal and spatial dimensions, in which the myths of the nation are forged, transmitted, reconstructed and negotiated constantly”.²¹

Begreppet mytiskt landskap gör det också möjligt att ta fasta på representationernas spatiala dimension, vilket är en stor fördel när det gäller slaget vid Kulikovo.²² Berättelserna om viktiga slag och andra gränskonflikter definierar och konstruerar nationens plats inte bara i tid utan också i rum; i dem förenas den s.k. territoriella och militära myttypen.²³ Man kan säga – för att parafrasera Assmann – att representationerna är ett slags mytiska rāmärken, inte enbart längs en föreställd tidslinje i samhällets historia, utan också i en ständigt pågående mental gränsdragning.²⁴

Dessutom anser jag att det mytiska landskapet alltid utformas anakronistiskt. En händelses historiska betydelse bedöms i efterhand, i ljuset av en senare utveckling som vid tidpunkten för själva händelsen naturligtvis inte har varit känd. Som David Lowenthal har uttryckt det: ”Historical hindsight tidies chaos into order, often into predestined sequence, as though things could not have happened otherwise.”²⁵

20. Bell, 'Mythscape', s. 65–66, 75. Om nationella myter, se även t.ex. Karina V. Korostelina, *Constructing the Narratives of Identity and Power. Self-Imagination in a Young Ukrainian Nation* (Lanham 2014), s. 27–31.

21. Bell, 'Mythscape', s. 75.

22. Bell, 'Mythscape', s. 76.

23. Korostelina, *Constructing the Narratives of Identity and Power*, s. 31.

24. Assmann, 'Collective memory and cultural identity', s. 129.

25. David Lowenthal, *Heritage Crusade and the Spoils of History* (Cambridge 2009), s. 115.

Denna "efterklokhet" ingår naturligtvis i kärnan i all historieskrivning, men när det är fråga om nationens myter brukar man förenkla komplicerade fenomen så att de passar ihop med de stora linjerna inom statsformeringen. Till exempel framställer skildringarna av slaget vid Kulikovo händelsen som "den första nationella kraftansträngningen", vilket också framgår av ett av de citerade styckena i läroboken. Påståendet att segern i fråga "väckte en nationell medvetenhet"²⁶ är med tanke på den politiska och ideologiska kontexten i slutet av 1300-talet rent anakronistisk. Det går heller inte att belägga med hjälp av källmaterialet.

I det följande ger jag en kort översikt över de skriftliga skildringarna av slaget vid Kulikovo från 1400-talet och diskuterar de processer genom vilka det mytiska landskapet har utformats och befästs. När man granskar betydelseskikt måste man inte bara beakta de politiska och kulturella referensramarna och de utmärkande dragen för textproduktionen utan också i vilken utsträckning man kan använda sig av moderna begrepp i analysen. Det är klart att det inte är motiverat att tala om "nationella identiteter" eller "nationella myter" före de källor som producerades på 1800-talet. I stället använder jag i fråga om de äldre texterna begreppet *bild* när jag studerar hur texterna har skapats och vilka nya detaljer och skikt som har lagts till.

Texter producerades och lästes länge inom samma, begränsade kyrkliga kretsar i Ryssland, vilket innebär att texternas inflytande på den kollektiva förståelsen av samhället och dess förflutna också har varit begränsat. De tidiga skildringarna av slaget vid Kulikovo, vilka tillkom i en anda av anakronism och politisk-ideologiska intressen, utgör ändå en grund för berättelser om slaget i en nationell kontext. Därför är det motiverat att göra en närmare analys av dem.

"Alla ryska furstar"

Från tiden före 1500-talet finns det få texter om slaget vid Kulikovo. De tidigaste skildringarna är från senare hälften av 1440-talet. Det följande "textklustret" kom till under 1470–1480-talen.²⁷

26. Sacharov, *Istorija Rossij s drevnejsich vremen do kontsa XVI veka*, s. 145.

27. Se t.ex. A. G. Bobrov, *Novgorodskije letopisi XV veka* (Sankt-Peterburg 2001), s. 7–8; B. A. Rybakov & V. A. Kutjkin, *Pamjatniki Kulikovskogo tsikla* (Sankt Peterburg 1998), s. 5, 21; Donald Ostrowski, *Muscovy and the Mongols. Cross-Cultural Influences on the Steppe Frontier, 1304–1589* (Cambridge 1998), s. 156–161.

Donald Ostrowski har ansett att det faktum att man lyfte fram slaget 60 år efter själva händelsen hade att göra med Vasilij II:s (1415–1462) – sonson till Dmitrij Ivanovitj – problem med tatarerna.²⁸ Situationen tillspetsades också under 1470–1480-talen; ”striden” eller snarare uppställningen av trupper vid Ugra år 1480 betraktades senare, precis som slaget vid Kulikovo, som en vändpunkt när det gällde Rysslands frigörelse från mongolväldet.²⁹ Den utveckling som innebar att makten så småningom koncentrerades från Rus’ furstendömen till Moskva under Ivan III:s tid (1440–1505) kulminerade i erövringen av Novgorod år 1478.

Det är visserligen möjligt att de bevarade texterna är kopior av äldre versioner. Den ungefär sekellånga akademiska diskussionen om slaget vid Kulikovo har i hög grad fokuserat på datering av texter och texttyper. I denna debatt har hypotetiska texter och textsamlingar spelat en central roll. När det gäller den här uppsatsen och på ett mer övergripande plan det kulturhistoriska perspektivet är det emellertid viktigare att koncentrera sig på *existerande* källor.³⁰

De första bevarade skildringarna, som ingick i kröniketexter, är förhållandevis lakoniska, korta och allmänt hållna. Till exempel skildras händelsen så här i Suzdal-krönikan som bevarats från år 1480:

År 6888 lät Mamaj, en furste från Horden, samla många trupper och gav sig iväg för att utmana storfursten Dmitrij Ivanovitj. När storfursten fick höra om detta samlade han många trupper, och de möttes på andra sidan Don-floden, vid Neprjavidas mynning, och utkämpade en hård strid, som man tidigare inte hade skådat i Rus’, och Gud hjälpte storfursten Dmitrij Ivanovitj, och i denna strid dog furst Fedor Romanovitj Belozerskij, hans son Ivan, Semen Michailovitj, Mikula Vasil’evitj, Michailo Ivanovitj, Ondrei Serkizov, Timofej Voluj, Michailo Bren’kov, Lev Morozov, Semen Melik, Oleksandr och många andra; storfursten Dmitrij Ivanovitj dröjde kvar hos de stupade tillsammans med de andra ryska furstarna och befälhavarna och lovade Gud och dennes rena Mor, och återvände till sitt fädernesland efter att ha besegrat fienden.³¹

I t.ex. *Första Novgorodkrönikan* från 1440-talet är skildringen av slaget en aning mer narrativ. Efter en presentation av de händelser som ledde fram till slaget beskriver författaren hur

28. Ostrowski, *Muscovy and the Mongols*, s. 159.

29. Se t.ex. Ostrowski, *Muscovy and the Mongols*, s. 166.

30. Charles Halperin, 'Text and textology. Salmina's dating of the chronicle tales about Dmitrij Donskoj', *Slavonic and East European Review* 79 (2001:2), s. 253–254.

31. 'Suzdal'skaja letopis' po Akademijteskomu spisku', *Polnoe Sobranie Russkich Letopisej*. Tom 1. Izdatel'stvo Akademij Nauk SSSR (Leningrad 1926–1928), s. 376.

[...] storfursten Dmitrij och hans bror Vladimir organiserade sina trupper mot de hedniska polovtserna, de höjde ödmjukt blicken mot himlen och sjöng från djupet av sina hjärtan en psalm med orden "Bröder, Gud är vår trygghet och vår styrka." Och trupperna drabbade samman, och den rasande striden pågick länge, och Gud skrämde Hagars söner med sin osynliga makt [...].³²

Förutom krönikeskildringarna har det från den senare delen av 1400-talet bevarats bl.a. en kortare version av den episka dikten *Zadonsjtjina* (en längre, fullständig version har bevarats endast från 1700-talet) samt den s.k. utvidgade krönikeberättelsen, *Prostrannaja letopisnaja po-vest* från 1470-talet.³³ Framför allt den senare bidrar med nya element i jämförelse med de tidigare, korta skildringarna. Den är också mer narrativ till sin karaktär; trots att grundintrigen är densamma, har den annalistiskt rapporterande stilen i den utvidgade berättelsen ersatts med ett färgstarkt berättargrepp. I början av texten skildrar författaren i kraftfulla ordalag Mamajs motiv och hävdar att denne velat efterlikna kanen Batu som erövrade det ryska området på 1230-talet:

Den förbannade Mamaj skröt och betraktade sig själv som en kejsare, och började smida elaka planer, kallade samman de dystra hedningafurstarna och sade till dem: "Låt oss bege oss till de ryska furstarna och hela Ryssland; som Batu förstör vi kristenheten och utplånar Guds kyrkor, spiller kristet blod och kullkastar deras lagar."³⁴

I jämförelse med tidigare berättelser innehåller den utvidgade krönikeberättelsen många nya detaljer och tyngdpunkter. Fursten Oleg av Rjazan, enligt berättelsen Mamajs allierade, nämns i en av de tidigare kröniketexterna bara i förbigående. I den här berättelsen skildras han emellertid som en förrädare i stil med Judas. Dmitrij låter samla "alla ryska furstar" mot Mamaj.³⁵ I skildringen ingår också kyrkans män, igumenen Sergej av Radonezh och biskopen i Kolomna.³⁶

De här tilläggen återspeglar de alltmer påtagliga strävandena efter att framställa furstendömena på det ryska området som en enhet, som

32. 'Rasskaz o Kulikovskoj bitve v Novgorodskoj I letopisi', *Pamjatniki Kulikovskogo tsikla*, s. 22.

33. Se t.ex. Ostrowski, *Muscovy and the Mongols*, s. 155–161.

34. 'Rasskaz o Kulikovskoj bitve v Novgorodskoj IV letopisi', *Pamjatniki Kulikovskogo tsikla*, s. 65.

35. 'Rasskaz o Kulikovskoj bitve v Novgorodskoj IV letopisi', s. 68. Om begreppet "hela Ryssland" se t.ex. Emma Widdis, "All the Russia's...?", Simon Franklin & Emma Widdis (eds), *National Identity in Russian Culture* (Cambridge 2006), s. 35.

36. 'Rasskaz o Kulikovskoj bitve v Novgorodskoj IV letopisi', s. 70–71.

ingriper till den ortodoxa kyrkans försvar. Detta hade blivit allt tydligare i takt med att Moskva stärkte sin ställning. Strävandena hade samtidigt en grund i den medeltida världsbilden och i sanningsuppfattningen. Enligt den representerar kristenheten en absolut harmoni, som bara kan brytas av djävulens intriger. Trots att furstendömena i verkligheten utgjorde ett konfliktfyllt lapptäcke och ibland allierade sig med varandra, ibland med tatarerna, kunde de inte framställas på det sättet i 1400-talets litterära produktion.³⁷

I den utvidgade krönikeberättelsen, *Prostrannaja letopisnaja povest*, uppvisar skildringen av slaget redan vissa apokalyptiska drag; författaren beskriver början av sammandrabbningen som att ”dödens portar öppnade sig, marken skälvde, och trupperna som samlats från väster och öster greps av skräck”.³⁸ Striden, som var av ett tidigare oskådat slag, avgjordes till slut genom ett under, när ärkeänglarna och de kristna martyrererna skrämde tatarerna på flykten. Mamaj konstaterade: ”stor är de kristnas Gud, och stor är hans kraft.”³⁹

Som tidigare nämndes finns det en dualism i kärnan av det medeltida tänkandet och den medeltida textproduktionen. I det här sammanhanget understryker det slagets kontext, som hundra år efter händelsen allt klarare gestaltade sig som en föreställd kontinuitet, bestående av kristenhetens försvar mot hedningarna. Betydelsen av slaget understryks också av att Dmitrij genom sina bragder jämförs med Moses, David, Konstantin och Jaroslav I. Moses befriade israelerna ur träldomen, och David var deras kung. Konstantin var å sin sida den första av de romerska kejsarna som sägs ha omvänt sig till kristendomen.

Kievfursten Jaroslav uppträder i Kulikovotexterna under 1470- och 1480-talen. Han ansågs ha förenat det Kieviska furstendömet, så att man jämförde Dmitrij med honom var av stor betydelse. Också Jaroslavs bröder Svjatopolk, som beskrivs som en förrädare (och med vilken man började jämföra Oleg från Rjazan) samt martyrprinsarna Boris

37. D. S. Lichatjev, *Razvitie russkoi literatury X–XVII vekov* (Leningrad 1973), s. 7, 68–69; Jukka Korpela, ’Konstantinuksen lahjakirja – näkökulma keskiaikaiseen totuuteen’, *Historiallinen Aikakauskirja* 93 (1995:1), s. 58–66, 62; Ju. M. Lotman & B. A. Uspenskij, ’The role of dual models in the dynamics of Russian culture (up to the end of the eighteenth century)’, Ju. M. Lotman and B. A. Uspenskij (eds), *Semiotics of Russian Culture* (Ann Arbor 1984), s. 3–36.

38. ’Rasskaz o Kulikovskoj bitve v Novgorodskoj IV letopis’, s. 73.

39. ’Rasskaz o Kulikovskoj bitve v Novgorodskoj IV letopis’, s. 76–77.

och Gleb, som sägs ha blivit dräpta av Svjatopolk, har en koppling till Kiev.⁴⁰ Att dessa gestalter dyker upp i skildringarna av Kulikovo återspeglar det faktum att Moskva i allt högre grad uppfattade sig själv som arvtagare till Kievriket. Samtidigt har de en koppling till det ovannämnda kravet på harmoni: Jaroslav representerar den riktiga makten och enheten, medan Svjatopolk är förrädaren som får makten att svikta.

Dessutom berättar det nya "skikt" som utgörs av hänvisningarna till Kiev om att man börjat knyta nya betydelse och kontexter till slaget vid Kulikovo. Som ovan konstaterades var det inte längre en enskild händelse i en ström av krönikeomnämningen, utan en del av en större helhet.

I den här texten har bilden av Dmitrij redan fått nya drag i jämförelse med de tidigare och kortare beskrivningarna i krönikorna, men den representerar fortfarande den stereotypa medeltida regenten, till vars viktigaste attribut hörde gudfruktighet och ödmjukhet.⁴¹ I texten ger Gud fursten segern, eftersom denne troget och djärvt ställer sig upp och försvarar kyrkan.

"Det nya Jerusalem" och fåren utan herde

Under 1500-talet ökar antalet beskrivningar av slaget vid Kulikovo, och deras karaktär förändras. I praktiken hade hela textproduktionen i området Rus' "moskovitiserats" i samband med att Moskva stärkte sitt inflytande. Texterna legitimerade med andra ord maktsystemet och dess roll som beskyddare av den ortodoxa kyrkan.

Vad senare skildringar beträffar fick *Skazanije o Mamajevom poboisjtje* [Berättelse om Mamajs nederlag] en avgörande roll. Den äldsta bevarade kopian har daterats till den andra fjärdedelen av 1500-talet. Berättelsen har bevarats i sammanlagt ungefär 150 kopior från 1500- och 1600-talen i olika versioner, och den är den längsta och mest detaljerade av de tidiga Kulikovotexterna.⁴² Ett stort antal nya hän-

40. Michael Cherniavsky, *Tsar & People. Studies in Russian Myths* (New York 1969), s. 25–26; Gail Lenhoff, *The Martyred Princes Boris and Gleb. A Socio-Cultural Study of the Cult and the Texts* (Columbus 1989), s. 87, 98–99, 113.

41. Cherniavsky, *Tsar & People*, s. 26–27.

42. Se t.ex. Charles Halperin, 'The Russian land and Russian Tsar', *Forschungen zur Osteuropäischen geschichte* (Berlin 1976), s. 23. I den här artikeln används den s.k. grundversionen (*osnovnaja*), som anses vara mest lik det hypotetiska originalet. (L. A. Dmitrijev, 'Skazanije o Mamajevom poboisjtje', *Slovar knizjnikov i knizjnosti drevnei Rusi*, Leningrad 1987, s. 371–373. Se även A. O. Amel'kin & Ju. V. Seleznev, *Kulikovskaja*

delser och intrigvändningar har lagts till källorna från 1400-talet. Detsamma gäller långa böner, hänvisningar till Bibeln, tal och brev-växling. Författaren har också utnyttjat kända beskrivningar av slaget i andra samtida texter.⁴³

I *Skazanije o Mamajevom pobojsjtje* är det dualistisk-fatalistiska tonfallet starkare än tidigare. Slagets kosmologiska kontext lyfts fram med hjälp av symboliskt laddade jämförelser. Författaren berättar om hur Mamaj i sitt högmod och sin vilja att i likhet med Batu-kanen angripa de kristna ”förblindades utan att förstå att Gud gör så som det passar honom, som förr i tiden, när den babyloniske kejsaren Nebukadnezzar och den klentrogne romaren Tito anföll Jerusalem”.⁴⁴ På det här sättet lyfts slagets dimensioner fram redan i början. Implicit jämförs det ryska området – och särskilt Moskva – med Jerusalem, kristenhetens centrum. Tanken på Moskva som ”Nya Jerusalem” var symboliskt viktig, och jämförelsen blev populär under 1500-talet.⁴⁵

Att Moskva intog en ledande ställning i förhållande till de övriga furstendömena framgår tydligt av *Skazanije o Mamajevom pobojsjtje*. ”Alla ryska furstar” konstaterar samfällt inför Dmitrij Ivanovitj att de önskar offra sina liv ”för den kristna tron och den orätt du har upplevt”.⁴⁶ Talande är även furstarnas motivering till varför deras ledare inte borde strida i främsta linjen, utan spara sitt eget liv: ”Om vi räddas, men du blir kvar på slagfältet, vad vore det för en framgång för oss? Vi vore som en skock får utan herde; splittrade, skingrade av rovdjur, springande åt olika håll. Du, herre, måste rädda dig själv, och oss.”⁴⁷

Skazanije o Mamajevom pobojsjtje är en iögonenfallande religiös text även med sin egen tids mått. Berättelsen innehåller t.ex. furst Dmitrijs långa böner, varvade med författarens hänvisningar till Bibeln. Även kyrkomännen har fått en mer framträdande roll genom att de framställs som viktiga rådgivare och förbedjare för furst Dmitrij. Till

bitva v svidetelstvach sovremennikov i pamjati potomkov, Moskva 2011, s. 75). Av versionens två äldsta kopior används ”Undolskij”-varianten.

43. Se t.ex. A. E. Petrov, ”Aleksandra Serbskaja” i ”Skazanije o Mamajevom pobojsjtje”, *Drevnjaja Rus’: Voprosi medievistiki*. N:o 2 (20). Ijun. (2005), s. 54–64; Mari Isoaho, *The Image of Aleksandr Nevskij in Medieval Russia* (Leiden 2006), s. 254–280.

44. ’Skazanije o Mamajevom pobojsjtje’, *Pamjatniki Kulikovskogo tsikla*, s. 137–138.

45. Se t.ex. Sergei Plokhy, *The Origins of the Slavic Nations. Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus* (Cambridge 2006), s. 146–147.

46. ’Skazanije o Mamajevom pobojsjtje’, s. 148.

47. ’Skazanije o Mamajevom pobojsjtje’, s. 176.

exempel besöker Moskvafursten igumenen Sergej både före och efter slaget och får av denne inte bara ett meddelande just före slaget utan också två krigarmunkar som förstärkning till sina trupper. Dessa interpolationer återspeglar den flerdimensionella utveckling som innebar att stärkandet av Moskvas makt knöts allt närmare till den ortodoxa kyrkans maktstrukturer.

Ett bra exempel är en situation där Sergej välsignar Dmitrij just före dennes avfärd från klostret och förutspår att han inte kommer att dö i slaget: "[...] den vördade fadern stänkte heligt vatten över hans Kristusälskande trupper och gav honom Kristi kors, ett tecken på hans panna, och sade: 'Gå herre, utnämnd av Gud, Gud är din hjälp' och tillade i smyg: 'Slå din fiende, som det anstår din överhöghet'."⁴⁸ Här och på andra motsvarande ställen verkar idealförhållandet mellan den världsliga och den kyrkliga makten kulminera: kyrkans representant, den vise igumenen, har kunskap och ett slags auktoritet vad beträffar gudomlig sanning och de dödligas göranden. Å andra sidan erkänner även han furstens världsliga auktoritet, eftersom den är given honom av Gud.

Det finns också ekon av den samtida politiken. Även om tatarfrågan inte längre var lika aktuell som på 1400-talet, var tiden under mongoliskt välde fortfarande i färskt minne. Det fanns fortfarande spänningar mellan kanatet på Krim och Moskva. Man upplevde också ett starkt tryck från Litauen och den västliga katolska kyrkan. Litauen har också en rätt så synlig och dubbeltydig roll i texten. Å ena sidan framgår tydligt att riket utgjorde ett hot, å andra sidan betonas att de ortodoxa furstar som var bosatta på den litauiska sidan var lojala mot Moskva.⁴⁹

"Den andre Jaroslav, den nye Alexander"

I *Skazanije o Mamajevom pobojsjtje* talas om olika spådomar och järkecken, vilket ger en bild av att segern är dikterad i förväg av högre makter. Utöver igumenen Sergej uttalar sig befälhavaren Dmitrij Volyjnets inför Dmitrij. Natten före slaget ser befälhavaren olika tecken på att

48. 'Skazanije o Mamajevom pobojsjtje', s. 151.

49. M. A. Salmina har betraktat berättelsen som en religiös text, vars författare motiverades av det hot som den katolska kyrkan utgjorde mot den ortodoxa. Se M. A. Salmina, 'K voprosu o vremeni i obstojatel'stvach sozdanija "Skazanija o Mamajevom pobojsjtje"', *Trudyj otdela drevnerusskoj literatury* (St. Peterburg 2004), s. 155. Detta är antagligen delvis korrekt, men det utesluter inte att texten har andra dimensioner.

Dmitrij Donskoj avbildad på monumentet "Det tusenåriga Ryssland". Monumentet restes i Novgorod Kreml 1862 och föreställer personer som har betraktats som viktiga i Rysslands historia. Foto: Kati Parpei.

segern är nära. Berättelsen innehåller ett citat ur Alexander Nevskijs hagiografi där en utomstående person ser två lysande unga män uppenbara sig ur tomma intet och köra i väg de ryska plågoandarna (i hagiografin handlar det om de kieviska martyrprinsarna Boris och Gleb, och det råder ingen tvekan om att *Skazanije o Mamajevom poboisjtje* också syftar på dem).⁵⁰

I den långa texten skildras även händelserna före slaget mycket noggrant. Läsaren får klart för sig att det handlar om en aldrig tidigare skådad sammandrabbning: ”Trupperna kunde fortfarande inte se varandra eftersom morgonen var disig, men jorden rörde sig på ett rysligt sätt från öster mot havet, och i väster böjde sig Kulikovofältet ända fram till floden Don. Floderna vällde ur sina fåror, för aldrig tidigare hade man sett en sådan människoskara på denna plats.”⁵¹

Enligt texten inleddes själva slaget när munken Peresvet – den ena av de munkar som igumenen Sergej Dmitrij överlämnat till trupperna – antog en utmaning av en storgvuxen tatar, ”som såg ut som den forne Goljat”. Bägge föll samtidigt ned från sina hästar och dog.⁵² Denna detalj är utan tvekan en interpolation, men den har senare blivit ett av de oftast upprepade temana i skildringar av slaget. Det symboliska mötet är ett uttryck för den religiös-militaristiska andan i texten, den dualistiska motsättningen mellan kristna och hedningar samt den smidiga samverkan mellan världsliga och kyrkliga krafter.⁵³

Även bakhållet i slutet av slaget, som gör att situationen vänder till fördel för ryssarna, förekommer för första gången i *Skazanije o Mamajevom poboisjtje*.⁵⁴ Det blev också en etablerad del av uppsättningen mytiska Kulikovo-bilder, vilket framgår av citaten ur läroboken i början av den här uppsatsen. Detaljen återspeglar även en förändring i berättandet; där det i tidigare skildringar skedde ett avgörande mirakel, har berättelsen om Mamaj tagit ett steg från det medeltida berättandet mot en mer ”realistisk” skildring. Att Dmitrij organiserar sina trupper så skickligt understryker hans kunskaper i krigföring, vid sidan om hans gudfruktighet.

50. 'Skazanije o Mamajevom poboisjtje', s. 172–173; Isoaho, *The Image of Aleksandr Nevskij in Medieval Russia*, s. 54–57.

51. 'Skazanije o Mamajevom poboisjtje', s. 174.

52. 'Skazanije o Mamajevom poboisjtje', s. 177.

53. Se t.ex. Cherniavsky, *Tsar & People*, s. 24.

54. 'Skazanije o Mamajevom poboisjtje', s. 180.

Efter slaget märker trupperna att Dmitrij är försvunnen. De spanare som sänts ut av furst Vladimir Andreevitj finner Dmitrij tämligen oskadd, men medvetlös:

De skyndade till furst Vladimir och sade: ”Storfursten är vid god hälsa och kommer att regera ett århundrade!”. När furst Vladimir och befälhavarna hörde detta skyndade de till platsen, sjönk ned på sina knän och sade: ”Gläd dig, vår furste, den andre Jaroslav, den nye Alexander, fiendens nye besegrare, denna seger bringar dig ära.” Storfursten frågade: ”Vad är detta, vann vi striden? Furst Vladimir svarade: ”Tack vare Guds och hans renaste Moders nåd samt de böner som riktades till Gud av våra släktingar, de heliga martyrerna Boris och Gleb, och den helige [metropoliten] Peter och vår hjälpare och stödjare Sergej, och tack vare alla helgons böner besegrade vi vår fiende och blev räddade.”⁵⁵

Här sammanfattas på nytt de aktörer som man ansåg att skulle tillskrivas äran. Dmitrij jämförs med Jaroslav från Kiev och med Alexander – antagligen avses här furst Alexander Nevskij (en annan möjlighet är Alexander den store).⁵⁶ Även metropoliten Kiprian – som spelar en viktig roll i texten – jämför Dmitrij med Jaroslav och Alexander.⁵⁷ På så vis integreras Moskvafursten i de ryska härskarnas heliga kontinuitet.

Moskvakompilationer och historisk kontext

Texten *Skazanije o Mamajevom poboisjtje* är utan tvekan en vändpunkt när det gäller hur slaget vid Kulikovo blev en del av det mytiska landskapet, trots att man inte ännu kan tala om en nationell dimension. I skildringen finns redan alla de delområden och viktiga detaljer som kommit att upprepas ända fram till i dag. Berättelsen var också utgångspunkten när man skrev framställningar om slaget i två stora 1500-talskompilationer, de s.k. *Nikon-krönikan* och *Stepennaja Kniga*. Dessa verk kan betraktas som en kulmen när det gällde att i skrift lyfta fram Moskvas stora betydelse.

Särskilt den senare texten var avsedd att skapa en idé om att Moskva-väldet utgjorde en historisk kontinuitet, som var knuten till den ortodoxa kristenhetens utveckling. I den kompilation som gjordes på 1550-

55. 'Skazanije o Mamajevom poboisjtje', s. 183.

56. Se t.ex. Isoaho, *The Image of Aleksandr Nevskiy in Medieval Russia*, s. 279.

57. 'Skazanije o Mamajevom poboisjtje', 190. I själva verket var relationen mellan Dmitrij och Kiprianin komplicerad, och den senare befann sig inte ens i Moskva vid tiden för slaget vid Kulikovo. Se Janet Martin, *Medieval Russia 980–1584* (Cambridge 1999), s. 254; Robert O. Crummey, *Formation of Muscovy 1304–1613* (London 1987) s. 59–60.

och 1560-talen under ledning av metropoliten Makarij framställs tsar Ivan IV:s förfäder som en kontinuitet bestående av 17 trappsteg, börjande från den romerske kejsaren Augustus. Dmitrij representerar här det elfte steget.

Skildringen av slaget i *Stepennaja Kniga* tjänade även tidens politiska syften såtillvida att Ivan IV:s relationer med tatarerna hade kulminerat i form av erövringen av Kazan år 1552. Bägge händelserna kunde ses som delar av kampen mellan kristna och hedningar.⁵⁸

Vad beträffar tillägg och interpolationer bidrog skildringarna i Moskvakompilationerna egentligen inte med något nytt till uppsättningen Kulikovo-bilder. Som jag tidigare konstaterade så använde och förenade de personer som sammanställde dem redan existerande representationer. Ur ett metahistoriskt perspektiv och med tanke på utformningen av det mytiska landskapet var detta emellertid ett viktigt skede. Slaget framställdes tydligare än tidigare i en historiografisk referensram. Den kristen-dualistiska världsbilden hade visserligen skapat en kosmisk kontext för händelsen redan i tidigare framställningar, men nu stärktes idén om de viktiga händelserna i relation till en föreställd kontinuitet, den dynastiska maktens tidsmässiga (och delvis rumsliga) utveckling.

På 1500-talet gjorde den historiska efterklokheten i kombination med samtida politiska intressen att händelser som slaget vid Kulikovo förankrades i tidens föreställda ström. Tanken om vändpunkter och avgörande händelser förädlades senare, från 1700-talet, i den nationella historieskrivningen.

Slaget vid Kulikovo och den nationella historieskrivningens framväxt

Trots att Kulikovo-bilderna i innehållsmässigt avseende var någorlunda fastslagna vid ingången till 1600-talet skulle det ändå dröja länge innan bilderna fördes över från kyrkliga litterära kretsar och blev en del av det mytiska landskapet. En viktig vändpunkt var inlemmandet av *Skazanie o Mamajevom poboisjtje* med den tredje upplagan av det s.k. *Kiev-synopsis* år 1681.

58. David B. Miller, 'Creating legitimacy. Ritual, ideology, and power in sixteenth century Russia', *Russian History*, vol. 21 (1994), s. 315; Gail Lenhoff, 'Politics and forms in the Stepennaja Kniga', *The Book of Royal Degrees and the Genesis of Russian Historical Consciousness*, UCLA Slavic Studies, Vol. VII (Bloomington 2011), s. 161.

Verket, som skildrar den ”slavisk-ryska” nationens historia, sammanställdes i Grottklostret i Kiev under ledning av ärkemandriten Innozentij Giesel. Den första versionen blev klar 1674. Det rysk-turkiska kriget (1676–1681) och trycket från såväl den katolska som den islamiska kulturkretsen fick Kievunkarna att betona vikten av centralmakten i Moskva och den trygghet den erbjöd – visserligen bara en världslig trygghet; vad kyrkan beträffade stödde de den självständiga metropoliten i Kiev. I det här ljuset är berättelsen om Mamaj (*Skazanie o Mamajevom pobojsjtje*), som upptar en stor del av verket, ett logiskt tillägg.⁵⁹

Synopsis har betraktats som den första allmänna översikten över Rysslands historia, och verket trycktes på nytt ända fram till mitten av 1800-talet (sammanlagt 19 upplagor). Vad skildringen av slaget vid Kulikovo beträffar kan verket också betraktas som det första egentliga steget mot ett kollektivt mytiskt landskap. Den version av *Skazanije o Mamajevom pobojsjtje* som ingår i *Synopsis* var också den som oftast lånades in i senare framställningar, särskilt på 1800-talet.⁶⁰ På goda grunder kan *Synopsis* betraktas som den länk som gav skildringen av slaget en plats i den gryende nationella historieskrivningen.

Ännu på 1700-talet närmast upprepade de som skildrade Rysslands historia existerande källor när de beskrev slaget vid Kulikovo. Till exempel V. N. Tatisjtjev (1686–1750) nöjde sig i det närmaste med att citera *Nikon-krönikan*. På 1800-talet skedde emellertid en vändning när man började lägga till tolkningar och förklaringar i en nationalistisk anda. Till exempel N. M. Karamzin (1766–1826), som brukar kallas Rysslands förste ”statshistoriker”, använde sig av *Skazanije o Mamajevom pobojsjtje* när han skildrade slaget i sitt omfattande verk *Istorija gosudarstva rossijskogo* [Ryska statens historia]. I Hegels anda gestaltade Karamzin ändå ”folket” som en mer eller mindre medveten enhetlig aktör, som hade en såväl reaktiv som aktiv roll i händelserna. Han beskrev hur människorna tidigare hade tagit emot mongoler-

59. Plokhy, *The Origins of the Slavic Nations. Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus*, s. 259–261; S. L. Pesjtij, ”Sinopsis” kak istoritjeskie proizvedenie”, *Trudyj otdela drevnerusskoj literaturyj* (1958), s. 285; Anatole G. Mazour, *Modern Russian Historiography* (Westport 1975), s. 18.

60. L. N. Pusjkarev & L. P. Sidorova, 'Povesti o Kulikovskoj bitve v russkoj lubotjnoj kartinke i knizjke XIX–natjala XX veka', O. A. Derzjavina *et al.* (red.), *Kulikovskaja bitva v literature i iskusstve* (Moskva 1980), s. 129–130.

nas anfall utan att kunna föreställa sig att de någonsin skulle bli fria, men när Moskvaadministrationen växte sig starkare skedde en förändring:

[...] kom det [folket] ihåg de forna ryssarnas oberoende, och när de led mindre av det främmande oket, ville de allt mer helt göra sig av med det. Att man lossar på bojorna får oss inte att anpassa oss till träldom, utan stärker vår vilja att bryta oss ur dem.⁶¹

Förberedelserna inför slaget beskrivs som en gemensam angelägenhet: "Var och en brann av iver att tjäna sitt fosterland: en del med svärd, andra med böner och kristna handlingar."⁶² Å andra sidan är Karamzin kritisk när han granskar Dmitrijs tid vid makten. Han konstaterar att krönikeförfattarna har hyllat Dmitrij som den som först besegrade tatarerna utan att lyfta fram kanen Tochtamyjsis anfall mot Moskva två år senare; Dmitrij hade inte hunnit samla sina trupper och "fosterlandets träldom" fortsatte under ytterligare två generationer.⁶³

Ett annat intressant exempel på 1800-talets nationellt sinnade historieförfattare är S. M. Solovjev (1820–1879). Han analyserade slaget vid Kulikovo i ljuset av Europas historia och den ryska centralmaktens utveckling. Den grund för riket som uppstått redan tidigare lyckades under mongolväldet bestå och utvecklas i de nordostliga delarna av det ryska området: "[...] segern vid Kulikovo var ett bevis på denna styrka; den var ett tecken på Europas seger över Asien [...]"⁶⁴ På det här sättet fick slaget en betydelse för hela kontinenten, inte enbart för Ryssland.

"Den första nationella kraftansträngningen"

Trots vissa skillnader i tolkning och betoning etablerades skildringarna av slaget vid Kulikovo också inom den framväxande akademiska historieskrivningen rätt så länge i liknande form. Som tidigare konstaterats började den livligaste diskussionen redan på 1800-talet beröra dateringen av källtexter och deras inbördes relationer.

Historikernas omfattande verk i flera delar fick knappast någon stor läsarkår utanför de akademiska kretsarna. Med tanke på utform-

61. N. M. Karamzin, *Istorija gosudarstva rossijskogo. Tom V* (Moskva 1993), s. 39.

62. Karamzin, *Istorija gosudarstva rossijskogo*, s. 39.

63. Karamzin, *Istorija gosudarstva rossijskogo*, s. 43.

64. S. M. Solovjev, *Istorija Rossij s drevnejich vremen. Kniga II, toma 3–4* (Moskva 1960), s. 287.

ningen av nationella myter och det mytiska landskapet är de framställningar som nådde en bredare publik intressanta. Från slutet av 1700-talet började artiklar om Kulikovo bli vanligare i tidskrifter. Man började även trycka olika häften och små böcker. I dem utgick man ofta från verk av akademiska historiker, vilket gjorde att de samtidigt fungerade som länkar som överförde historikernas uppfattningar till den stora publiken.

Slaget vid Kulikovo erbjöd även en parallell till Napoleonkrigen. År 1807, kort efter slaget vid Eylau, hade Vladislav Ozerovs romantiska skådespel ”Dmitrij Donskoj” premiär. Till pjäsens stora popularitet bidrog den kollektiva, patriotiska känslorörelsen som uppstått till följd av kriget.⁶⁵ Efter kriget skrevs översikter som var inspirerade av slaget vid Kulikovo, i vilka Dmitrij Ivanovitj jämfördes med kejsar Alexander I, och Mamaj med Napoleon.⁶⁶

I den nationalromantiska andan började inte bara historiska källor och handlingar utan också krigsskådeplatser intressera allt bredare kretsar. Till exempel S. D. Netjaev, som var rektor för ett institut i Tula-området och även medlem av det kejsarliga sällskapet för Rysslands historia, skrev på 1820-talet flera översikter över (det förmodade) slagfältet vid Kulikovo och om de föremål som hittats där. Därmed inleddes en process som resulterade i att man åren 1848–1850 uppförde ett stort minnesmärke på platsen.⁶⁷

Pierre Noras begrepp *loci memoriae* hänvisar till ”minnets platser”, där de betydelsefulla händelserna som tillskrivits det förflutna och historien får en konkret form. Denna betydelse – som ofta har just med krig och slag att göra – ger det mytiska landskapet en konkret dimension. Samtidigt som slaget vid Kulikovo befäste sin plats i den nationella historietolkningen ville man ge denna händelse, som betraktades som en vändpunkt och fått mytiska proportioner, en konkret förankring och

65. Se t.ex. Katherine A. Schuler, *Theatre & Identity in Imperial Russia* (Iowa City 2009), s. 42–44; Amel'kin & Seleznev, *Kulikovskaja bitva v svidetel'stvach sovremennikov i pamjati potomkov*, s. 330–331.

66. Se t.ex. A. Kazadaev, *Istoritjeskoe pochvalnoe slovo Dimitriju Donskomu* (Sankt-peterburg 1827); N. V. Saveljev-Rostislavitj, *Dimitrij Ivanovitj Donskoj, pervonatjalnik' russkoj slavyj* (Moskva 1837).

67. Amel'kin & Seleznev, *Kulikovskaja bitva v svidetel'stvach sovremennikov i pamjati potomkov*, s. 335–336. För en redogörelse för processen kring skapandet och resandet av minnesmärket, se V. N. Asjurkov, *Na pole Kulikovom* (Tula 1980), s. 68–100.

År 2005 uppmärksammades 625-årsminnet av slaget vid Kulikovo med ett nytt frimärke. Bild: Wikimedia Commons.

synlighet i det ryska landskapet så att den skulle kunna upplevas (numera ordnas årligen ett stort evenemang på platsen).⁶⁸

Parallellt med den nationella historieskrivningen utvecklades även det ryska skolväsendet på 1800-talet. Trots att flera olika aktörer lät grunda skolor reglerade staten och kyrkan i viss mån läroplanen.⁶⁹ Efter mitten av 1800-talet började man i större omfattning låta trycka riktiga läroböcker. Vad slaget vid Kulikovo beträffar så upprepas i böckerna troget den narrativa helhet som redan var etablerad och baserade sig på berättelsen om Mamajs nederlag, *Skazanije o Mamajevom poboisjtje*, kryddad med nationellt sinnade tolkningar av slagets betydelse.

I t.ex. D. Ilovaiskij's bok *Kratkie otjerki russkoj istorij* [Korta överblickar över rysk historia] konstateras att ”slaget vid Kulikovo hade stor historisk betydelse. Det gav liv åt det ryska folkets nedslagna anda, väckte en känsla av nationell gemenskap och en tro på att man snart skulle befrias från det utländska oket; det etablerade respekten för de moskovitiska storfurstarnas dynasti [...]”⁷⁰

I *Utjebnik russkoj istorij* [Lärobok i Rysslands historia] av K. A. Ivanov från 1911 sägs slaget vid Kulikovo ha haft en stor betydelse

68. Pierre Nora, *Rethinking the French Past of Memory. Volume 1: Conflicts and Divisions* (New York 1996), s. 1, 15; Petri Raivo, 'Muisti ja perinne kulttuurimatkailun resurseinä', Seppo Knuutila et al. (toim.), *Menneisyys on toista maata* (Helsinki 2007), s. 272–274; Bell, 'Mythscape', s. 76; Brian S. Osborne, 'Constructing landscapes of power. The George Etienne Cartier monument, Montreal', *Journal of Historical Geography* 24 (1998:4), s. 434; Katharyne Mitchell, 'Monuments, memorials and the politics of memory', *Urban Geography* 24 (2003:5), s. 445.

69. Jeffrey Brooks, *When Russia Learned to Read. Literacy and Popular Literature, 1861–1917* (Princeton 1985), s. 35–58.

70. D. Ilovaiskij, *Kratkie otjerki russkoj istorij* (Moskva 1876), s. 91.

eftersom det avgränsade två tidsperioder och var ”den första nationella kraftansträngningen”:

[...] dittills hade Asien lågat det östra Europa, och därefter inleddes det östra Europas anfall mot Asien. Det väckte en anda bland det ryska folket, vilken hade kvävts av taternerna. Medvetenheten om Moskva och dess härskare ökade utan tvekan bland det ryska folket. Slaget vid Kulikovo var den första nationella kraftansträngningen.⁷¹

Liknande analyser bildar en kontinuitet i historiska framställningar om slaget vid Kulikovo ända fram till 2010-talet, inklusive sovjettiden (det andra världskriget gav upphov till ett ökat intresse för slaget, och Dmitrij Donskoj framställdes som en av fosterlandets hjältar).⁷² Analyserna upprepades även i skönlitterära och populärvetenskapliga publikationer. Under senare hälften av 1800-talet erbjöd de billiga *lubok*-häftena en allt mer läskunnig allmänhet en möjlighet att stifta bekantskap med de nationella hjälteberättelserna. Av dem var Kulikovo en av de allra populäraste. I de här skildringarna vävdes det historiska berättandet ofta samman med ren fiktion.⁷³ Skolböckerna och populärlitteraturen hade en avgörande betydelse för att Kulikovo etablerades som en del av det kollektiva mytiska landskapet, som ett slags uppsättning bilder av ett gemensamt ryskt förflutet.

Den helige Dmitrij Donskoj

Eftersom det i det här sammanhanget inte är motiverat att gå igenom ett större antal skildringar – som jag nämnde påminner de i mycket hög grad om varandra, särskilt i fråga om de kanoniska elementen – så vill jag i stället närma mig nutiden. Precis som 1880 innebar märkesåret 1980 också att intresset för slaget ökade. Det utkom ett stort antal

71. K. A. Ivanov, *Utjebnik russkoj istorij* (Sankt-Peterburg 1911), s. 135.

72. Se t.ex. John B. Dunlop, *The Faces of Contemporary Russian Nationalism* (Princeton 1983), s. 15, 218–219; John Garrard & Carol Garrard, *Russian Orthodoxy Resurgent. Faith and Power in the New Russia* (Princeton 2008), s. 22–23.

73. Puskjarev & Sidorova, 'Povesti o Kulikovskoj bitve v russkoj ljubotnoj kartinke i knizjke XIX-natjala XX veka', s. 129–153. Se t.ex. *Nizverzjennyj Mamaj, ili Chrabryj i mogutij velikij knjaz' Dmitrij Ivanovitj Donskoj: Istoritjeskij otjerk* (Moskva 1897). I. G., *Dimitrij Donskoj, ili uzjasnoe Mamaevo poboisjtje: Povest' XIV stoletija* (Moskva 1845) (talrika nytryck). Trots att det, såvitt man vet, inte har bevarats några samtida folkliga hjältedikter (*bylinala*) om slaget vid Kulikovo förekom slaget i de historiska sånger och folksagor som samlades in på 1800-talet. I dessa upprepas samma teman som i de skriftliga skildringarna. (Kruglov Iu. G. et. al [toim.], *Istoricheskie pesni*, Biblioteka Russkogo fol'klora, Moskva 2001, s. 52–55; A. N. Afanas'eva, *Narodnye russkie skazki, Tom III*, Moskva 1985, s. 377–383).

publikationer, riktade till både akademiker och en bredare allmänhet. Man har antagit att förberedelserna för att få Dmitrij Donskoj helgonförklarad i den ryska ortodoxa kyrkan inleddes redan då.⁷⁴

År 1988 helgonförklarades Moskvafursten i samband med att man firade tusenårsminnet av Rysslands kristnande. Att han inte hade kanoniserats tidigare, trots att slaget vid Kulikovo fått en allt större betydelse i uppsättningen bilder med anknytning till Moskvas och senare det ryska kejsardömets förflutna, har antagits bero på två omständigheter: Dmitrijs problematiska relationer med den inom kyrkan så högt uppskattade metropoliten Kiprian samt det faktum att han i motsats till sina föregångare inte hade vigts till munk före sin död (å andra sidan brukade man inofficiellt betrakta bortgångna furstar som helgon).⁷⁵

Helgonförklaringen av Dmitrij harmonierade inte helt med åsikterna bland kyrkans företrädare; hans problematiska relationer med den kyrkliga ledningen ansågs vara besvärliga, och man ansåg inte att kriterierna för ett helgon helt uppfylldes.⁷⁶ Det fanns emellertid en politisk beställning på ett nytt krigarhelgon: det fanns åter en efterfrågan på dualistiska hjälteberättelser, som stärkte centralmakten och vars tidsmässiga distans från sovjettidens svåra frågor gjorde dem användbara i det nya identitetsprojekt som situationen krävde.⁷⁷

Den ortodoxa kyrkan, patriotismen och den nationella historiens krigiska bilder började åter vävas samman på ett sätt som skapade en grund för ett nytt identitetsbygge efter Sovjetunionens sönderfall. Metropoliten Kirill redogjorde i ett tal år 2000 för bakgrunden till kanoniseringen av Dmitrij och nämnde "att höja nivån på den nationella medvetenheten" vid tiden för slaget vid Kulikovo krävde betydande andliga resurser. Man ville därför ge Dmitrij erkännande för detta genom en officiell helgonförklaring. Samtidigt konstaterade han att det alltid finns ett samband mellan ett helgons betydelse och tidpunkten

74. Stella Rock, 'Rasputin the New – Mythologies of Sanctity in Post-Soviet Russia', Jan Herman Brinks *et al.* (ed.), *Cultural Identity in the Age of Globalization* (London 2006), s. 258.

75. Gail Lenhoff, 'Unofficial Veneration of the Daniilovichi in Muscovite Rus', *UCLA Slavic Studies, New Series Vol. III* (Los Angeles 1997), s. 407–408.

76. Boris Orlov & Sophia Kotzer, 'The Russian Orthodox church in a changing society', Nurit Schleifman (ed.), *Russia at a Crossroads. History, Memory and Political Practice* (New York 2013), s. 166–167.

77. Garrard & Garrard, *Russian Orthodoxy Resurgent. Faith and Power in the New Russia*, s. 223–226; Rock, 'Rasputin the New – Mythologies of sanctity in Post-Soviet Russia', s. 258–259.

för helgonförklaringen – han förklarade emellertid inte explicit vad detta samband var.⁷⁸

Under de tre senaste decennierna har slaget vid Kulikovo utkämpats på nytt inte bara i läro- och historieböcker utan också i tecknade filmer, datorspel, historiska romaner och på webbplatser. Det har använts som ett exempel på rysk krigskonst bl.a. i samband med ockupationen av Krim.⁷⁹

Att man har betonat slagets betydelse för den nationella enheten har också skapat spänningar mellan vissa grupper. När man år 2001 slog fast att årsdagen för slaget skulle vara en nationell högtidsdag – vid sidan om många andra datum med krigisk koppling – protesterade tatarerna i Ryssland.⁸⁰ Den nuvarande presidenten Vladimir Putin har i offentligheten försökt att minska dessa spänningar; under sin tid som premiärminister konstaterade han 2011 att slaget vid Kulikovo inte handlade om ryssarnas seger över tatarerna, utan att det fanns företrädare för grupperna på båda sidorna, och att man borde studera händelsen utan ideologiskt färgade förutfattade meningar (detta trots att slaget i de skolböcker som används framställs som en avgörande händelse i rätt så dualistiskt tonfall).⁸¹

Motståndet mot att man lyfte fram slaget vid Kulikovo är ett talande exempel på s.k. ”motberättelser” mot nationella berättelser och på att det mytiska landskapet inte ser likadant ut ens för alla medlemmar av en gemenskap.⁸² Detta leder till situationer där de som drar nytta av de existerande narrativen som betonar nationell enhet – vanligtvis makthavarna – på samma sätt som Putin blir tvungna att beakta olika perspektiv och spela med ”dubbla kort” för att undvika att situationen tillspetsas.

78. Rock, 'Rasputin the New – Mythologies of sanctity in Post-Soviet Russia', s. 258–259.

79. Lucy Ash, 'How Russia outfoxes its enemies', <http://www.bbc.com/news/magazine-31020283> (hämtad 26.5.2015).

80. Valerie Sperling, 'Making the public patriotic. Militarism and anti-militarism in Russia', Marlène Laruelle (ed.), *Russian Nationalism and the National Reassertion of Russia* (New York 2009), s. 244–245.

81. "Putin o Kulikovskom bitve", <https://www.youtube.com/watch?v=g8JWEx6PXh4> (hämtad 26.5.2015).

82. Bell, 'Mythscapes', s. 66, 73. Motberättelser kan utgöras t.ex. av en etnisk minoritets uppfattningar: dessa minoriteter har ofta ignorerats helt när man har skapat nationella berättelser. Se Berger & Lorenz, 'National narratives and their "others". Ethnicity, class, religion and the gendering of national histories', *Storia della Storiografia* 50 (2006), passim. s. 88–90.

Avslutning

I den här uppsatsen har jag i korthet och med utgångspunkt i begreppet *nationellt mytiskt landskap* studerat hur uppsättningen bilder med anknytning till slaget vid Kulikovo och betydelsen av dessa bilder har utformats från 1400-talet till i dag. Utifrån de första, ganska lakoniska krönikeskildringarna började man på 1500-talet bygga upp ett massivt narrativ som kryddades med nya detaljer och betydelser. Samtidigt som berättandet började leva sitt eget liv, kopplades det till nya referensramar. Berättelsen om Mamajs nederlag, *Skazanije o Mamajevom poboisjtje*, återspeglade i första hand tanken om att den som styrde i Moskva var den ortodoxa kyrkans beskyddare och den som förenade Rus'. Slaget vid Kulikovo fick apokalyptiska nyanser och formulerades i anakronistisk anda om till en del av den stora berättelsen om de styrande i Moskva, senare Ryssland, deras härstamning och förflutna som den kristna trons beskyddare.

Uppsättningen bilder av slaget vid Kulikovo fick sin nuvarande form under 1500-talet, och särskilt berättelsen om Mamajs nederlag användes som källa när man skrev nya skildringar. Trots att de betydelser som laddades in i dem var knutna till sin tids politik och maktmönster, har de varit lätta att överföra och anpassa till den nationella historieskrivningen. Dualistiska teman om maktkoncentration, maktmandat från Gud och en enda enhet fann en ny klangbotten i 1800-talets idévärld. De bar, om än i litet anpassad form, över sovjettiden och upplevde ett uppsving efter Sovjetunionens fall, när man i det nya världslaget började bygga upp nationella identiteter. Samtidigt erbjöd de en modell för samarbete mellan världsliga och andliga maktstrukturer.

Granskningen av hur Kulikovo-bilderna har utformats bekräftar påståendet om att de flitigt använda begreppen kollektivt eller kulturellt minne i viss mån är inexakta i en fallstudie som denna. För det första skapades och upprätthölls bilderna fram till slutet av 1600-talet närmast med hjälp av den litterära produktion som var knuten till kyrkan. Det var först genom den nationella historieskrivningen – och särskilt de populärhistoriska framställningarna – som bilderna kan börja betraktas som kollektiva eller delade. För det andra: trots att gemensam kunskap som man tillägnat sig t.ex. i skolan också är knuten till minnesbilder, så är deras "bärsträcka" i fallet slaget vid Kulikovo för kort för att vara en tillräcklig grund för en effektiv användning av

minnesbegreppet åtminstone i en historievetenskaplig referensram, för att inte glömma de kritiska synpunkter enligt vilka minnet är knutet till individen, inte till kollektivet.

Däremot kan man knyta slaget vid Kulikovo till ”det nationella mytiska landskapet” i den form som Duncan S. A. Bell gestaltar det. Representationerna av slaget har levt och utformats i enlighet med rådande behov. Slaget, så som det framställs i de etablerade representationerna, är ett ypperligt exempel på en nationell myt som är ”based on generalization and deliberate simplification and packaged into easily comprehended and reproducible narratives”.⁸³

I fallet Kulikovo är den rumslighet som implicit ingår i landskapsbegreppet mångskiktad: symboliskt sett handlar det först om Moskvas, senare Rysslands, mentala gränsdragning i förhållande till omgivande maktcentra. Genom den nationella historieskrivningen kom också axeln Europa–Asien med i bilden. Dessutom innebar utmärkningen av det konkreta landskapet – det förmodade slagfältet – i mitten av 1800-talet att den nationella myten förstärktes när det fanns en plats som kunde beskådas och upplevas.

Slagets roll i konstruktionen av det nationella förflutna är intressant med tanke på att det mytiska landskapet alltid utformas retrospektivt; händelser i det förflutna får betydelseskikt först när de studeras från ett tidsmässigt avstånd i en referensram bestående av förmodade eller verkliga orsaker och följder. I en modern rysk kontext har Kulikovos betydelseskikt på nytt blivit relevanta, och de har utnyttjats för att stärka idén om nationell enhet. Å andra sidan blir de också ifrågasatta, och kan därmed inte betraktas som statiska.

83. Bell, 'Mythscapes', s. 77.

GRANSKNINGAR

Forskning om läskunnighet och bokhistoria i Gamla Finland

Ville Vauhkonen, *Kohti kirjan oppia. Vanhan Suomen talonpoikien kirjallistuminen Ruotsin kuningaskunnan ja Venäjän keisarikunnan luterilaisuuden risteymässä 1721–1811* [Mot boklig bildning. Litterariseringen av Gamla Finlands bönder i korsningen mellan lutherdomen i konungariket Sverige och det ryska kejsardömet 1721–1811], diss., 445 s. inklusive bilagor, Helsinki 2016.

FORSKARE INOM OLIKA vetenskapsområden i Sverige och Finland har redan länge anlitat församlingsmaterial och annat kyrkligt material för att studera bl.a. lokalsamhällets befolkningsutveckling, struktur, dynamik, andliga liv och mentaliteter. Också på stiftsnivå har man utrett dessa frågor. Även utläringen och inläringen av läskunnighet har granskats ingående, både vad gäller det svensk-finska samhället (före 1809) och Finland och Sverige efter 1809. Teologie magister Ville Vauhkonen undersöker i sin avhandling Gamla Finlands¹ bildningshistoria.

I den tidigmoderna protestantiska staten var läskunnigheten nära förknippad med den undervisning som kyrkan erbjöd, fastän 1686 års kyrkolag förpliktade hushållets överhuvud, alltså husbonden, att sköta om sitt gårdsfolks grund- och elementarundervisning. Trots det var det församlingens kyrkoherde som hade det huvudsakliga ansvaret för undervisningsarbetet, eftersom han ansvarade för att systemet fungerade och övervakade det praktiska genomförandet och de uppnådda resultaten. Vauhkonen ger rikligt med konkreta exempel på både hemundervisning och officiellare innantilläsning vid sidan om många andra observationer. Det är modigt – till och med våghalsigt – att i en och samma undersökning behandla hela 16 församlingar och ämnesmässigt ännu fler lokalsamhällen, eftersom det i detta fall ofta är svårt att göra skillnad mellan landsbygd och stad. Läskunnighetssituationen jämförs framför allt med Rysslands Östersjölandskap, och särskilt med trakter där det talades estniska.

Vauhkonen tar sig an flera olika teman: undersökningen inrymmer kyrkohistoria, läskunnighetshistoria, undervisningshistoria, bildnings-

1. De områden som Sverige överlämnade åt Ryssland i frederna 1721 och 1743.

historia och bokhistoria. Därtill behandlar Vauhkonen förvaltningshistoria, områdes- och lokalhistoria och gränstraktshistoria. Slutligen kan avhandlingen hänföras till *longue durée*-traditionen och till jämförande studier.

Denna bredd är naturligtvis en förtjänst, men samtidigt försvårar den en fördjupning i forskningsproblemen. Horisontellt utbreder sig undersökningen ovanligt vitt, vilket delvis leder till bristande djup i den vertikala analysen. Avhandlingen är i allra högsta grad en empirisk framställning, där man varken finner teorier eller modeller. Dess styrka ligger i det empiriska materialet, men skribenten skulle i mycket högre grad ha kunnat utnyttja den tidigare forskningens observationer, tillvägagångssätt och tolkningar.

Enligt Vauhkonen ”granskas i undersökningen litterariseringssprocessen i Gamla Finland åren 1721–1811. Hur man utlärde läsförmåga i Gamla Finland, hur folkundervisningen leddes och administrerades, hur läsförmåga inlärdes i Gamla Finland, samt vad den bokliga värld som öppnade sig framför ögonen på en bonde från Gamla Finland som lärt sig att läsa var.”² (s. 14) Uppgiften är alltså brett formulerad. Vauhkonen har trots allt inte tålamod att koncentrera sig på landsbygden (där det givetvis bodde andra befolkningsgrupper än hemmansägare), vilket betyder att forskningen utsträcker sig till 1700- och 1800-talens ståndssamhälle, och framför allt till ståndspersonernas perspektiv. Också städerna – som träffande beskrivs som bokstäder, vilket syftar på att de fungerade som förmedlings- och produktionsorter för tryckprodukter – och deras boktryckerier ges en synlig roll i avhandlingen. Vidare inbegrips teman rörande Gamla Finlands bokhistoria. Men för landsbygdsbefolkningen – och för det finsk- och svenskspråkiga borgerskapet i Viborg och t.o.m. för köpmännen – var sådana verk som skrevs på latin eller tyska inte av intresse; en del hade t.o.m. svårt att förstå svenska.

Forskningsområdet är enormt, i de 16 församlingar som behandlas bodde redan i mitten av 1700-talet ca 50 000 invånare, vilket motsvarade över 40 procent av hela Gamla Finlands dåvarande befolkning.³ Vauhkonen nämner inte de undersökta församlingarnas absoluta befolkningstal,

2. ”tutkimuksessa tarkastellaan Vanhan Suomen kirjallistumisprosessia vuosien 1721–1811 aikana. Sitä, miten lukutaitoa Vanhassa Suomessa opetettiin, miten kansanopetusta johdettiin ja hallinnoitiin, miten lukutaitoa Vanhassa Suomessa opittiin sekä sitä, mikä oli se kirjallinen maailma, joka lukemaan oppineen Vanhan Suomen talonpojan silmien eteen aukeni.”

3. Yrjö Kaukiainen, *Viipurin läänin historia IV* (Lappeenranta 2013), s. 207, O. Hannikainen, *Vanhan Suomen eli Viipurin läänin oloista 18lla vuosisadalla* (Helsinki 1888), s. 100–101.

varför det är svårt att ställa församlingarna i relation till varandra samtidigt som jämförelsen av läskunnigheten delvis blir ofullständig. Han kunde även ha skrivit mera om urvalsgrunderna för de i och för sig utmärkta exempelfallen (t.ex. Makkonens i Kerimäki, läsarna i byn Ahvola i S:t Andreae och i byn Ilmee i Hiitola samt Erkki Tiilikainen med familj i Joutseno o.s.v.).

Vauhkonen har uteslutit skrivkunnigheten från sin avhandling. Detta kunde han ha klargjort i inledningen, och samtidigt kunde han ha redogjort för grunderna för avgränsningarna i övrigt. Åtminstone kunde han ha presenterat avgränsningarna på ett ställe. Nu avgränsas forskningsområdet ännu i början av tredje kapitlet. Att Vauhkonen nästan helt och hållet har utelämnat situationen i det svenska riket (före 1809) och i Sverige (efter 1809) kan inte anses särskilt lyckat. Materialet, normerna, processerna och t.o.m. aktörerna var i praktiken de samma i Sverige som i Gamla Finland. Befolkningens kulturella bakgrund var i stort sett densamma som svenskarnas, och områdets prästerskap var så gott som uteslutande utbildat i svenska Finland. Också källmaterialet och författningsgrunden som hänför sig till läskunnighet och även andra kyrkliga normer var sammanfallande. Dessutom har svenska forskare utvecklat användningen av husförhörslängder på ett märkbart sätt, även om det också finns mycket finländsk forskning på området. Genom att använda sig av den svenska forskningens infallsvinklar hade Vauhkonen kunnat förstärka sina egna argument.

Den tidigare forskningen behandlas på två sidor. Detta innebär att Vauhkonen varken utmanar den eller på annat sätt problematiserar dess metoder eller tolkningar. Vauhkonen har utvecklat en egen metod för analys av husförhörslängderna, men visst har motsvarande tolkningsätt också tillämpats tidigare. Litteraturanvändningen uppvisar brister. Vauhkonen skulle ha haft stor nytta av de läskunnighetsstudier som pionjären på området, den internationellt mycket uppskattade Egil Johansson lät publicera redan på 1960-talet.⁴ Också i Finland hade man redan före Johansson bedrivit gedigen forskning om läskunnighet, men detta som en del av omfattande undersökningar rörande kyrklig kultur: bland dessa må nämnas de i kyrkohistoriska kretsar välkända Mikko Juva, Bill Widén och

4. Se särskilt Egil Johansson, *Kvantitativa studier av alfabetiseringen i Sverige. Exempel på källmaterial, metoder och resultat* (Umeå 1969), Egil Johansson, *En studie med kvantitativa metoder av folkundervisningen i Bygdeå socken 1845–1873* (diss. 1972), Egil Johansson, *The History of Literacy in Sweden in Comparison With Some Other Countries* (Umeå 1977), *Understanding Literacy in its Historical Contexts: Socio-Cultural History and the Legacy of Egil Johansson*, edited by Harvey J. Graff [et al.] (Lund 2009).

Pentti Laasonen.⁵ Undersökningar rörande prästerskapet under tidigmodern tid har vanligtvis inte heller skrivits utan hänvisningar till Gunnar Suolahtis produktion.

Vauhkonens arbete baserar sig huvudsakligen på ett stort material bestående av husförhörslängder. Källunderlaget är gediget och presentationen av materialet är i allmänhet lyckad. Däremot saknar jag hänvisningar till tidigare forskning eller till metodguider, eftersom källmaterialet har anlitats och analyserats redan under en längre tid. Att endast referera till kyrkolagens notationsnormer är inte riktigt tillräckligt, särskilt då det framgår av avhandlingen att reglerna inte ens närmelsevis alltid följdes. Vauhkonen har internaliserat källkritiken och använder den på ett lyckat sätt i analysen av sitt material.

I avhandlingen används också protokoll från konsistorieinspektionerna och testamenten på ett mångsidigt sätt. Bäst lyckas Vauhkonen när han kombinerar olika typer av material som uppgjorts för olika ändamål. I dessa fall läser Vauhkonen sina källor i kors och ”ovanpå varandra”, men å andra sidan blir behandlingen stundom en mekanisk genomläsning av husförhörslängderna. I bästa fall stämmer iakttagelserna från husförhörslängderna överens med de tolkningar som prostarna och motsvarande iakttagare gjorde.

Jämförelsen visar att läskunnigheten varierade stort mellan olika områden i Gamla Finland. Omfattande jämförelser görs såväl inom socknar som mellan dem, tidsmässigt och regionalt samt mellan olika ”system”, eller förenklat mellan de under Gamla Finlands konsistorier liggande områdena och Östersjölandskapen. Däremot görs – som redan konstaterats – få jämförelser med svenska Finland och Sverige (efter 1809).

Avhandlingen är indelad i fyra huvudkapitel. Efter inledningen kommer ett kapitel som är fokuserat på administrativa strukturer ”Lukutaidon opettajat ja opetuksen valvonta” [Läskunnighetens lärare och övervakningen av undervisningen]. Därefter följer det mest omfattande kapitlet, som behandlar läskunnigheten på lokalnivå. Framställningen avslutas med ett sammandrag, och därtill inrymmer avhandlingen sex bilagor. Varje kapitel och underkapitel framskrider kronologiskt, vilket resulterar i upprepningar och ger ett splittrat intryck.

5. Mikko Juva, *Varsinais-Suomen seurakuntaelämä puhtasoppisuuden hallitsemina vuosisatoina (1600–1808)*. *Varsinais-Suomen historia* VII: 3–4 (Turku 1955), Mikko Juva, ’Suomalaisen maaseudun valvetumisesta ennen ns. ensimmäistä kansallista heräämistä’, *Historiallinen Aikakauskirja* 1963, Bill Widén, *Två katekisationslängder från 1700-talets Lappland* (Åbo 1960), Bill Widén, *Kristendomsundervisning och nomadliv. Studier i den kyrkliga verksamheten i Lappmarkerna 1740–1809* (Åbo 1964), Pentti Laasonen, *Pohjois-Karjalan luterilainen kirkollinen kansankulttuuri Ruotsin vallan aikana* (Helsinki 1967), Pentti Laasonen, *Vanhan kirkollisuuden hajoaminen Pohjois-Karjalassa* (Helsinki 1971).

I andra kapitlet intar Livland och Estland en viktig roll, t.ex. presenteras formerna för estnisk folkundervisning utförligt. Här bidrar Vauhkonen med intressanta tillägg till Gamla Finlands bildningshistoria. Med hjälp av materialet från Fredrikshamnns konsistorium dras paralleller också till det område som hörde till Viborgs konsistorium, där källäget är mycket sämre. Därtill stöder observationerna särskilt vad gäller Fredrikshamnbornas fasthållande vid svensk praxis beträffande kyrkliga frågor de forskningsresultat som Antti Riihä nådde i sin avhandling om staden Fredrikshamn.⁶

Det tredje och viktigaste kapitlet skulle ha krävt komprimering. I kapitlet görs viktiga iakttagelser, men det finns ingen egentlig syntes. Vauhkonen koncentrerar sig i stället på att utreda förhållanden i enskilda församlingar. Han behandlar inte församlingarnas befolkningsmängd, fastän befolkningens storlek har relevans för t.ex. uppskattningen av mängden potentiella läsare. Nu opereras så gott som uteslutande med de relativa mängderna nedtecknade i husförhörslängderna, vilket betyder att de totala siffrorna och deras betydelse för t.ex. potentiella läsare överlag eller för goda läsare mer specifikt blir oklar. Ett konkret exempel kunde vara en situation i vilken det i socken X finns 3 000 till den aktiva befolkningen (15–64-åringar) hörande läsare, varav tio procent kan läsa ur bok. På motsvarande sätt är läsarna i församling Y med 1 000 invånare 20 procent. Är läskunnigheten alltså bättre i X eller i Y?

I fjärde kapitlet ligger fokus på den lästa och även tryckta litteraturen i Gamla Finland, samtidigt som också flera andra frågor behandlas. Ur ett bokhistoriskt perspektiv är Vauhkonens presentation av det från Tallinn till Viborg och därifrån vidare till S:t Petersburg förflyttade Iversenska boktryckeriets förtjänster som utgivare av även finskspråkiga verk intressant.

I det avslutande kapitlet (liksom redan ett par gånger i behandlingen) presenterar Vauhkonen sin tredelning av ”läsförmågor”, i vilken han ”grovt” indelar sitt forskningsområde i ”tre vågräta geografiska nivåer”.⁷ Enligt Vauhkonen förekom den bästa läskunnigheten på Viborgs och Fredrikshamnns höjd, men när man går från Viborg mot öst försvagade den växande metropolen S:t Petersburg märkbart denna utveckling. Å andra sidan hade största delen av befolkningen i höjd med Kexholm och Villmanstrand något slags anteckning om läskunnighet, trots att nivån inte motsvarade den tidigare nämnda. Däremot fick ungefär hälften av befolkningen i höjd med Sordavala och Kerimäki en anteckning om läskunnighet, men enligt Vauhkonen skedde inte någon egentlig utveckling under tidsperioden.

6. Antti Riihä, *Jatkuvuus ja muutosten hallinta. Hamina ja Lappeenranta Ruotsin ja Venäjän alaisuudessa 1720–1760-luvuilla* (Jyväskylä 2012).

7. ”karkeasti kolmeen vaakaasuoraan maantieteelliseen tasaaan”.

Resultatet är delvis övertygande. Samtidigt är tolkningen baserad på breddgrader mekanisk och tar inte i beaktande t.ex. församlingarnas fysiska och befolkningsmässiga omfattning, befolkningsmängd, naturliga ekonomiområden, vägnät, vattenleder eller andra infrastrukturella faktorer. Trots detta pekar resultaten på att det skedde en märkbar utveckling i området kring Viborg under perioden i fråga, och då bör man till Viborgs influensområde också räkna Villmanstrands ekonomiska region liksom S:t Andreae socken. Av de svenska gränsförsamlingarna verkar läskunnigheten enligt Vauhkonens uppgifter ha gått framåt i Mäntyharju och Kerimäki. Därtill avviker Jaakimvaara i Ladogakarelen tydligt från grundmönstret, eftersom det i denna stora socken fanns en stor mängd personer som åtminstone till viss mån kunde läsa ur bok. De satsningar som donationsjordens husbonde gjorde på skolverket i församlingen och kyrkoherdens drastiska undervisningsmetoder verkar ha lett till resultat.

Ville Vauhkonens undersökning om läskunnigheten i Gamla Finland på 1700-talet innehåller rikligt med ny information från en period på ungefär hundra år. Arbetets empiriska grund är stark. Vauhkonens mycket omfångsrika forskningsområde är redan i sig självt exceptionellt utmanande. Å andra sidan är den långa tidsperioden han valt sällsynt i dagens avhandlingar, rentav avvikande. Arbetet väcker många följdfrågor, och vissa av iakttagelserna kommer troligen att inspirera till vidare undersökningar och delvis t.o.m. till omvärderingar. Den kommande forskningen måste hur som helst alltid hänvisa till Vauhkonens resultat.

Petri Karonen

En antologi om det nordiska samarbetets rötter

Magdalena Hillström & Hanne Sanders (red.), *Skandinavism. En rörelse och idé under 1800-talet*, 254 s., Makadam Förlag, Halmstad 2014.

AR 2014 VAR ETT MÄRKESÅR i Skandinavien. För det första hade det gått 150 år sedan det dansk-tyska kriget som skilde Sønderjylland från Danmark. För det andra hade det gått 200 år sedan den norska grundlagen eller *grundloven* stiftades i Eidsvoll i samband med Napoleonkrigens rockaddrag inom stormaktspolitiken. Efter Napoleonkrigen hade dessa politiska förändringar med den svensk-norska unionen och Danmarks nya gränser samt Finlands anslutning till Ryssland en väsentlig betydelse för skandinavismens utformning.

I den här kontexten publicerades en mycket välkommen antologi om Nordens historia och den skandinavistiska rörelsen, som under 1800-talet utvecklades framför allt fr.o.m. Esaias Tegnér's lagerbekransning av Adam Oehlenschläger i Lunds domkyrka år 1829, då Tegnér konstaterade i sitt hyllningstal att "Söndringens tid är förbi [...] Sundet förtjusa oss nu [...] Därföre Svea dig bjuder en krans [...]". Vikten av Esaias Tegnér's lagerbekransning av Adam Oehlenschläger och magisterpromotionen i Lund år 1829 och dess roll för skandinavismens uppkomst kan naturligtvis debatteras, men ångbåtstrafiken som öppnades samtidigt bidrog till resandet mellan Danmark och Sverige och de ökade kontakterna. Trots ångbåtstrafiken var det framför allt under den stränga vintern 1838 då isen frös i Öresund som studenter från Lund och Köpenhamn besökte varandra genom att vandra över isen. Från och med dessa möten frodades idén om liberal skandinavism i studentkretsar under 1830- och 1840-talen men även senare bland politiker och i det kulturella etablissemanget i Norden. Kärnan för skandinavismen var just axeln mellan Lund och Köpenhamn tvärs över Öresund.

I inledningen till boken uttrycker redaktörerna en förhoppning om att verket ska vara en inspirationskälla för fortsatta studier i ämnet skandinavism, eftersom ganska lite uppmärksamhet har ägnats åt denna ideologi som likt pangermanismen och panslavismen strävade efter att sammansmälta flera olika folk och stater, men som i den nationella historietolkningen förblivit ett misslyckande eller ett marginalfenomen p.g.a. att forskarna har fokuserat på den politiska skandinavismens nederlag år 1864 i och med det dansk-tyska kriget. De respektive nationalismerna – den svenska,

den danska och den norska samt den finska och den isländska – var framgångsrikare i statlig politisk mening, men i dag har man allt mer inom forskningen börjat ifrågasätta det nationella historienarrativet och, såsom skribenterna i detta verk ger prov på, börjat forska i skandinavismens långtidsverkningar och se kopplingarna till 1900-talets nordiska samarbete eller nordism. Med andra ord är det berättigat att uttrycka (med hänvisning till artiklarna i boken) att 1800-talets ideella och praktiska skandinavism utgör rötterna till det senare nordiska kulturella och politiska samarbetet och ”nordismen” under 1900-talet. Det samarbete, de nätverk och de traditioner som skapades under 1800-talet och i början av 1900-talet underlättade etablerandet av ett fungerande nordiskt samarbete efter första världskriget, vilket framgår av exemplen i den föreliggande antologin.

Mycket mer forskning har ägnats åt hur det överstatliga nordiska samarbetet eller ”nordismen” utvecklades i Norden från 1930-talet, men frågan om hur det nordiska samarbetet från 1800-talets skandinavism påverkade 1900-talets nordism är relativt obesvarad, även om en av författarna i antologin – Ruth Hemstad – i sin doktorsavhandling från år 2008 med titeln *Fra Indian Summer til Nordisk Vinter. Skandinavisk samarbejd, skandinavisme og unionsopløsningen* gett en mer nyanserad bild av hur skandinavismen och framför allt nyskandinavismen kring år 1900 – under en ”Indian Summer” som hon själv kallar det – bidrog till att skapa ett omfattande kulturutbyte och mötes- och konferensutbyte mellan de nordiska länderna (inklusive Finland utöver den vedertagna skandinaviska trion). Också Kari Haarder Ekman som skrivit en av artiklarna i boken har i sin litteraturvetenskapliga avhandling (2010) behandlat kulturskandinavismens långtidsverkningar och de nordiska författarkretsarnas samarbete i slutet av 1800-talet i avhandlingen ”*Mitt hems gränser vidgades*”. *En studie i den kulturella skandinavismen under 1800-talet*. Även andra forskare utanför denna boks författarkår, som exempelvis Bo Stråth, har behandlat skandinavismens långtidsverkningar i sina verk om Nordens historia, men trots dessa bidrag är antalet i fråga om större nyare publikationer eller avhandlingar om skandinavismen ganska ringa. Därför har verket en särskild beställning just nu inom forskningen om Nordens historia ur ett transnationellt perspektiv, när Norden åter igen blivit mer aktuellt när Europeiska unionen och det europeiska samarbetet står inför en kris och det nordiska fått mer uppmärksamhet.

Intresset för skandinavismen var som störst under 1800-talet i Danmark och Sverige, särskilt kring axeln Lund–Köpenhamn. Därmed är det kanske inte förvånansvärt att största delen av författarna till verket kommer från Sverige och Danmark – vid sidan av den norska forskaren Ruth Hemstad. Också Centrum för Öresundsstudier, som gett ut boken, har sin bas i Lund. I samtiden fick skandinavismen inte lika mycket genklang i Norge som i

Sverige och i Danmark, eftersom Norge inom den svensk-norska unionen huvudsakligen koncentrerade sig på att utveckla sin autonomi och självständighet i förhållande till den svensk-norska kungamakten och unionspartnern Sverige. Vissa norrmän var givetvis positiva gentemot skandinavismen (t.ex. Henrik Ibsen och Bjørnstjerne Bjørnson), men i stora drag uppfattades ideologin av många i Norge som dold storsvensk propaganda som man skulle ta avstånd ifrån, eftersom många fruktade *amalgamasjon* eller integration med ett stor-Sverige.

Trots att även Finland indirekt hörde till skandinavismens intressesfär har inga forskare från Finland bidragit till denna antologi. Finland nämns ett antal gånger och Finlands roll behandlas i vissa av artiklarna, men bristen på forskning kring Finland och skandinavismen syns kanske i att hänvisningarna i denna antologi går till Runar Johanssons *Skandinavismen i Finland* från år 1930. Framför allt de svenska forskarna Henrik Edgrens och Henrik Ullstads artiklar i denna antologi visar att även Finland berördes av skandinavismen, eftersom de nordiska nätverken och kontakterna även sträckte sig till storfurstendömet Finland och framför allt till det svenskspråkiga Finland. När personer från Finland inte var officiellt närvarande, som t.ex. under studentmötet i Köpenhamn 1845 (möjligen var enstaka exilfinländare från Sverige på plats, även om studenter från Kejsrerliga Alexanders-Universitetet inte åkte dit liksom de gjort 1843), behandlades Finlands ställning trots allt av de skandinaviska studenterna.

I antologins första artikel har Henrik Edgren skrivit om nordiskt och skandinaviskt i svensk tidningsopinion under tidigt 1800-tal. I sitt bidrag nämner Edgren också hur Sverige anpassade sig till 1812 års politik och till förlusten av Finland. I början av 1800-talet förekom det i den svenska pressen en del skrivelser om finskt missnöje mot det ryska styret, vilket delvis stöddes av exilfinländare som A. I. Arwidsson. Även under 1850-talet förekom förhoppningar i den svenska pressen om att Sverige skulle återta Finland i samband med Krimkriget. Edgren konstaterar dock att det i praktiken fanns en finländsk delaktighet i det skandinaviska och nordiska samarbetet, men detta realiserades enligt honom först en bra bit in på 1800-talet, främst efter Krimkriget på 1850-talet. Visserligen bör det påpekas att studenter från Finland hade besökt de skandinaviska studentmötena redan under 1840-talet och finländaren Emil von Qvanten hade 1855 under Krimkriget publicerat verket *Fennomani och skandinavism* i Stockholm. Dessutom hade ett tiotal frivilliga från Finland deltagit i dansktyska kriget 1864, men Edgren har rätt i sitt påstående att den huvudsakliga finländska delaktigheten förekom under senare hälften av 1800-talet och i början av 1900-talet.

Ruth Hemstad har i sin artikel skrivit om skandinavistisk propaganda kring 1808–1814. En simplifierad bild av skandinavismen har betonat

skandinavismen som en studentrörelse fr.o.m. 1830- och 1840-talen, men Hemstad pekar i sin artikel på en tid av ”protoskandinavism” och dynastisk skandinavism under vilken tidiga idéer om ett enhetligt Skandinavien uttrycktes. Detta skedde t.ex. 1792 i London av dansken Fredrik Sneedorff och i början av 1800-talet av dansken N. F. S. Grundtvig. Under Napoleonkrigen år 1808 hade danskarna också i sin allians med Napoleons Frankrike förklarat krig mot Sverige, och i samband med kriget spreds propaganda-flygblad med hjälp av varmluftsballonger som åkte från Danmark över Skåne och spred ett budskap om ett förenat ”Skandinavien”. Detta skedde när Danmark låg i krig med Sverige och nya dynastiska möjligheter öppnades i samband med Napoleonkrigen. Omfattande planer fanns för att få en dansk tronföljare till Sverige, vilket delvis förverkligades då dansken Kristian August valdes till svensk tronföljare 1809 (och bytte namn till det mer svenskklingande Karl August). Ett år senare avled han under en militärövning och Jean Baptiste Bernadotte valdes till ny tronföljare. Den dynastiska protoskandinavismen under de första decennierna av 1800-talet som Hemstad behandlar i denna artikel har inte fått lika mycket uppmärksamhet som 1840-talets studentrörelse, den politiska skandinavismen vid århundradets mitt och nyskandinavismen vid sekelskiftet 1900. Därför har Hemstad i sin artikel belyst ett förhållandevis ostuderat område inom skandinavismen.

Henrik Ullstad har i sin artikel skrivit om den performativa praktiken under de studentikosa skandinavismötena på 1840-talet. I denna artikel förekommer det mycket material om Finland. Det finländska deltagarantalet var visserligen förhållandevis litet under mötena på 1840-talet, men det framgår av Ullstads artikel att Finland förhållandevis ofta förekom som ett ämne i de skandinavistiska studentsångerna och dikterna. Exempelvis analyseras den skandinavistiska lundastudenten C. V. A. Strandbergs dikt *Vaticinium* från studentmötet år 1845, vilken innehöll en förhoppning om att Finland åter kunde förenas med Norden. Tsarfientliga skandinaviststudenter ansåg att Finland blivit en slav i Rysslands bojar, men som Ullstad påpekar handlade det inte alltid om själva Finlandsfrågan utan också om Rysslandsskräcken bland de liberalt sinnade studenterna. Dessa hyllade liberalismen och avskydde den ryska konservativa autokratin som tsaren personifierade. Frågan om Slesvig konkurrerade också med Finlandsfrågan och olika åsikter framfördes på studentmötena. Den mytiska vikingatiden hyllades också under 1840-talets fester vid sidan av hjältar som Karl XII, som slagits mot den ryska fienden. Ullstads artikel lyfter fram intresset för Finland på studentmötena under 1840-talet, fastän deltagare från Finland inte alltid var officiellt närvarande (ibland var exilfinländare närvarande, vilka ansåg sig representera Finland som en del av den svenska representationen).

Hanna Enefalk har i sin artikel använt skillingtryck som källmaterial. Skillingtrycken var vid 1800-talets mitt ”billig litteratur” för folket och genom detta medium spreds bland dansk och svensk allmoges folkliga sånger och karikatyrer med skandinavistiska motiv, som t.ex. den danska visan ”Den tapre Landssoldat” från 1848 av Peter Faber. Visan trycktes i 18 000 exemplar och delades ut gratis till soldaterna i kriget åren 1848–1850. Särskilt under kriget mellan Danmark och de tyska staterna om Slesvigs och Holsteins status 1848–1850 och 1864 ökade skillingtrycken om kriget, i vilka man hyllade de danska soldaternas tapperhet och demoniserade tyskarna, inte endast i Danmark utan även i Sverige. En svensk-norsk styrka (som inte deltog i striderna men som stationerades i Danmark) skickades till Fyn under det första kriget 1848–1850. År 1864 fanns det omfattande planer från svensk-norska skandinavistkungen Karl XV:s sida att i skandinavismens anda alliera Sverige-Norge med Danmark. Svensk-norska trupper skulle skickas till Danmarks hjälp (Karl XV hade personligen talat om det för den danska konseljpresidenten Carl Christian Hall 1863), men dessa planer havererade p.g.a. den svensk-norska regeringens ovilja att delta i kriget. Ett par hundra nordiska frivilliga (även elva frivilliga finländare) åkte till Danmark 1864 för att stöda danskarna mot den tyska alliansen (med Preussen och Österrike som starkaste parter). Enefalk visar att lejonparten av utgivningen av skillingtrycken med populärt skandinavistiskt innehåll trycktes strax före, under och genast efter krigsåren 1848–1850 och 1864.

Fredrik Nilsson behandlar i sin artikel kvinnliga skandinavier och politisk handling vid 1800-talets mitt. Nilsson hänvisar till Kari Haarder Ekman som i sin avhandling visat att den politiska och intellektuella skandinavismen vid 1800-talets mitt dominerades av män. Fredrik Nilsson har emellertid försökt se 1800-talets mitt ur kvinnans synvinkel, framför allt genom Hedda Arosenius brevväxling och hennes roll som aktör bland skandinavisterna. Kvinnornas begränsade möjligheter i den borgerliga offentligheten kunde kompenseras genom brevväxling, och kvinnor som Hedda Arosenius kunde delta i tankeutbytet med män och aktivt påverka inom skandinavismrörelsen. Arosenius ställde krav på större kvinnlig emancipation under en tid då kvinnorna kunde betrakta skandinavistiska marscher och demonstrationer främst från läktare och balkonger. (En annan kvinnlig skandinavist var Fredrika Bremer, som Kari Haarder Ekman har behandlat i sin artikel.)

Ole Vind analyserar N. F. S. Grundtvigs skandinavistiska åskådning. Grundtvig var en mångsysslare i sin samtid och huvudarkitekten för idén om folkhögskolor som senare fick en väldigt nordisk prägel. Grundtvig föreslog också 1845 att man skulle grunda ett nordiskt universitet med säte i Göteborg. Detta förverkligades inte i samtiden, men år 1968 grundades Nordens Folkliga Akademi i Kungälv nära Göteborg med inspira-

tion från Grundtvigs tankegods. Nordens Folkliga Akademi var inte ett universitet, men nog ett centrum för folkupplysning. År 2004 avslutade Akademien sin verksamhet, men Vind påpekar i sin artikel att idén levte vidare i Centrum för Danmarksstudier vid Lunds universitet, som grundades vid millennieskiftet och som bytte namn till Centrum för Öresundsstudier 2014.

Kari Haarder Ekman analyserar den kulturella skandinavismen under 1800-talet i de litterära cirklarna kring H. C. Andersen, Fredrika Bremer, Gerhard Bonnier och Georg Brandes. Om Fredrik Nilssons artikel om kvinnornas roll inom skandinavismen i hög grad behandlade kvinnans roll i skuggan av mannen i Hedda Arosenius brev har Haarder Ekman lyft fram ett annat exempel med Fredrika Bremer, som från mitten av 1800-talet utgav tre romaner: *Strid och frid eller några scener i Norge* (1840), *Syskonlif* (1848) och *Lif i Norden* (1849) med skandinavistiskt innehåll. Bremer var ett undantag bland kvinnorna och hade en aktivare roll i 1800-talets borgerliga manssamhälle. Hon avvek alltså från den kvinnoroll inom skandinavismen som Fredrik Nilsson behandlar i sin artikel om Hedda Arosenius. Utöver de tre männen H. C. Andersen, Gerhard Bonnier och Georg Brandes är det kanske på sin plats att lyfta fram Fredrika Bremer och hennes författarskap och skandinavism. Här kunde man också nämna Maikki Friberg från Finland. Hon behandlas inte i antologin men var engagerad i de nordiska nätverken kring sekelskiftet 1900 och skrev en doktorsavhandling om de nordiska folkhögskolorna. En intressant fråga är i vilken mån hennes arbete influerades av de nordiska kontakterna under nyskandinavismen.

I den avslutande artikeln analyserar Magdalena Hillström Nordiska museets uppkomst och varför just det ”nordiska” valdes som tema i stället för att grunda det ”svenska nationalmuseet”, om man ställer en kontrafaktisk fråga. Idén om grundandet av ett nordiskt museum utformades av Artur Hazelius, vars son Gunnar Hazelius fortsatte arbetet under början av 1900-talet. Genom far och son Hazelius grundades sålunda ett nordiskt museum under nyskandinavismens och den kulturella skandinavismens tid kring år 1900. Detta var ingen självklarhet, eftersom man lika väl kunde ha grundat ett svenskt nationalmuseum. Magdalena Hillström betraktar kritiskt synen att det nordiska museet skulle ha varit ett ”svenskt” museum i nationsbyggandet. Redan själva namnet på museet antyder att Artur Hazelius hade en tanke om en ”nordisk” gemenskap, där allmogekulturen från hela Norden (inklusive Finland och Island) spelade en stor roll i utställningarna. Efter att Sverige och Norge separerades 1905 blev det nordiska museet mer ”svenskt” till sitt innehåll, men behöll i det långa loppet trots allt sin prägel som ett nordiskt museum utan klart definierade geografiska gränser. Denna artikel demonstrerar väl hur nyskandinavismen spelade en roll i

skapandet av ett kulturellt samband mellan de nordiska länderna redan långt före första världskriget (inklusive Finland och Island innan dessa länder blivit självständiga) av enskilda individers inflytande och i mindre nätverk, i detta fall på initiativ av far och son Hazelius.

Avslutningsvis kan man konstatera att bokens författare lyckas med sitt uppdrag att presentera olika forskningsrön inom ämnet skandinavism. Det är svårt att direkt rikta någon kritik mot verket. Ur finsk synvinkel behandlas ämnet relativt väl, eftersom Finlands roll inom skandinavismen lyfts förhållandevis bra fram i artiklarna (framför allt i Edmans, Ullstads och Hillströms artiklar). I vissa fall kunde man ännu mer ha noterat Finland, exempelvis medförde förryskningen i Finland fr.o.m. år 1899 att man i Danmarks skandinavistiska kretsar noterade Finland då Nordisk forening grundades i Köpenhamn 1899, samtidigt som tyska Sönderjyllands danska befolkning utsattes för "förtyskning" (detta nämns t.ex. i Hemstads avhandling från 2008). Också finländarnas roll inom skandinavismen kunde ha nämnts mer, bl.a. Emil von Qvanten och hans roll när det t.ex. gällde att sprida skandinavistisk litteratur. von Qvanten behandlas t.ex. i Hans Lennart Lundhs avhandling *Från skandinavism till neutralitet* (1950). Walter Runeberg bidrog under sin vistelse i Rom på 1860-talet till att den skandinaviska föreningens statuter i Rom ändrades så att även finländare kunde bli medlemmar från och med 1860-talets början i denna förening som samlade många medlemmar ur de nordiska konstnärskretsarna i den eviga staden. (Skulptören Walter Runeberg nämns i Hemstads nämnda avhandling från år 2008 och i Liisa Suvikumpus avhandling *Kulttuurisia kohtaamisia. Suomalaiset kuvataiteilijat ja Rooma 1800-luvulla*, 2009).

Även föreningsverksamheten har blivit förhållandevis obehandlad. Kring slutet av 1800-talet och början av 1900-talet spelade olika yrkesgruppers nordiska föreningar (t.ex. jurister, folkhögskolelärare och naturvetare) och möten en väsentlig roll i utformandet av det nyskandinaviska fältet så som Hemstad påpekat, vilket inte behandlas särskilt utförligt i artiklarna i antologin. Dessa tillställningar bestod av t.ex. olika yrkesgruppers och föreningsars samnordiska möten, varav t.ex. naturforskarmötet år 1902 och folkhögskolemötet år 1907 ordnades i Finland (sammanlagt ordnades 13 nordiska möten i Finland under åren 1895–1914). Dessa möten spelade en inte obetydlig roll när det gällde att förmedla nordiska kontakter, skapa nätverk och sprida den skandinavistiska idén. Ruth Hemstad har i sin avhandling behandlat föreningsarnas roll i denna process, och därför kunde man kanske i denna antologi också ha diskuterat detta ämne mer ingående, eller också t.ex. arbetarskandinavismen eller den fackliga skandinavismen. När boken utgavs och ett seminarium ordnades i myntkabinetet i Stockholm i november 2014 höll Lars Berggren från Lunds universitet (som inte medverkat i den här boken) ett föredrag om arbetar-

skandinavismen och den fackliga verksamheten i Öresundsregionen. En artikel av det här slaget kunde kanske ha kompletterat verket med tanke på arbetarskandinavismen, eftersom antologin nu har en stark betoning på samhällseliten och medelklassen. Ur kvinnohistorisk synvinkel och genusperspektiv har även kvinnornas roll i skandinavismen synliggjorts i två artiklar i antologin. Betoningen i antologin ligger på kultur-, idé- och litteraturhistoria med presshistoriska inslag, men det finns även en dimension av politisk historia.

Visserligen var avsikten med antologin inte att den skulle vara ett heltäckande verk om skandinavismen, utan syftet var snarare att genom enskilda artiklar sporra till vidare forskning och att lyfta fram ny, nordisk forskning om skandinavismen. På den punkten lyckas verket mycket väl i sitt uppdrag.

Mikael Björk-Winberg

Bruksarbetare som politiska aktörer

Matias Kaihovirta, *Oroliga inför framtiden. En studie av folkligt politiskt agerande bland bruksarbetarna i Billnäs ca 1900–1920*, diss., Åbo Akademi 2015.

AREN 1901, 1905–1906 OCH 1917–1918 gjorde bruksarbetarna i Billnäs uppror mot den patriarkala bruksledningen. Brukssamhället i sydvästra Finland, som till synes karakteriserats av harmoni, upplevde dessa år synliga djupgående konfrontationer mellan arbetare och bruksledning. Dessa händelser studerar Matias Kaihovirta i sin doktorsavhandling *Oroliga inför framtiden. En studie av folkligt politiskt agerande bland bruksarbetarna i Billnäs ca 1900–1920*. Med utgångspunkt i de tre fallen ställer Kaihovirta frågor kring varför den synbara harmonin bröts vid just dessa tillfällen. Därigenom pekar han ut två huvudsyften med avhandlingen. Det första är ”att studera bruksarbetarna i Billnäs som politiska aktörer i en tid då det finländska samhället förändrades på ett grundläggande sätt”, och det andra är att med utgångspunkt i fallstudien om bruksarbetarna i Billnäs skapa en förståelse av folkligt politiskt agerande i Finland i början av 1900-talet – det vill säga skapa kunskap om något utöver arbetarna i just Billnäs (s. 23).

I studien säger sig Kaihovirta undersöka bruksarbetarnas politiska agerande utifrån följande frågeställningar:

- Vilka möjligheter hade bruksarbetarna att agera politiskt i brukssamhället, vilka var de arenor på vilka arbetarna kunde agera politiskt och hur försökte arbetarna påverka den paternalistiska ordningen i brukssamhället?
- Hur förändrades bruksarbetarnas politiska agerande under den studerade tidsperioden?
- På vilket sätt gav bruksarbetarna betydelse åt sitt politiska agerande?

Genom mikrohistoriens fördelar skapar sig författaren möjlighet att ingående studera det konkreta, vardagliga och komplexa i det förflutna och att studera bruksarbetarnas hela liv och de strukturella omständigheter av olika slag som påverkar det. Därigenom blir det tydligt att avhandlingen hämtar inspiration från brittiska kulturmarxistiska historiker som Edward P. Thompson, Eric J. Hobsbawm och George Rudé som i sin forskning kopplar folkliga uppror till sociala och ekonomiska förändringar i samhället. Men inspiration hämtas också från antropologen James C. Scott

som fokuserar på människors föreställningsvärld och hur människor tänker och agerar i vardagen. Därvidlag används begreppet *dold agenda*. Kaihovirta betonar också sin anknytning till den finländske historikern Kari Teräs som pekar på vikten av att studera den vardagsnära politiken. Detta innebär att vardag och politik inte skiljs från varandra. Det handlar om att studera vad Teräs kallar ”vanliga människors tankar, föreställningar och politiska agerande inför stora samhälleliga förändringar”.¹ En andra utgångspunkt är att författaren avser att analysera bruksarbetarnas politiska agerande utifrån ett intersektionalistiskt perspektiv, där inte bara klass utan också manlighet och kvinnlighet, svenskt och finskt samt religion är betydelsefullt att studera.

Med sitt angreppssätt förenar således Kaihovirta den, inom det arbetarhistoriska området vanligt förekommande, kulturmarxistiska forsknings-traditionen med det mer moderna intersektionalistiska. På så sätt visar författaren på djupa teoretiska insikter när han med utgångspunkt i kulturmarxistiska idéer förädlar denna forskningstradition med betydelsefulla tillskott i form av en intersektionalistisk analys. På så sätt är avhandlingen teoretiskt värdefull, och den bidrar därigenom till nya perspektiv inom såväl den arbetarhistoriska som den social- och kulturhistoriska forskningen.

För att genomföra sin studie använder författaren ett traditionellt social- och kulturhistoriskt källmaterial bestående av bl.a. ett av andra forskare insamlat intervjumaterial, företagsmaterial, föreningshandlingar, brev-samlingar och dagspress. Men också tidigare genomförd lokalhistorisk forskning är ett viktigt material. Med detta material lägger Kaihovirta ett pussel för att försöka rekonstruera bruksarbetarnas vardagliga politikgörande och de bakomliggande föreställningsvärldarna.

Kaihovirta har valt ut tre nedslagspunkter i Billnäs och den finska historien för att studera bruksarbetarnas vardagliga politikgörande. Det är den s.k. prästlönetvisten 1901, storstrejken 1905–1906 samt det stora potatisbråket 1917–1918 som föregick inbördeskriget. Utöver dessa utgör ett studium av återställningsrepertoarer och återgång till vardagen efter 1918 års händelser en betydande del av avhandlingen. Men innan han analyserar de tre skeendena gör han i kapitel 2 en noggrann genomgång av Billnäs Bruks historia från grundandet 1641 fram till 1800-talets slut och visar hur paternalismen förändrades. I kapitlet finns också en mera ingående analys av de betydande förändringar som bruket gick igenom under 1900-talets första decennier med bl.a. ökade produktionsvolymen, införandet av tayloristiska ledningsmetoder, mekanisering och en kraftig utökning av antalet anställda. Mellan 1890 och 1915 ökades antalet från 57 arbetare till 1 072 för att därefter minska till 368 år 1920. Den kraftiga

1. Kari Teräs citerad i Kaihovirta, *Oroliga inför framtiden*, s. 31.

inflyttningen medförde också att andelen finskspråkiga arbetare ökade. Författaren gör också en analys av hur paternalismen förändrades under 1900-talets första del och anpassades till de förändringar som skedde. Syftet med genomgången är att synliggöra kontexten till avhandlingens senare kapitel. Det ska hjälpa läsaren att förstå den historiska kontext bruksin-vånarna levde i och agerade utifrån under åren 1900–1920.

I kapitel 3 undersöks bruksarbetarnas politiska agerande mellan 1900 och 1918. Som tidigare nämnts gör Kaihovirta alltså tre nedslag, som han menar är intressanta att studera därför att bruksarbetarnas tankar och handling så tydligt kommer till uttryck i dessa. Det är förändringar och kontinuitet i bruksarbetarnas politiska repertoar som Kaihovirta spanar efter i just dessa nedslag. Icke desto mindre inleds kapitlet med en kortare diskussion om bruksarbetarnas s.k. egensinne och vardagliga motstånd, såsom exempelvis brott mot ordningsregler på arbetsplatsen eller utmaning av det hegemoniska manlighetsidealet. Studien av detta vardagsmotstånd får emellertid inte någon framträdande plats i avhandlingen.

Prästlönervisten 1901 var den första öppna konfrontationen mellan bruksarbetarna och patron. I augusti detta år lockoutades arbetarna vid såväl Billnäs som Fiskars bruk, då de enligt bruksledningen försökt bilda en arbetarförening på orten. En sådan utmanade på allvar det paternalistiska systemet. Den utlösande gnistan till försöken att utmana paternalismen var en tvist om prästens lön, vilken invercade på den skatt som bruksarbetarna betalade. Resultatet blev att försöken att grunda en arbetarförening misslyckades och arbetarna tvingades skriva på kontrakt där de förband sig att inte bli medlemmar i någon arbetarförening. I stället kom protester att kanaliseras genom paternalistiska föreningar som exempelvis sjukkassan och genom att arbetarna bildade en kooperativ förening.

Under storstrejken 1905 förändrades arbetarnas politiska repertoar. Strejken var nationell och enligt författaren en del av de revolter som ägde rum i Ryssland vid samma tid efter förlusten i kriget mot Japan. Utgången av strejken resulterade i allmän rösträtt för män och kvinnor samt på sikt landets självständighet från Ryssland. Men den innebar också att den politiska repertoaren förändrades genom bildandet av en arbetarförening och genom att Billnäs arbetare nu blev en del i en nationell arbetarrörelse.

Potatisbråket 1917–1918 undersöks i ett mikrohistoriskt perspektiv. Våren 1917 var livsmedelssituationen svår i många länder, även i Finland. Omfattande livsmedelssupplott och strejker förekom. På den politiska repertoaren fanns bl.a. strejker, demonstrationer, husockupationer, mobilisering till val, föreningsmöten och i skrift formulerandet av politiska krav. Liksom i flera andra länder skapades i spåren av bolsjevikernas maktövertagande i Ryssland en revolutionär stämning med bildandet av röda garden och

ett inbördeskrig bröt ut. Härvidlag gör Kaihovirta en spännande analys av de röda i Billnäs. Till stor del bestod de av s.k. skötsamma arbetare. En betydande del var svenskspråkiga yrkesmän med familj och fast anställning som yrkesskickliga arbetare vid bruket. Kaihovirta fokuserar inte så starkt på inbördeskrigets händelser utan snarare på dess förspel och framför allt på efterspelet där han analyserar vilka strategier som användes av bruksledning och av arbetare för att ”normalisera” samhället. Åt denna fråga ägnas kapitel 4, där en s.k. återställningsrepertoar studeras. Härvidlag överskrider Kaihovirta sin egen formulerade tidsperiod och studerar bl.a. minneskulturer efter inbördeskriget under lång tid framåt.

Matias Kaihovirta har enligt min mening skrivit en i många stycken utmärkt avhandling. Den är teoretiskt nydanande och ger, åtminstone mig som svensk läsare, betydelsefulla nya insikter kring de svenskspråkiga arbetarnas roll under inbördeskriget. Men Kaihovirta lyckas också med vad han föresatt sig i sin studie; att på ett bra sätt förena kultur- och socialhistoriska perspektiv på bruksarbetarnas agerande i Billnäs under 1900-talets första decennier. Icke desto mindre vill jag också peka på några problem i avhandlingen.

Vad gäller avhandlingens struktur ställer jag mig kritisk till att mer än 35 sidor i en omfattande avhandling behandlar minneskulturer och hur dessa togs om hand långt efter själva inbördeskriget. Behandlingen av denna fråga synes inte anknyta till syfte och frågeställningar och kunde därför ha publicerats som en från avhandlingen fristående artikel.

Jag ställer mig också aningen tveksam till om det är ett bra val att välja tre extraordinära händelser för att studera vardagligt politiskt görande. Kanske hade det varit mera fruktbart att systematiskt studera de vardagliga motståndstrategier som nämns mycket kort i kapitel 3 i stället för att helt och hållet fastna i uppseendeväckande händelser som har stor bärkraft i arbetarrörelsens ”stora berättelse”.

Det kan också ställas några frågor kring Kaihovirtas metodologi. Författaren är mikrohistorisk i sin utgångspunkt. Det sympatiserar jag starkt med. Ambitionen är att studera bruksarbetarna i deras vardagliga politiska agerande och fånga deras tankevärld. Samtidigt används en hel del arbetsköparmaterial, kyrkligt material och borgerlig press som källa för att beskriva arbetarnas agerande. Detta kombineras med material som stammar ur arbetarnas egen verksamhet. Vad jag undrar över är hur Kaihovirta mera konkret gått till väga. På vilket sätt har pusslet med de olika källorna lagts? Hur har letandet efter pusselbitar skett? Vad har författaren gjort när bitarna inte riktigt passat ihop? Detta framgår inte av avhandlingens metoddiskussion. En annan fråga är *hur* närläsningen av materialet gått till. Har det gjorts en förutsättningslös genomgång av materialet för att leta fram det intressanta eller har författaren på förhand bestämt vad han

letar efter? Den senare frågan gäller också det av andra forskare insamlade muntliga källmaterialet. Härvidlag saknar jag den genomskinlighet som Sarah J. Tracy betonar är av största vikt för trovärdigheten i resultaten.² I detta ligger också vikten av att en författare själv syns tydligt i avhandlingen. Ibland tenderar Kaihovirta att bli osynlig.

Kaihovirta är lite glidande i vad han säger sig vilja ha intervjumaterialet till. Det sägs att det muntliga materialet ”bidrar med det som inte framgår i skriftliga källor”. Här kommer konkreta ”vanliga” människor till tals på ett annat sätt än i ett skriftligt material.³ Minnesmaterialet sägs förmedla det som skriftliga källor tiger om. Jag tolkar detta utifrån min egen erfarenhet som att det muntliga materialet blir en del av det pussel som Kaihovirta lägger. Men sedan avslutas avsnittet med att intervjuerna i första hand inte använts för att utreda vad som egentligen hände utan ”syftet har varit att nå en muntlig tradition och ett berättande som inte framgår ur arkivmaterialet”.⁴ Här finns med andra ord en viss glidning mellan om materialet används för att lägga ett pussel för att åskådliggöra vad som egentligen hände eller om det är den muntliga traditionen i sig som är central. I såväl syftet som i den konkreta användningen av materialet tolkar jag det som att det är det förstnämnda som gäller.

Beträffande förklaringar uppfattar jag Kaihovirta i sina utgångspunkter som icke-deterministisk och icke-teleologisk, d.v.s. att han är kritisk till sådana företeelser i historieskrivningen. Det är också tydligt i de teoretiska och metodiska resonemangen. Men ibland tenderar framställningen ändå att bli deterministisk och teleologisk. Sålunda påstås exempelvis att det röda agitationsmötet i Billnäs 1905 följde den nationella händelseutvecklingen.⁵ Jag skulle vilja påstå att det var en del av den nationella händelseutvecklingen och bidrog till att den nationella händelseutvecklingen blev som den blev; eller med andra ord att arbetarna i Billnäs var handlande subjekt. Ytterligare ett exempel är när Kaihovirta skriver om den lutherska kyrkan och hustavlan och ser dessa företeelser som att de formade både de paternalistiska relationerna och genusrelationerna i brukssamhället. ”Hustavlan var grunden till relationerna mellan överhet-undersäte men också mellan husbonde-underlydande och husfar/husmor-barn/tjänare.”⁶ Utifrån Kaihovirtas teoretiska ansatser borde det kanske i stället talas om en dialektisk relation mellan hustavlans ideologi och samhällets sociala

-
2. Sarah J. Tracy, 'Qualitative quality. Eight 'Big-Ten' criteria for excellent qualitative research', *Qualitative Inquiry* 2010:16, s. 837.
 3. Kaihovirta, *Oroliga inför framtiden*, s. 76.
 4. Kaihovirta, *Oroliga inför framtiden*, s. 77.
 5. Kaihovirta, *Oroliga inför framtiden*, s. 241.
 6. Kaihovirta, *Oroliga inför framtiden*, s. 184.

relationer. Det var knappast hustavlan i sig som skapade paternalismen, utan en växelverkan där hustavlan har sitt ursprung i en social verklighet och där arbetsköparpolitiken vid bruket bidrar till att stärka hustavlans betydelse. Här ställs frågan om relationen mellan social- och kulturhistoria på sin spets.

Sammanfattningsvis vill jag betona att Kaihovirtas avhandling är ett synnerligen väl utfört forskningsarbete som också visar på hög grad av självständighet. Det har stora förtjänster, såväl teoretiskt som metodologiskt och empiriskt.

Den metodologiska styrkan hos Kaihovirta ligger i hans förmåga att hantera ett omfattande och disparat källmaterial bestående av en mängd olika slags material. Med till synes säker hand lägger han med hjälp av källorna det pussel som innebär att han rekonstruerar bruksarbetarnas politiska görande ur ett tydligt s.k. underifrånperspektiv. Icke desto mindre hade avhandlingens trovärdighet tjänat på en större genomskinlighet i hur författaren gått till väga i sitt metodarbete.

Den empiriska styrkan är grundad i den teoretiska och metodologiska. Införandet av intersektionalitet i forskningsfältet tillsammans med den metodologiska uppfinningsrikedomen gör att Kaihovirta får syn på företeelser som tidigare inte uppmärksammats i den arbetarhistoriska forskningen. Sålunda tillför han området nya kunskaper om bl.a. svenskspråkiga arbetares betydelse för arbetarrörelsen och deras engagemang på de rödas sida i inbördeskriget. Ett annat nydanande resultat är upptäckten av hur bruksarbetarna inte enbart, som i tidigare forskning, är offer för företagarnas paternalistiska strategier utan också strategiskt använder paternalismen i sin egen kamp för bättre arbets- och livsvillkor. Således bidrar Kaihovirtas avhandling med ny väsentlig kunskap inom det arbetarhistoriska forskningsområdet, även om jag som nämnts också finner vissa metodologiska problem i framställningen.

Mats Greiff

Finland mellan Hitler och Stalin

Seikko Eskola, *Demokratia diktaattorien varjossa – Suomen vaikea 1940-luku eurooppalaisin silmin* [Demokrati i diktatorernas skugga – Finlands svåra 1940-tal i europeiska ögon], 320 s., Atena Kustannus Oy, Keuruu 2014.

PROFESSOR EMERITUS Seikko Eskolas nya bok *Demokratia diktaattorien varjossa* behandlar, såsom titeln indikerar, Finlands vägval under 1940-talet i skuggan av två totalitära diktaturer, Adolf Hitlers Nazityskland och Josef Stalins Sovjetunionen. Professor Eskolas avhandling, i dag en klassiker på området, behandlade Förenta Staternas press och krisen i Finland från våren 1941 till Japans anfall mot Pearl Harbor 1942.¹ Han har också tidigare behandlat Finlands väg mot vinterkriget och båda våra krig sedda ur schweizisk synvinkel.

Boken består av en inledning som dels beskriver Finlands fyrtioal, dels karaktäriserar den schweiziska kvalitetstidningen *Neue Zürcher Zeitung*. Därefter följer bokens tre huvudkapitel: I Hitlers maktsfär (”Hitlerin valtpiirissä”), In under Stalins maktsfär – de farliga åren (”Stalinin valtpiiriin – vaaran vuodet”) samt Mot stabilitet under trycket från Kreml (”Kohti vakautta Kremlin paineessa”). Boken avslutas med ett kort sammandrag. Bilder saknas, men i slutet av boken finns en användbar händelsekalender samt en personförteckning. Nothänvisningarna har placerats i slutet, något som delvis försvårar läsningen. Källorna och litteraturen är relevanta och uttömmande. Tolv årgångar (1941–1952) av dagstidningen *Neue Zürcher Zeitung* utgör tillsammans med arkivkällor i Bundesarchiv (Bern), i UM:s arkiv och i Finlands Riksarkiv det mest centrala källmaterialet. NZZ har blivit föremål för många vetenskapliga undersökningar och historiker, bl.a. i samband med olika jubileumsår. Dess 225-årshistorik, författad av Thomas Maissen, utgavs år 2005.²

Professor Eskola beskriver händelseutvecklingen i Finland under 1940-talet med utgångspunkt i den redan år 1780 grundade *Neue Zürcher Zeitung* och de rapporter som skrivits av tidningens Finlandskor-

1. Seikko Eskola, *Yhdysvaltain lehdistö ja Suomen kriisi. Kevästä 1941 Pearl Harboriin*, Historiallisia tutkimuksia 93 (Helsinki 1973); Seikko Eskola, *Finland on the Verge of the Winter War – from Democratic European Perspective. The Road to War*, Acta Universitatis Tamperensis B. Vol. 45 (Tampere 1993), s. 129–153.
2. Thomas Maissen, *Die Geschichte der NZZ 1780–2005. 225 Jahre Neue Zürcher Zeitung* (Zürich 2005).

respondent, Dr. Max Mehlem. NZZ är förmodligen den mest betydande tidningen i Schweiz. Till saken hör att tidningen ända från början hade en kritisk inställning till Adolf Hitler och hans nationalsocialism. NZZ varnade oupphörligen för totalitarismens faror, och den förbjöds sålunda redan tidigt (1934) i Tyskland. Sommaren 1940 utvisades slutligen tidningens korrespondent i Berlin anklagad för att med sin rapportering försöka ”förgifta” relationerna mellan Tyskland och Sovjetunionen. En stor del av NZZ:s upplaga gick till utlandet och fr.o.m. år 1937 utgavs en speciell utlandsupplaga (*Fernausage*).

Schweiz var neutralt under mellankrigstiden liksom under andra världskriget, och stod sålunda utanför krigshandlingarna under hela andra världskriget. Landets geopolitiska läge var dock utmanande, det låg mitt på axeln mellan Hitlers nationalsocialistiska Tyskland och Mussolinis fascistiska Italien. Efter Frankrikes fall försvårades Schweiz militärpolitiska situation ytterligare, men landet aviserade för omvärlden att man ämnade sälja sig dyrt i händelse av ett fientligt angrepp. Som en förebild i detta avseende fungerade Finland, med sin hjältemodiga kamp mot Sovjetunionen under vinterkriget 1939–1940. Försättningskriget 1941–1944 var däremot en svårare bit att smälta för den schweiziska tidningspressen och NZZ. Professor Eskola har tagit som sin huvuduppgift att utreda och analysera bilden av Finland i den schweiziska pressen och vilka förändringar denna bild genomgick under världskrigets lopp.

Aktörer i boken är, förutom Max Mehlem och de främsta finländska politikerna, bl.a. personalen vid Statens informationsverk med dess chef, major Heikki Reenpää och biträdande chef, magister L. A. Puntila, tillika statsminister Rangells sekreterare. Informationsverket omhändertog förhandscensuren, d.v.s. granskningen av de finländska korrespondenternas telegram och telefonsamtal. En annan uppgift för informationsverket var att aktivt söka påverka Finlandsbilden i utlandet genom att förse den utländska tidningspressen med lämpliga propagandistiska artiklar. För Schweiz del koncentrerade man sig närmast på den franskspråkiga pressen. Eskola påpekar dock att denna verksamhet just inte påverkade NZZ:s eller Mehlems skrivelser. Efter regeringsbytet i mars 1943, då Edwin Linkomies tillträdde som statsminister, byttes ledningen ut, Dr. Kustaa Vilkkuna efterträdde Reenpää som censurchef och magister Nils Meinander blev ny biträdande chef. Våren 1944 ersattes Vilkkuna av generalmajor Heikki Kekoni. Statens informationsverk upplöstes efter vapenstillståndet hösten 1944.

NZZ var den enda schweiziska tidning som hade korrespondenter i de nordiska länderna. Förutom Mehlem i Helsingfors var Dr. E. H. Regensburger placerad som tidningens korrespondent i Stockholm. Också i Berlin och i London hade tidningen egna korrespondenter. Antalet artiklar rörande

Finland i NZZ uppgår enligt Eskola till 1111 under perioden maj 1941 till september 1944. Denna siffra innebar att tidningen skrev ofta och mycket om Finland: i ca vart tredje nummer ingick en artikel rörande detta ämnesområde.

Seikko Eskola delar in artiklarna rörande Finland i fyra undergrupper: omfattande, ställningstagande artiklar på paradsidan, d.v.s. ett slags ledare, omfattande resereportage från finska fronten skrivna av någon korrespondent, ekonomiska översikter i tidningens ekonomiska avdelning (*Handelsteil*) samt nyheter, vilka kunde variera från korrespondenternas ingående analyser till s.k. smånotiser. Ungefär hälften av nyheterna om och från Finland kom från Helsingfors och ca en fjärdedel från Stockholm. Ungefär 2/3 av alla nyheter från fortsättningskriget var författade av tidningens egna korrespondenter, medan andelen för de stora nyhetsbyråerna, UP och Reuters, endast uppgick till ca fem procent.

Primus motor i fråga om rapporteringen från Finland var således Max Mehlem (1901–1968), NZZ:s korrespondent i Helsingfors från 1931 till 1947, då han förflyttades till Stockholm på egen begäran. Mehlem var gift med en finlandssvenska och sålunda väl integrerad i finländska kretsar. Han fungerade även under en lång tid, bl.a. under krigsåren, som ordförande i de utländska journalisternas förening i Helsingfors. Han fick redan av samtiden erkänsla för sin positiva inställning till Finland. Eskola refererar en rapport av ambassadsekreterare Heikki Leppo vid Finlands ambassad i Berlin, där det sades att de flesta artiklar som skrivits i förståelsefull anda om Finland baserar sig på NZZ:s korrespondent Max Mehlems uppgifter.

Frågan om Finlands deltagande på Tysklands sida i anfall mot Sovjetunionen i juni 1941, som på finländskt håll kallas fortsättningskriget, har dryftats i otaliga vetenskapliga undersökningar och andra framställningar. Eskola nöjer sig med att redogöra för den samtida analysen, närmast då NZZ:s linje, som utstakats av Max Mehlem. Dennes första grundliga analys av Finlands politiska läge publicerades i tidningens spalter den 4 juni 1941 under rubriken ”Politik im Norden”. Artikelförfattaren betonade att Finland inte hade några politiska avtal med Tyskland. Den 16 juni berättade NZZ om att tyska trupper befann sig i Finland, och dagen för krigsutbrottet fastslog tidningens korrespondent i Stockholm att Finland under de rådande förhållandena hade förlorat sin utrikespolitiska rörelsefrihet, vilket Mehlem formulerat som det finländska folkets önskan om framtida trygghet och fred.

Hitlers anfall på Sovjetunionen kom emellertid också för NZZ som en överraskning, fastslår Eskola. Nyheten om att kriget inletts följdes av en förmodan att också Finland befann sig i ett tillstånd av krig, vilket följande dag bekräftades av rapporterna om sovjetiska luftanfall på bl.a. huvudstaden Helsingfors, med många civila offer som följde. Eskola konstaterar att

ingen egentlig analys om Finlands vägval förekom i tidningens spalter, men indirekt kan man kanske läsa NZZ:s rapportering som en bekräftelse av vad som senare, med den tyske ambassadören Wipert von Blüchers ord, skulle komma att kallas ”drivvedsteorin”. Eskola understryker också att tidningen inte kritiserade Finlands politik och inte heller ansåg Finland vara skyldig till kriget.

Efter anfallsskedet, där Finland inte bara erövrade det territorium som man mist i Moskvafreden 1940 utan också delar av Fjärrkarelen, följde ett skede av ställningskrig (fi. *asemasota*), som räckte ända till det sovjetiska storanfallet på Karelska näset i juni 1944. Eskola beskriver ingående NZZ:s rapportering av bl.a. den finländska soldatens egenskaper, tillståndet och sinnesstämningar på hemmafrenten, judarnas ställning i Finland under kriget, de tankar på separatfred som växte fram efter Stalingrad 1943, den s.k. fredsoptionen, situationen i Fjärrkarelen, de första finländska fredssonderingarna vårvintern 1944 o.s.v. Mehlems rapporter var överlag kunniga, adekvata och analytiska.

Fortsättningskrigets dramatiska utveckling sommaren 1944 kom inte helt överraskande för NZZ. Den finska arméns sammanbrott på näset var dock oväntat och den militära och politiska krisen föranledde tidningen, med Eskolas ord, att i ”Finis Finlandiae”-anda spekulera om en sovjetisk ockupation av Finland. Den fortsatta sovjetiska offensiven och Viborgs fall den 20 juni tillförde elden mera bränsle, vilket syntes i tidningen i form av rubriker som ”Die Vervolgung der finnischen Armee” etc. Den finska arméns avväjningssegrar vid Tienhaara och Tali-Ihantala samt president Risto Rytis avtal med Tysklands utrikesminister von Ribbentrop om tysk vapenhjälp ledde dock till en förbättring av det militära läget och till att det omedelbara hotet mot Finlands självständighet kunde avvärjas.

President- och regeringsbytet i augusti 1944 föranledde enligt Eskola motsatta tolkningar från NZZ-korrespondenternas sida, i Stockholm Regensburger och i Helsingfors Mehlem. I Stockholm misströddes den nye statsministern Antti Hackzells intentioner, medan Mehlems rapporter från Helsingfors var sakliga och gav en lugn bild av en demokratisk regering med rutinerade centralfigurer, förutom statsministern bl.a. utrikesminister Carl Enckell och justitieminister Ernst von Born. Mannerheims val till president minskade i sin tur faran för ett tudelat Finland. Finlands brytning med Tyskland den 4 september ledde inte till någon större dramatik, utan tvärtom till vapenstillestånd och så småningom till fred.

I och med vapenstilleståndsavtalet 1944 förändrades Finlands situation drastiskt. Med Eskolas ord: ”Från Hitlers maktsfär flyttades Finland till Stalins maktsfär”. Finland tog en ny politisk kurs och trädde in på den väg som senare skulle kallas Paasikivis linje. Redan hösten 1944 kunde NZZ rapportera om förändringar, bl.a. under rubriken ”Der neue Kurs

in Finnland". Denna nya kurs innehöll förutom ett politiskt närmande till Sovjetunionen en legalisering av det tidigare förbjudna kommunistiska partiet i Finland och en upplösning av bl.a. skyddskårerna och Lotta Svärd-rörelsen. Ytterligare häktades misstänkta krigsförbrytare, de flesta av dem krigstida politiker, för kommande rättegång och eventuell dom. Inom det socialdemokratiska partiet övertogs ledningen av moderata krafter, t.ex. K. A. Fagerholm och Eero A. Wuori, medan Väinö Tanner som misstänkt krigsförbrytare utmanövrerades.

Under de "farliga" åren 1944–1946 spelade Max Mehlem en betydligt mindre roll än tidigare i NZZ:s Finlandsrapportering. Han var endast sporadiskt i Finland och vistades största delen av tiden på annat håll. Efter att NZZ:s korrespondent i Stockholm, Regensburger, avlidit sommaren 1947 förflyttades Mehlem till Stockholm. Under dessa år innehöll NZZ bl.a. rapporter och analyser från det första fredstida riksdagsvalet i Finland vårvintern 1945, från presidentbytet 1946, då J. K. Paasikivi tillträdde presidentämbetet och från krigsförbrytarrättegången 1945–1946, där flera ledande krigstida politiker, bland dem president Risto Ryti, f.d. statsminister Edwin Linkomies och f.d. utrikesminister Väinö Tanner dömdes till frihetsstraff.

Våren 1946 inträdde i stormaktspolitiken det skede som kommit att kallas "kalla kriget" och som räckte i flera decennier. Ett led häri var fredsförhandlingarna mellan de allierade och de i världskriget besegrade länderna, vilka ledde till den slutliga freden i Paris 1947. För Finlands del innebar fredsslutet att villkoren i vapenstilleståndsfördraget från 1944 bekräftades. NZZ följde noga med utvecklingen i Finland och övervakningskommissionens påtryckningar på Finlands regering. Vid årsskiftet 1946–1947 publicerade tidningen en av Mehlem författad ingående analys av läget i landet: "Finnland vor dem Frieden". Bland annat framförde författaren som sin uppfattning att Finlands självständighet och oavhängighet skulle komma att vara mycket relativ efter freden.

År 1948 skedde ytterligare en dramatisk utveckling i förhållandet mellan Finland och Sovjetunionen i form av ingåendet av VSB-pakten, d.v.s. avtalet om vänskap, samarbete och bistånd mellan de bägge staterna. NZZ presenterade braskande rubriker som "Tilltagande östanvind i Finland" och "Rysslands press på Finland" m.fl. Tidningen följde noga med VSB-förhandlingarna och rapporterade om de olika förvecklingarna, t.ex. om den finländska delegationens avresa till Moskva den 20 mars, som slogs upp som en förstasidesnyhet. Efter avtalets undertecknande i april analyserade Mehlem ingående dess implikationer för Finland. Han konstaterade att avtalet åtminstone inte var dikterat av Sovjetunionen, utan även tog Finlands önskingar i beaktande, t.ex. landets strävan att förhålla sig neutralt till stormaktskonflikter. Också de finska kommunisternas

revolutionsplaner och inrikesminister Yrjö Leinos avgång behandlades i Mehlems artiklar våren 1948.

Statsminister Urho Kekkonen är en av de centrala aktörerna i Seikko Eskolas bok. Kekkonens insatser och utspel på den in- och utrikespolitiska arenan speciellt åren 1948–1950, t.ex. som kandidat i 1950 års presidentval, uppmärksammades också i NZZ:s spalter. Eskola har i sin framställning lockats att avancera långt in på 1950-talet, då han i ett av underkapitlen till det tredje huvudkapitlet ”Kohti vakautta Kremlin paineessa” (Mot stabilitet under trycket från Kreml) behandlar förhållandet mellan socialdemokraterna, Kekkonen och Kreml, bl.a. kommunalvalen hösten 1950 och riksdagsvalet 1951 samt Ålandsfrågan. Då bokens underrubrik lyder ”Finlands svåra 1940-tal i europeiska ögon” är denna utvidgning inte helt logisk.

Det avslutande sammandraget ”Suomi Hitlerin ja Stalinin valtapiirisä” (Finland i Hitlers och Stalins maktsfär) utgör en utmärkt konklusion av Finlands utrikespolitiska ställning under 1940-talet. Professor Eskola kan på ett övertygande sätt påvisa hur man även inom den utländska kvalitetspressen, i detta fall *Neue Zürcher Zeitung*, under både pågående världskrig och den tidiga efterkrigstiden, genom en utmärkt och kunnig korrespondent, kunde både riktigt och träffande analysera händelserna i norra Europas periferi, i Finland. Eskolas bok kan rekommenderas för alla av presshistoria intresserade läsare, men utgör också fängslande läsning i genren Finlands politiska historia, då den behandlar Finlands s.k. ödesår.

Lars-Folke Landgrén

Kontraterrorens utveckling i Finland

Christian Jokinen, *Terrorismista ja sen torjunnasta. Suojelupoliisi ja kansainvälinen terrorismi 1958–2004* [Om terrorismen och dess bekämpning. Skyddspolisens och den internationella terrorismen 1958–2004], 365 s., Turun Yliopiston Julkaisuja C 399, Turku 2015.

EN SÄRPRÄGEL FÖR 2000-talets internationella politik har varit kampen mot terrorismen, eller kriget mot terrorismen, som det kallas i en del länder. Även om denna kamp har pågått länge, fick utvecklingen en kraftig stöt i och med de massiva terroristattacker i USA den 11 september 2001. Också Finland har berörts av fenomenet, trots att – officiellt sett – inga terroristattacker har skett i Finland eller mot finska

intressen utomlands sedan andra världskrigets slut. Efter terroristattentatet i Paris den 13 november 2015 intensifierades debatten även i Finland. Terrorism, såväl som terrorismbekämpning, är dock inget nytt fenomen, inte ens i Finland.

I sin doktorsavhandling i politisk historia undersöker Christian Jokinen hur terrorismbekämpningen eller kontraterroismen fungerade i Finland från det kalla kriget fram till våra dagar. Han koncentrerar sig på kontraterroismens främsta myndighet, d.v.s. Skyddspolisens, verksamhet. Jokinen granskar Skypos kontraterroism ur en organisatorisk synvinkel och studerar vilka metoder den använde och hurdana fall den utredde. Samtidigt ger undersökningen också en god inblick i hur den internationella terrorismen, med dess otaliga förgreningar, har berört Finland. Jokinen har tidigare forskat i radikalislamistiska och separatistiska rörelser i Europa och Asien¹ samt även i kontraterroismens historia i Finland.² Hans doktorsavhandling är den fullständigaste presentationen av detta ämne. Den främsta källan för Jokinens undersökning utgörs av Skyddspolisens arkiv, som han fått tillgång till fram till år 1989. När det gäller den återstående tiden baserar sig undersökningen på öppna källor. Jokinen har även använt sig av andra arkiv, forskningslitteratur, tidningsartiklar, Skyddspolisens årsberättelser samt intervjuer med forskare och Skyddspolisens tjänstemän.

Terrorism är ett komplicerat begrepp, och även bland forskarna råder det oenighet om hur begreppet ska definieras, för att inte tala om de otaliga fall då det har använts i pejorativt syfte för att slå en stämpel på diverse olika aktörer. Någons frihetskämpe är en annans terrorist, som det kända ordspråket säger. Allmänt anses terrorism vara organiserat och planerat politiskt eller ideologiskt motiverat våld riktat mot (främst) civila mål vars syfte är att skapa skräck, åstadkomma en politisk kursändring och/eller allvarligt skada politiska eller samhälleliga strukturer. Jokinen koncentrerar sig i undersökningen dock på det som Skyddspolisen betraktade som terrorism och vad som föll inom ansvarsområdet för Skypos enhet för kontraterroism. Detta sammanfaller nödvändigtvis inte alltid med den allmänna (och neutrala) definitionen av terrorism. Till exempel faller de finländska fåtaliga nynazisterna, under ledning av Pekka Siitoin, utanför undersökningen. År 1977 brände Siitoin's grupp boktryckeriet *Kursiivi*,

-
1. Anssi Kullberg & Christian Jokinen, *Separatismi ja islamismi. Kansallismieliset ja islamistiset liikkeet Euraasian konfliktteissa* (Helsinki 2006).
 2. Se t.ex. Christian Jokinen, 'Terrorismin torjunta Suomessa kylmän sodan aikana', Anssi Kullberg (toim.), *Suomi, terrorismi, Supo: koiria, joka ei haukkunut: miksi ja miten Suomi on välttynyt terroristisen toiminnan leviämiseltä?* (Helsinki 2011); Christian Jokinen, 'Terrorismin torjunnan alkutaipaleelta', Matti Simola (toim.), *Ratakatu 12: Suojelupoliisi 1949–2009* (Helsinki 2009).

som tryckte olika slag av vänsterlitteratur och -tidskrifter. Detta attentat kunde mycket väl ha betraktats som terrorism, men det var andra enheter som ansvarade för övervakningen av gruppen kring Siitoin.

Den centrala teoretiska ramen för Jokinens forskning är David C. Rapoports s.k. vågteori. Rapoport indelar den internationella terrorismens historia i olika ”vågor” eller trender, vilka syftar på de härskande ideologierna eller rörelserna under olika tider inom den internationella terrorismen. Rapoports första våg handlar om den anarkistiska terrorismen som florerade från slutet av 1800-talet ända fram till första världskriget. Den andra vågen utgörs av den antikononialistiska terrorismen, som inleddes under 1920-talet för att avta under 1960-talet. Den vänsterextrema terrorismen, som dominerade från slutet av 1960-talet till 1980-talet, utgör den tredje vågen. Rapoports fjärde våg innefattar religiöst motiverad terrorism, framför allt radikalislamistisk terrorism. Den inleddes i slutet av 1970-talet och pågår än i dag. Jokinen jämför Skypos kontraterrorismverksamhet med Rapoports vågteori och undersöker hur inriktningen på kontraterrorism sammanfaller med Rapoports vågteori. Rapoports första våg, d.v.s. anarkismen, faller naturligtvis utanför undersökningen.

Under den s.k. första republikens tid (1919–1944) förekom det rätt så mycket politiskt våld och t.o.m. terrorism i Finland, för att inte tala om året 1918. Efter andra världskriget har det lyckligtvis varit mycket tystare på den fronten. Finland har dock inte helt stått utanför den internationella terrorismens virvlar. En del terrorister, terroristorganisationer eller verksamhet som har betraktats som terrorism har haft diverse kopplingar till Finland, vilket har lett till att Skyddspolisens ansvariga myndighet har tvingats reagera.

Jokinen har delat in sin avhandling i elva kapitel. I kapiteln tre till sex behandlar han det kalla kriget. Dessa kapitel kan karakteriseras som avhandlingens främsta del. Under det kalla kriget var Skyddspolisens (grundad 1949) främsta uppgifter kontrapionage samt övervakning av de inhemska kommunisterna. År 1958 fick Skyddspolisens till uppgift att även bevaka säkerheten vid statsbesök, och det var i detta sammanhang som kontraterrorismen uppstod. I samband med statsbesök fanns en risk för terroristdåd och andra illdåd riktade mot den gästande statschefen. Till exempel var säkerhetsarrangemangen massiva när Jugoslaviens statschef Josip Broz Tito besökte Finland 1964. Skypo hade dessutom fått varning-
ar från Sverige om möjliga kroatiska nationalister, vilka kunde utgöra ett hot mot Tito. Besöket förlöpte dock utan incidenter. OSSE:s föregångare Europeiska säkerhetskonferensens möten i Helsingfors under 1970-talet ledde även de till omfattande säkerhetsarrangemang. I samband med dessa fick Skypo lite mera personal samt för första gången en egen sektion (*jaos*) för kontraterrorism, som till en början endast bestod av en person.

Den vänsterextrema terrorismens ”guldålder” varade från 1960-talets slut t.o.m. 1980-talet. Organisationer såsom *Rote Armee Fraktion* (RAF) i Västtyskland, *Brigade Rosse* i Italien, *Action Directe* i Frankrike samt Japanska röda armén var aktiva världen över. Även palestinska terrorister, såsom PLO:s olika fraktioner, gjorde sig skyldiga till otaliga terrordåd. Många av dessa hade även en stark vänsterprägel. Den vänsterextrema terrorismen berörde även Finland. Till exempel vistades under 1970-talet några medlemmar ur Japanska röda armén tidvis i Finland. Enligt utredningarna verkade dessa personer inte ha några terroristiska planer mot Finland utan använde Finland närmast som ett transitområde. Ett allvarligare fall gällde den beryktade palestinska terroristorganisationen *Abu Nidal* (ANO), som motsatte sig Jasser Arafats ändrade taktik att föra en dialog med Jordanien och Israel. En av dess ledande terrorister, Samir Khadar, vistades mycket i Finland och övriga Norden under 1980-talet. Det visade sig att han hade en finländsk fru, som han bodde med i Sverige. Men precis som i de övriga fallen visade det sig att Khadar inte hade några planer gentemot Finland.

Under kalla kriget fick Skypo även ta ansvar för övervakningen av vissa ambassader och andra officiella representationer som ansågs vara problematiska. Detta gällde Iraks och Nordkoreas ambassader samt Libyens och den palestinska befrielseorganisationens, PLO:s, officiella representationskontor. Vid eller i samband med dessa representationer förekom det emellanåt olaglig eller annan misstänkt verksamhet, som undersöktes av Skypos kontraterrorens. Alltid handlade det inte om terrorism, även om dessa länder och organisationer var kända för att aktivt stöda terroristisk verksamhet. Dessa problematiska fall varierade från Iraks färgstarka ambassadör Sâleh Mehdi Amâsh, som egenmäktigt och aggressivt blandade sig i finska angelägenheter för att tysta ner Irakkritiska röster till nordkoreanernas svarhandel med sprit, tobak och droger. Det allvarligaste fallet gällde ett samarbete mellan Nordkorea och Libyen, där nordkoreanerna försökte skaffa fram skjutvapen samt ljuddämpare till libyerna via ett finländskt vapenföretag. Vapenlasten, som möjligen skulle användas för att likvidera libyska dissidenter och folkfiender, upptäcktes dock i Österrike.

Under 1980-talet fick Skyddspolisens mera resurser för kontraterrorens och personalen steg till över tio personer. Mordet på Olof Palme och den gradvisa nedskärningen av kommunistövervakningen ledde till vissa omorganiseringar inom Skypo. Kontraterrorens blev en egen byrå (*toimisto*), byrån för den yttre säkerheten. Mot slutet av 1980-talet togs hotet från terrorismen på allvar, trots att terrorismen ansågs beröra Finland endast indirekt.

I kapitlen 7 och 8 behandlar Jokinen tiden efter kalla kriget. Av förståeliga skäl är de primära arkivkällorna inte tillgängliga för den här tids-

perioden, vilket har lett till att studien främst baserar sig på Skyddspolisens offentliga årsberättelser samt tidningsartiklar. Kalla krigets slut ledde till omfattande förändringar i såväl Skyddspolisens som dess västerländska systerorganisationers hotbilder. Den gamla huvudmotståndaren, Sovjetunionen, hade försvunnit och 1990-talet betecknas som en tid när Skypo så att säga försökte hitta sig själv. Terrorismhotet ansågs ha minskat, medan nya hot hade uppkommit, eller ansågs ha uppkommit. Tidvis gick det till rena absurditeter när t.o.m. djävulsdyrkare och scientologer betraktades som säkerhetshot. Trots dessa förändringar kom kontraterrorismen för första gången att benämnas just med detta namn inom organisationen när byrån för kontraterrorism grundades 1992.

Sökandet efter det nya hotet fick ett abrupt slut i och med terroristattackerna i USA den 11 september 2001. Radikalislamistiska eller jihadistiska terroristorganisationer såsom Al-Qaeda, Hamas, Hizbollah och nuförtiden även ISIS blev högintressanta. Även för Skyddspolisen blev kontraterrorismen en prioritet. Efter attackerna i USA fick Skypo mera anslag för kontraterrorismen, och år 2004 blev kontraterrorismen en egen organisatorisk enhet (*yksikkö*), enheten för kontraterrorism. Till en början bestod kampen mot jihadismen närmast i att Skypo deltog i det internationella samarbetet. Hotet mot Finland var ännu mycket lågt. Senare har det dock kommit fram personer i Finland med diverse kopplingar till jihadistiska rörelser.

I de sista kapitlen behandlar Jokinen några intressanta specialfrågor. En särskilt intressant fråga är om Skypo försökte använda terrorismen för sina egna ändamål, t.ex. genom att använda skrämselfpropaganda för att försöka få större anslag och befogenheter. Detta hänger löst ihop med den s.k. *Den djupa staten*- eller *stat i staten*-problematiken, som förekommit i en del länder, t.ex. i Turkiet. Enligt Jokinen var det närmast tvärtom. Skyddspolisen tonade snarare ner hotet från terrorismen, vilket utifrån källmaterialet framstår som en trovärdig förklaring.

Sammanfattningsvis konstaterar Jokinen att Skyddspolisens kontraterrorism har utvecklats mycket långsamt i jämförelse med motsvarande verksamhet i många andra västländer. En tydlig orsak är förstås att det inte har skett några terroristattacker i Finland. En hög prioritet blev kontraterrorismen först efter den 11 september 2001, och till en början främst p.g.a. en viss internationell solidaritet. Avslutningsvis försöker Jokinen besvara den intressanta frågan varför Finland lyckades undvika terroristattacker under kalla kriget, medan t.ex. Sverige, Danmark och Österrike drabbades. Jokinen ger tre svar på frågan. För det första passade Finlands officiella neutralitetspolitik Sovjetunionen, som inte hade något behov av att med våldsmetoder blanda sig i Finlands angelägenheter. För det andra höll sig de finska kommunisterna inom de parlamentariska ramarna, och

för det tredje hade Finland en förhållandevis sträng utlänningspolitik och kontroll. Jokinens förklaringar framstår som logiska.

Christian Jokinens doktorsavhandling är ett resultat av en gedigen grundforskning inom finländsk terrorismforskning, som tyvärr fortfarande är ett rätt så blygsamt forskningsfält. Framför allt belyser Jokinen förtjänstfullt hur kontraterroren utvecklades inom Skyddspolisen från en anspråkslös ”bisyssla” under 1950- och 1960-talen till en egen operativ enhet år 2004. Avhandlingen visar tydligt att Finland inte helt stod utanför den internationella terrorismen, trots att inga terroristattentat skedde i Finland och inga planer på attentat upptäcktes. Finland var och är fortfarande en periferi för den internationella terrorismen, vilket har medfört att de av David C. Rapoport myntade terrorismens vågor eller trender anlänt lite i efterskott. Samtidigt har även Skyddspolisens reaktioner mot terrorismen kommit sent.

I avhandlingen finns dock även vissa brister. Den tydligaste av dem är att behandlingen av kalla kriget och tiden därefter är i obalans p.g.a. källmaterialets sekretess. Behandlingen av kalla kriget baserar sig på primära arkivkällor och står därför på en stark vetenskaplig grund. Behandlingen av tiden efter kalla kriget ger närmast riktlinjer för hur Skyddspolisen såg på och kämpade mot terrorismen. Jokinen är själv mycket medveten om detta problem. Han anser ändå att attackerna den 11 september 2001 ledde till så stora globala förändringar och även tvingade Skyddspolisen att reagera att det är befogat att behandla även denna period, trots att källmaterialet är anspråkslösare. Enligt Jokinen kan hans undersökning användas som grund för senare forskning när arkiven öppnas. Som en annan brist kan nämnas att det ställvis saknas källhänvisningar.³ Problemet är inte omfattande, men ändå lite störande i en vetenskaplig text. En annan liten brist är tidsbegränsningen i rubriken. Eftersom själva undersökningen sträcker sig ända till år 2010 så är året 2004 i rubriken litet missvisande.

I skrivande stund har Christian Jokinens avhandling inte utgivits i en populär utgåva. Med tanke på ämnets – terrorismens – aktualitet och det stora intresse det väcker, kunde en sådan utgåva emellertid vara motiverad.

Viktor Rantala

3. Se t.ex. s. 99–101 och s. 327–328.

Personhistoriska perspektiv på finländsk arkeologi

Torsten Edgren, *Carl Fredrik Meinander. Arkeolog med perspektiv*, Museiverkets publikationer 1, 285 s., ill., Sine loco 2013.

EN BIOGRAFI ÖVER en arkeolog? Varför? Vad är det som gör Carl Fredrik Meinander (1916–2004) så intressant? Från mitten av 1800-talet har man överallt i Europa använt sig av förhistorien för att konstruera nationella identiteter. Arkeologin var även en av de vetenskaper som fick en egen lärostol vid universitetet i Helsingfors kort efter självständigheten. C. F. Meinander är utan tvekan en av de 1900-talsarkeologer som i allra högst grad har bidragit till att forma bilden av Finlands förhistoria. Samtidigt har hans forskningsresultat i fråga om t.ex. den förhistoriska bosättningskontinuiteten kanske aldrig blivit särskilt välkända bland den bredare publiken. Som professor i arkeologi vid Helsingfors universitet 1971–1982 (tjänsteförrättande redan 1969–1971) uppfostrade Meinander en ny forskargeneration och tog in nya perspektiv i den finländska förhistoriska forskningen. Innan han blev professor verkade Meinander på olika befattningar inom Arkeologiska kommissionen. Genom sin släktbakgrund hade Meinander redan från början etablerade kontakter med de finlandssvenska bildade kretsarna; hans mor tillhörde släkten Schauman. Till Meinanders skolkamrater hörde t.ex. Georg Henrik von Wright. Han höll sig emellertid inte inom någon liten krets, utan hans vetenskapliga intressen omfattade hela landet. Redan dessa omständigheter motiverar en bok om hans liv.

När Meinander kom till Helsingfors universitet för att studera arkeologi år 1934 var ämnet redan etablerat både som akademiskt läroämne och som museal praxis. Arkeologin var i viss mån fortfarande stämplad som en fennomanvetenskap – en stämpel den själv skapat på 1870-talet – även om den hade fått nya skiftningar sedan dess. Meinanders främsta akademiska lärare var den ordinarie professorn i arkeologi Aarne Michaël Tallgren (1885–1945) och Aarne Äyräpää (1887–1971) som 1938 utnämns till extraordinarie professor. Äyräpää hade i sin forskning fokuserat på stenåldern, medan Tallgrens främsta forskningsområde var bronsåldern i Östeuropa. Lärarna kom också att påverka Meinanders intresseområden. Tallgren var språkpolitiskt moderat och lyfte fram betydelsen av tvåspråkighet, vilket måste ha tilltalat Meinander, som även han hade ett pragmatiskt förhållande till språkfrågan.

Andra världskriget innebar ett nästan fullständigt avbrott i Meinanders vetenskapliga verksamhet. Han fullföljde ändå sina studier och blev filosofie kandidat år 1943. Två av Meinanders vänner i de akademiska kretsarna, Gunnar Mickwitz och Carl Olof (Dan) Nordman, stupade i kriget – Mickwitz 1940 och Nordman 1942. Särskilt Nordman var nära vän till Meinander, de var ju nästan jämnåriga. Efter kriget blev det dags att på allvar befästa sin ställning inom det vetenskapliga samfundet och i museivärlden. Under den senare hälften av 1940-talet skedde ett partiellt generationsskifte inom den finländska arkeologin: professor Tallgren avled våren 1945, och Sakari Pälsi, som var chef för Arkeologiska kommissionens förhistoriska avdelning, gick i pension 1947. Det gav unga forskare en möjlighet att få in foten vid museet. Vid samma tid fanns det p.g.a. det förändrade politiska läget ett behov av att omvärdera arkeologins ideologiska agenda, vilket även det bidrog till att bana väg för nya forskare.

Trots att Meinander var en mycket mångsidig forskare, som behandlade så gott som hela förhistorien och den tidiga medeltiden, berörde hans viktigaste undersökningar den sena stenåldern, bronsåldern och den förromerska järnåldern. Han disputerade 1954 med en avhandling om finländsk bronsålder. Det viktigaste resultatet var att den västfinländska bronsålderskulturen av skandinavisk typ inte var ett tecken på en så omfattande invandring som man dittills trott. I stället handlade det snarast om att enskilda inflyttare slagit sig ned bland den befolkning som redan fanns i området. Kontinuiteten från kiukaikskulturen under sen stenålder hade alltså större betydelse för vår västliga bronsålder än invandringen.

Ett annat viktigt forskningsresultat gällande bosättningskontinuiteten lät Meinander publicera i den omfattande artikeln ”Dåvits. En essä om förromersk järnålder” 1969. I artikeln visade han att uppfattningen om att det område som utgjorde Finland, eller åtminstone den södra delen av det, skulle ha lagts öde i början av den förromerska järnåldern ungefär 500 f.Kr. och att förfäderna till dagens finländare skulle ha kommit till landet först under de första seklen efter tideräkningens början var föråldrad. Tillsammans med Olof af Hällström hade Meinander redan 1952 antagit att det fanns någon form av bosättningskontinuitet, och vid samma tid hade hans lärare Aarne Äyräpää haft liknande tankar.

Under Meinanders karriär genomgick den arkeologiska metoden en kraftig brytning. I början förändrades dateringarna till följd av radiokolmetoden, och lite senare började även andra naturvetenskapliga metoder befästa sin plats som verktyg inom den förhistoriska forskningen. När det gäller den finländska arkeologin på 1960- och 1970-talen var Meinander den som allra mest bidrog till att bygga en bro mellan humanister och naturvetare. Han var även med om att importera idéerna ur den amerikanska Nya arkeologin (*New Archaeology*), även om han också kritiserade den

för att den inte tog hänsyn till forskningsresultat som publicerats utanför den anglosaxiska världen. Inriktningen strävade efter att göra arkeologin till en i hög grad nomotetisk vetenskap, som i förhistorien sökte efter processer över lång tid. Å andra sidan var den, när den uppkom i USA på 1940-talet, ett svar på en teorilöshet som egentligen aldrig hade funnits i den europeiska arkeologin. Därför fick angreppssättet aldrig något starkt fotfäste på den östra sidan om Atlanten. Meinander behandlade ofta frågor i anslutning till arkeologisk teori och vetenskapshistoria.

Meinander gjorde även rikligt med fältarbeten runtom i Finland. En särställning i hans verksamhet intog den samnordiska Nubien-expeditionen som Meinander ledde vintern 1961. Expeditionen gjorde på begäran av Unesco utgrävningar i Sudan för att rädda de fornlämningar som höll på att hamna under Assuandammen.

Torsten Edgren har lagt upp den första delen av biografien kronologiskt, medan den senare delen i huvudsak är tematiskt strukturerad. Dispositionen är i viss mån problematisk, eftersom den gör att läsaren blir tvungen att hoppa bakåt och framåt i tiden. Å andra sidan kan den motiveras med tanke på sakinnehållet. Det splittrade intrycket förstärks av olika sidospår, som uppstår när författaren går in på bakgrunden till olika fenomen eller när han söker eller drar kulturhistoriska paralleller. Andra världskriget behandlas på hela 50 sidor fördelade på tre olika huvudkapitel. Här hade det varit möjligt att göra en mer komprimerad framställning.

När det gäller det historiska källmaterialet har författaren rört sig på främmande mark. Detta avspeglar sig t.ex. i långa kedjor av citat, som inte alltid leder någonstans. Det finns även ganska knappt med historisk bakgrund. Däremot är analysen av Meinanders arkeologiska tolkningar synnerligen belysande, och dessa kapitel hör till de bästa i boken. Jag hade emellertid också gallrat bland detaljerna i en del arkeologiska kapitel. De läsare som inte är insatta i arkeologi hade också haft nytta av något slags kronologisk figur. Författarens bakgrund som forskare i materiell kulturhistoria har klart underlättat dateringen av dokument med anknytning till Meinanders liv.

Torsten Edgren behandlar Meinanders liv i hög grad genom hans nätverk, både de vetenskapliga och de privata. Detta är ett utmärkt val. I boken behandlas både de nordiska arkeologmötena, där Meinander var aktiv, de personer som var verksamma vid museerna och andra inhemska samarbetsparter. Det första nordiska arkeologmötet arrangerades samma år som Meinander föddes, 1916, och han deltog själv från 1937. Dessa möten är fortfarande i dag en viktig arena där nordiska arkeologer och företrädare för de närliggande vetenskaperna kan knyta kontakter. Edgren lyfter särskilt fram vilken betydelse mötet i Helsingfors 1951 hade när det gällde att föra samman den unga generationen arkeologer. Han jämför mötet

med arkeologmötet i Stockholm 1922 när den grupp som kallade sig själv ”subkongressen” bildades. Jämförelsen är träffande, trots att gruppen på 1950-talet var större och därmed också lösare sammansatt än den grupp som bildades på 1920-talet.

Boken innehåller rikligt med intressant och förtjänstfullt skriven kulturhistoria i anslutning till arkeolog- och museisamfundet. Läsaren får en uppfattning om hur museisamfundet fungerade såväl i fredstid som under krig. Samarbetet var inte helt problemfritt, utan särskilt tjänstetillsättningar kunde skapa rätt så stora spänningar. Det berättas även att man odlade rotfrukter på museets gård under andra världskriget. Vardagens kulturhistoria inom arkeologin har hittills inte alls behandlats i Finland, och den har heller inte fått särskilt mycket uppmärksamhet utomlands. Därför är detta perspektiv välkommet, och det är uppenbart att också författaren till biografien har låtit sig inspireras av det. Denna kulturhistoria bör utan tvekan dokumenteras också i framtiden.

Vad sakinnehållet beträffar är boken, såvitt jag kan bedöma, allmänt taget tillförlitlig. A. M. Tallgren disputerade 1911, även om han blev licentiat först 1914. Vid den här tiden fanns det ju bara två examina, kandidat (som kunde tilldelas magisters rang), och licentiat (som kunde utnämnas till doktor). Universitetets arkeologiska institution, som tidigare funnits i anslutning till Museiverket, flyttade till Sjötullsgatan 1989. Edgren tar inte upp att Meinander aldrig kunde acceptera flytten från Museiverkets byggnad och uppenbarligen aldrig besökte institutionens utrymmen vid Sjötulls- och Unionsgatan.

Boken är ganska sparsamt illustrerad, men de bilder som finns är väl valda. De utrymmen på Nationalmuseum som disponerades av arkeologerna har illustrerats med en planritning. Tyvärr har den lösgjorts från byggnaden som helhet, vilket gör att man måste använda sig av en större planritning för att kunna lokalisera sig. Det finns tyvärr många tryckfel i boken.

Trots sin ojämnhet är biografien över Meinander ett viktigt tillägg till litteraturen om arkeologins historia. Bibliografien över Meinanders publikationer är också till stor hjälp för forskarna.

Timo Salminen

Historiska föreningen 2015

Historiska föreningens verksamhet har under det etthundraförsta verksamhetsåret 2015 fortgått enligt tidigare riktlinjer. För sin sekellånga insats till förmån för landets svenskspråkiga historievetenskap och historiekultur belönades föreningen under *Svenska litteratursällskapets i Finland* årshögtid den 5 februari 2015 med ett pris om 18 000 euro ur Ragnar, Ester, Rolf och Margareta Bergboms fond.

Historisk Tidskrift för Finland utkom med sin hundraåriga årgång. Historiska föreningen har i år uppmärksammat tidskriften i sitt program, samt infört två stora nyheter gällande tidskriften: *Open Access* och digitalisering. Årgången 1994–2014 har digitaliserats och införts i ett nytt digitalarkiv (OJS) med *Open Access*.

Föreningen har under året sammanträtt till två möten samt tolv programtillfällen. Styrelsen har sammanträtt sju gånger till ordinarie möten. Deltagarantalet vid föreningens möten och program har varierat mellan 7 och 46 personer med ett medeltal på drygt 19 personer. (Föregående år: ett medeltal på drygt 57 personer då Armfelt- och 100-årsseminariet inberäknats och 27 personer för den ordinarie programverksamheten.)

Möten

Vårmötet hölls 24.3.2015

Höstmötet hölls 25.11.2015

Seminarier, föredrag och övriga program

- 7.2 Föreningen arrangerade det svenska programmet under XVI Finska historiedagarna i Lahtis. Programmet bestod av tre helheter: *Kosmopolitism och sekelskifte*, *Övertygelse och handling* och *Nysatsningar inom digitala humaniora*. Programmet öppnades av docent Peter Stadius. Föredragshållare i helheten *Kosmopolitism och sekelskifte* var fil.dr Stefan Nygård med ”Nordiska intellektuella mellan centrum och periferi kring 1900” och fil.mag. Julia Dahlberg med ”Helena och Edvard Westermarck: intelligentsia i Finland?”. I helheten *Övertygelse och handling* talade fil.mag. Sture Lindholm under rubriken ”Ernst Wikstedt: Från Tenala till Moskva och tillbaka” och fil.mag. Nina Johansson under rubriken ”Eirik Hornborg: För lag och foster-

- land”. I helheten *Nysatsningar inom digital humaniora* uppträdde fil.mag. Johan Kylander (SLS) som talade under rubriken ”Biografiskt lexikon för Finland: ett nationellt projekt”, samt berättade om Albert Edelfelts digitaliserade brev. För busstransporten hade Historiska föreningen fått bidrag från Helsingfors Svenska Kulturförening. (40 personer)
- 11.3 Föreningen besökte utställningen *Helande vatten* på Esbo stadsmuseum och guidades av fil.mag. Anna Wilhelmson från Esbo stadsmuseum. (8 personer)
- 24.3 Föreningens vårmöte på Vetenskapernas hus. (8 personer)
Värmötet åtföljdes av föredrag av fil.dr Hanna Lindberg under rubriken ”Aktiva, medvetna och supande män. Mannen som ideal och problem i den socialpolitiska litteraturen vid 1900-talets mitt”. (7 personer).
- 9.4 Föredragsafton med Gunnar Mickwitz-pristagaren fil.mag. Jonathan Lagerquist på Vetenskapernas hus. Lagerquist höll ett föredrag under rubriken ”The Defense of ’an Unconscionable Experimentation with Ignorance’: The Legal Battle over Public Education in Prince Edward County Virginia, 1959–1964”. Efter föredraget följde en diskussion med professor Mark Miller kring motståndet mot den amerikanska medborgarrättsrörelsen och den rättshistoriska kontexten. Föredragskvällen organiserades i samarbete med Förenta staternas ambassad och The American Resource Center. (16 personer)
- 21.4 Teaterbesök och samtal. Föreningen ordnade ett samtal med professor Henrik Meinander och teaterchef Johan Storgård på Svenska Teaterns Nicken-scen. Professor Meinander diskuterade demokrati, samtidshistoria och framtid med utgångspunkt i George Orwells välkända citat: ”Den som har makt över det förflutna har makt över framtiden. Den som har makt över nutiden har makt över det förflutna”. Samtalet kretsade kring frågor om vad som för närvarande är den finska demokratins utmaningar och hur historien kan hjälpa oss att förutse demokratins framtida förändringar. Föreningens ordförande Julia Dahlberg intervjuade. Teaterchef Johan Storgård gav en inblick i uppsättandet av pjäsen *1984*. (46 personer) Efteråt följde ett teaterbesök med Orwells pjäs *1984* på Svenska Teaterns Amos-scen. (31 personer)

- 9.5 Vårexkursionen *Herrgårdar i Östra Nyland*. Historiska föreningen besökte Kulla herrgård i Strömfors, där deltagarna guidades runt av professor emeritus Bo Lönnqvist. Under exkursionen besöktes även Malmgård i Pernå (herrgården samt gårdsbutiken). I Lovisa åt deltagarna lunch på Degerby gille och efteråt följde en guidad rundvandring till fots i 1700- och 1800-talens Lovisa under rubriken ”Småstadsliv och kulturhistoria” med guide Agneta Longhurst. Stiftelsen Tre Smeder understödde exkursionen. (24 personer)
- 5.10 Föredragsaftonen *Skrivmaskiner, tryckpressar och (hemliga) telefonsamtal. Teknik, politik och modernitet kring sekelskiftet 1900* på Vetenskapernas hus. Professor Mats Fridlund talade under rubriken ”Ofärdsårens politiska materialitet”, medan fil.dr Maria Vainio-Kurtakko och universitetslektor Henrika Tandefelt talade under rubriken ”Tekniska innovationer i vardagsanvändning vid sekelskiftet 1900”. (23 personer)
- 14.10 Temakvällen *Nytt ljus på 1700-talet* och presentation av HTF:s nya digitalarkiv i Vetenskapernas hus. Med anledning av *Historisk Tidskrift för Finlands* temanummer om 1700-talets kulturhistoria hölls under temakvällen två föredrag i anknytning till ämnet. Docent Charlotta Wolff talade om *Sinnesintryckens kulturhistoria* och FM Sophie Holm om *New Diplomatic History – om det intressanta i tidigmodern diplomati*. Som en avslutning på kvällen offentliggjordes det nya digitalarkivet för *Historisk Tidskrift för Finland*. Arkivet och den digitala OJS-plattformen presenterades av redaktionsrådets ordförande John Strömberg. Kvällen avslutades med en högtidlig skål. (26 personer)
- 9.11 Museibesök på Villa Gyllenberg. Guidad rundtur på utställningen *Maskerader, cirkusnöjen och gatukonst* under ledning av utställningskurator, fil.mag. Lotta Nylund. (16 personer)
- 25.11 Föreningens höstmöte på Vetenskapernas hus. (10 personer)
Föredrag av fil.dr Sofia Gustafsson, som talade utgående från sin doktorsavhandling under rubriken ”Leverantörer och profitörer. Fästningsbygget Sveaborgs varuleverantörer 1748–1756”. (10 personer)
- 9.12 Föredrag om jultraditionernas kulturhistoria. Anne Bergman från Svenska litteratursällskapet i Finland höll ett föredrag under rubriken ”Moderniteter och nya tänkesätt i julfirandet under 200 år”. (12 personer)

Medlemmar

Föreningens medlemsantal var vid verksamhetsårets utgång 2 hedersmedlemmar, 270 aktiva och 105 understödande medlemmar. Totalt 377 medlemmar (374 år 2014).

Medlemsavgiften

Årsavgiften för aktiv och understödande medlem var 40 euro. Den sänkta avgiften för studerande medlemmar var 25 euro. För medlemmar av samma hushåll var årsavgiften 20 euro.

Styrelsen

Föreningens styrelse har haft följande sammansättning: ordförande fil.mag. Julia Dahlberg, vice ordförande fil.mag. Sophie Holm, ledamot (ekonom) fil.mag. Michaela Bränn, ledamot (sekreterare) fil.mag. Nina Johansson, ledamot fil.mag. Magdalena af Hällström, ledamot fil.mag. Mikael Björk-Winberg, ledamot fil.mag. Lotta Nylund.

Revisorer har varit dipl.ekon. CGR Eva Bruun, med en av Bruun Audit Oy utsedd personlig suppleant och fil.kand. Pertti Hakala, med fil.dr Minna Sarantola-Weiss som suppleant.

Fonden till Gunnar Mickwitz minne

Ur fondens medel utdelas, i enlighet med dess stadgar, Gunnar Mickwitz pris till en ung forskare ur Historiska föreningens led. Prisets storlek är 1 000 euro. Priskommittén för läsåret 2014–2015 hade följande sammansättning: professor Henrik Meinander, föreningens ordförande fil.mag. Julia Dahlberg, fil.dr Jani Marjanen och fil.mag. Lotta Nylund.

Det tjugotredje Gunnar Mickwitz-priset utdelades till fil.mag. Tomi Ståhlberg för avhandlingen pro gradu *Arktisk utpost eller port till rikedom? Petsamos betydelse för Finlands utrikeshandel under 1930-talet*. Priset utdelades den 27 november 2015 av kansler Thomas Wilhelmsson under en ceremoni vid Helsingfors universitet, i närvaro av representanter för den svenska lärostolen, priskommittén, representanter för föreningen och inbjudna gäster (12 personer).

Bröderna Gösta och Gunnar Mickwitz fond för historisk och ekonomisk-historisk vetenskap

Ur fondens medel utdelas, i enlighet med dess stadgar, Gösta Mickwitz-priset till en person eller organisation som på ett bemärkt sätt bidragit till att upprätthålla ett levande intresse för historia och historieforskning.

Priskommittén för år 2015 hade följande sammansättning: föreningens ordförande fil.mag. Julia Dahlberg, docent Lars-Folke Landgrén (självskriven som ansvarig redaktör för *Historisk Tidskrift för Finland*) och fil.mag. Sophie Holm. Priset delades inte ut i år.

Historisk Tidskrift för Finland

Tidskriftens redaktion har under året bestått av ansvarige redaktören docent Lars-Folke Landgrén samt redaktionssekreterarna fil.mag. Jens Grandell och fil.dr Jennica Thylin-Klaus. Tidskriftens skattmästare har varit fil.mag. Michaela Bränn. Skattmästaren har ansvarat för tidskriftens kansliärenden.

Tidskriftens hundraåriga årgång omfattade fyra nummer om sammanlagt 592 sidor (560 sidor år 2014).

Innehållet fördelade sig på 11 uppsatser, 1 inledning, 1 förord, 5 översikter, 2 diskussionsinlägg, 1 synpunkt och 7 rapporter från fältet. Under rubriken "Granskningar" ingick 15 bidrag. Av samtliga 43 bidrag var 23 författade av män, 20 av kvinnor. Sammanlagt medverkade 38 skribenter i årgången med ett eller flera bidrag. 8 bidrag var översatta från finska, 1 från engelska. Upplagan uppgick till 700 exemplar (800 för 2015:4).

Utgivningen av tidskriften har främst finansierats genom anslag av Vetenskapliga samfundens delegation och av Svenska litteratursällskapet i Finland. För översättningskostnader fick tidskriften ett anslag från Informationscentralen för Finlands litteratur (FILI)/Delegationen för den svenska litteraturens främjande. Digitaliseringen av tidskriften har bekostats genom en del av prismedlen som föreningen mottog av Svenska litteratursällskapet i Finland i februari 2015.

Föreningens och tidskriftens webbplatser

Adresserna till föreningens och tidskriftens webbplatser är www.historiskaforeningen.fi och www.historisktidskrift.fi.

Historiska föreningen och *Historisk Tidskrift för Finland* finns på Facebook. *Historisk Tidskrift för Finland* finns även på Instagram.

Nina Johansson

Historiska samfundet i Åbo r.f.

Styrelsens berättelse över verksamheten 2015

Samfundets årsmöte hölls den 16 februari. Fyra personer närvarade.

Följande styrelse valdes för år 2015:

Ordförande: fil.dr Mats Wickström

Viceordförande: fil.mag. Patrik Hettula

Styrelsemedlemmar: fil.mag. Oscar Winberg, fil.mag. Robert Lindberg och fil.mag. Miriam Rönnqvist.

Verksamhetsgranskare: Johan Nikula och Harriet Klåvus.

Fil.mag. Robert Lindberg har verkat som sekreterare och fil.mag. Oscar Winberg har varit kassör.

Medlemsavgiften för år 2015 fastställdes till 5 euro för studerande och till 10 euro för övriga. Samfundet hade vid utgången av år 2015 23 medlemmar och två hedersmedlemmar.

Under året 2015 har Historiska samfundet haft följande verksamhet:

- Den 16 februari hölls i samband med årsmötet en föreläsning av Karin Hassan Jansson, lektor på historiska institutionen i Uppsala under rubriken ”När Sverige fylldes av lättingar genus och äktenskap i det sena 1700-talets samhällsdebatt” i auditorium Radiatorn i Arken.
- Den 4 mars höll styrelsen sitt konstituerande möte i rum D114 i Arken.
- Den 11 april höll fil.mag. Sara Cederberg en föreläsning under rubriken ”Ljusets fiender? Religion och romantik i efterkrigstidens svenska litteraturdebatt” i auditorium Radiatorn i Arken.
- Den 5 oktober höll professor Martin Hårdstedt, militärhistoriker och professor vid Umeå universitet, ett föredrag med rubriken ”Sverige och inbördeskriget i Finland 1918” i auditorium Radiatorn i Arken.
- Den 28 oktober gav fil.dr Martin Ericsson, forskare vid Historiska institutionen vid Lunds universitet, en föreläsning under rubriken ”Politik mot resandegrupper i Sverige, Norge och Finland 1850–1900” i auditorium Westermarck i Arken.

Samfundets föredragstillfällen har lockat såväl medlemmar som andra intresserade.

Robert Lindberg

Nytt arkivmaterial på SLS

Svenska litteratursällskapets arkiv har under året 2015 mottagit följande historiska och litteraturhistoriska material som donationer eller depositioner:

Ahlfors, Bengt (f. 1937), författare; korrespondens från 1960–2010-talet. Tillägg.

Alftan, Erik (1908–1995), dipl.ing., textilexpert, författare och *Alftan, Doris* f. Ek (1910–2006), lärare; dagböcker, bland annat från 1918 samt annat material från samma år, brev, fotografialbum från 1918, 1930-talet och 1960-talet, personliga handlingar, genealogica. Tillägg.

Alftan, Robert (f. 1949), författare; manuskript, korrespondens, dagböcker 1961–1963, forskningsmaterial, teckningar, fotografier, filmband, varia. Tillägg.

Bell, Margareta von; fotografier, urklipp, broschyr.

Bergbom, Karl (1845–1903) statsråd, direktör; Ragnar Bergboms (1890–1948) anteckningar. Tillägg.

Bonsdorff, Bertel von (1904–2004), professor i inre medicin, och *Bonsdorff, Sara von* (1905–1996), läkare; glasnegativ och negativ på film. Tillägg.

Edelfelt, Albert (1854–1905), konstnär; ett brev från 1900.

Eklund, släkten; korrespondens mellan familjemedlemmar, genealogica, teckningar, skisser, fotografier.

Ekonomiska samfundet (gr. 1894); samfundets tidskrift, möteshandlingar, revisionsberättelser, handlingar gällande samfundets ekonomi och andra handlingar rörande samfundets verksamhet 1990–2013. Tillägg.

Forsström, Disa (1912–1991), husmor; brev, renskrifter av brev, fotografier.

Grottenfelt, Nils Gustav (1923–2006), verkställande direktör, vice häradshövding, godsägare; korrespondens, fotografier, urklipp och övriga handlingar.

Heinrichs, Axel Erik (1890–1965), generalstabschef och *Heinrichs, Maria* (1894–1985); Martin Heinrichs korrespondens från fronten. Brev från Erik Heinrichs, Maria Heinrichs och Hanna Heinrichs, fotografier. Tillägg.

Heinrichs, släkten; Axel Ossian Heinrichs (1869–1936) handlingar. Tillägg.

Hoving, Victor (1877–1970), affärsman, konsul, författare; korrespondens mellan Walter Hoving (1841–1918) och dottern Ebba Hoving (1870–1935). Tillägg.

- Hugo Bergroth-sällskapet* (gr. 1992); handlingar rörande sällskapets verksamhet. Tillägg.
- K.H. Renlunds stiftelse* (gr. 1915); balansbok, protokoll, samt andra handlingar om stiftelsens verksamhet 2014. Tillägg.
- Kuhlefeldt*, familjen; korrespondens från Georg Kuhlefeldts landsförvisning samt familjefotografier. Tillägg.
- Långbacka, Ralf* (f. 1932), författare; manuskript till prosatexter, pjäsmanuskript, korrespondens, antecknings- och dagböcker, material kring olika projekt, uttalanden, krönikor, urklipp.
- Munsterhjelm*, släkten; Anders Munsterhjelm's familjekrönika, dagböcker, naturdagbok, Anders Munsterhjelm's, Ebba Munsterhjelm's och Gustaf Munsterhjelm's almanackor, korrespondens. Tillägg.
- Nordenstreng, Rolf*, (1878–1964) författare; renskrift av Rolf Nordenstreng's "Minnen" gjord av Carl-Eric Thors och Kerstin Thors. Tillägg.
- Paulig*, släkten; fotografialbum. Tillägg.
- Sund, Lars* (f. 1953), författare; brev, manuskript, synopsisar, artiklar.
- Topelius, Zacharias* (1818–1898), historiker, tidningsman, författare; brev till Fredrik Forsius (1825–1905) och Olivia Forsius f. Witting (1837–1932).
- Wasastjerna, Nils* (1872–1951), inredningsarkitekt; glaspositiv från resor i Finland och Europa.
- Westlin, Reinhold* (1883–1943), dipl.ing., lärare och *Westlin, Ragnhild* (1888–1982), kontorist; korrespondens mellan familjemedlemmarna från sekelskiftet och 1900-talets första hälft.
- Wilhelmsson, Per-Henrik*, (f. 1925), ingenjör och *Wilhelmsson, Anna-Lisa* f. Heldán (f. 1928), banktjänsteman; brev, dagböcker, fotografier rörande släkterna Heldán och Wilhelmsson.
- Wrede, Johan*; (f. 1935), fil.dr, professor, litteraturhistoriker; teckning av Lars Wilks, innehåll av konstitidskrifter. Tillägg.
- Wrede*, släkten; fotografialbum, fotografier av familjemedlemmar. Tillägg.
- Zilliacus, Emil* (1878–1961), fil.dr, författare; brev till Emil Zilliacus och till Ingrid Wegelius, teckningar, skisser, personliga handlingar, utmärkelser, fotografier, urklipp. Tillägg.
- Nya småarkiv*: Georg Brandes manuskript om Bjørnstjerne Bjørnson.

Maria Miinalainen

Medarbetare i detta nummer:

Sirpa Aalto, fil.dr, forskare, Uleåborgs universitet; *Mikael Björk-Winberg*, fil.mag., doktorand, Helsingfors universitet; *Oliver Blomqvist*, doktorand, Uppsala universitet; *Mats Greiff*, professor, Malmö högskola; *Nina Johansson*, fil.mag., doktorand, Helsingfors universitet; *Kirsi Kanerva*, fil.dr, Åbo universitet; *Petri Karonen*, professor, Jyväskylä universitet; *Lars-Folke Landgrén*, docent, direktör, Helsingfors universitet; *Robert Lindberg*, fil.mag., doktorand, Åbo Akademi; *Maria Miinalainen*, arkivarie, Svenska litteratursällskapet i Finland; *Kati Parpei*, docent, Östra Finlands universitet; *Viktor Rantala*, fil.mag., doktorand, Helsingfors universitet; *Timo Salminen*, docent, Helsingfors universitet.

Kirsi Kanervas och Kati Parpeis uppsatser har översatts av Jennica Thylin-Klaus. Petri Karonens granskning har översatts av Jens Grandell. Översättningarna finansierades av FILI/Delegationen för den svenska litteraturens främjande.

Pärmbild: På bilden syns början av *Jómsvíkinga saga*, som ingår i manuskriptet GKS 1005 fol., 13r. Manuskriptet är mera känt som *Flateyjarbók* eller *Codex Flateyensis*. Bild: Stofnun Árna Magnússonar, Reykjavík.

Historisk Tidskrift för Finland 2016:1

- 1 Sirpa Aalto & Oliver Blomqvist, *Rumslighet under medeltiden*
- 4 Sirpa Aalto, ”Minnets möbler”. *Toponymer som representationer av kollektivt och kulturellt minne inom sagaforskningen*
- 26 Oliver Blomqvist, *Skriven finska före Agricola? Finska ortnamn i finländska medeltidsdiplom*
- 52 Kirsi Kanerva, *Ljós och eldr i liminala rum. Eldens och ljusets betydelser i Grettis saga på 1300-talets Island*
- 87 Kati Parppe, *Slagfältet i Kulikovo som ”mytiskt landskap”*

Granskningar

- 113 Ville Vauhkonen, *Kohti kirjan oppia. Vanhan Suomen talonpoikien kirjallistuminen Ruotsin kuningaskunnan ja Venäjän keisarikunnan luterilaisuuden risteymässä 1721–1811*. Av Petri Karonen
- 119 Magdalena Hillström & Hanne Sanders (red.), *Skandinavism. En rörelse och idé under 1800-talet*. Av Mikael Björk-Winberg
- 127 Matias Kaihovirta, *Oroliga inför framtiden. En studie av folkligt politiskt agerande bland bruksarbetarna i Billnäs ca 1900–1920*. Av Mats Greiff
- 133 Seikko Eskola, *Demokratia diktaattorien varjossa – Suomen vaikea 1940-luku euroopalaisin silmin*. Av Lars-Folke Landgrén
- 138 Christian Jokinen, *Terrorismista ja sen torjunnasta. Suojelupoliisi ja kansainvälinen terrorismi 1958–2004*. Av Viktor Rantala
- 144 Torsten Edgren, *Carl Fredrik Meinander. Arkeolog med perspektiv*. Av Timo Salminen

Från fältet

- 148 Historiska föreningen 2015. Av Nina Johansson
- 153 Historiska samfundet i Åbo 2015. Av Robert Lindberg
- 154 Nytt arkivmaterial på SLS. Av Maria Miinalainen

HISTORISKA

FÖRENINGEN

Historisk Tidskrift för Finland www.historisktidskrift.fi

Redaktionens adress: Historisk Tidskrift för Finland c/o Vetenskapernas hus, Kyrkogatan 6, 00170 Helsingfors. **Internet:** www.historisktidskrift.fi **Prenumerationspris 2016:** 40,00 €.

För beställningar till utlandet tillkommer 5,00 €.

Lösnummerpris: 15,00 €. **Försäljning:** Akademiska bokhandeln i Helsingfors och Åbo, Vetenskapsbokhandeln i Helsingfors (Snellmangatan 13), Gaudeamus Kirja & Kahvi samt genom redaktionen.

ISSN: 0046-7596 (Print) **ISSN:** 2343-2888 (Online)

Tryck: Oy Fram Ab, Vasa 2016

